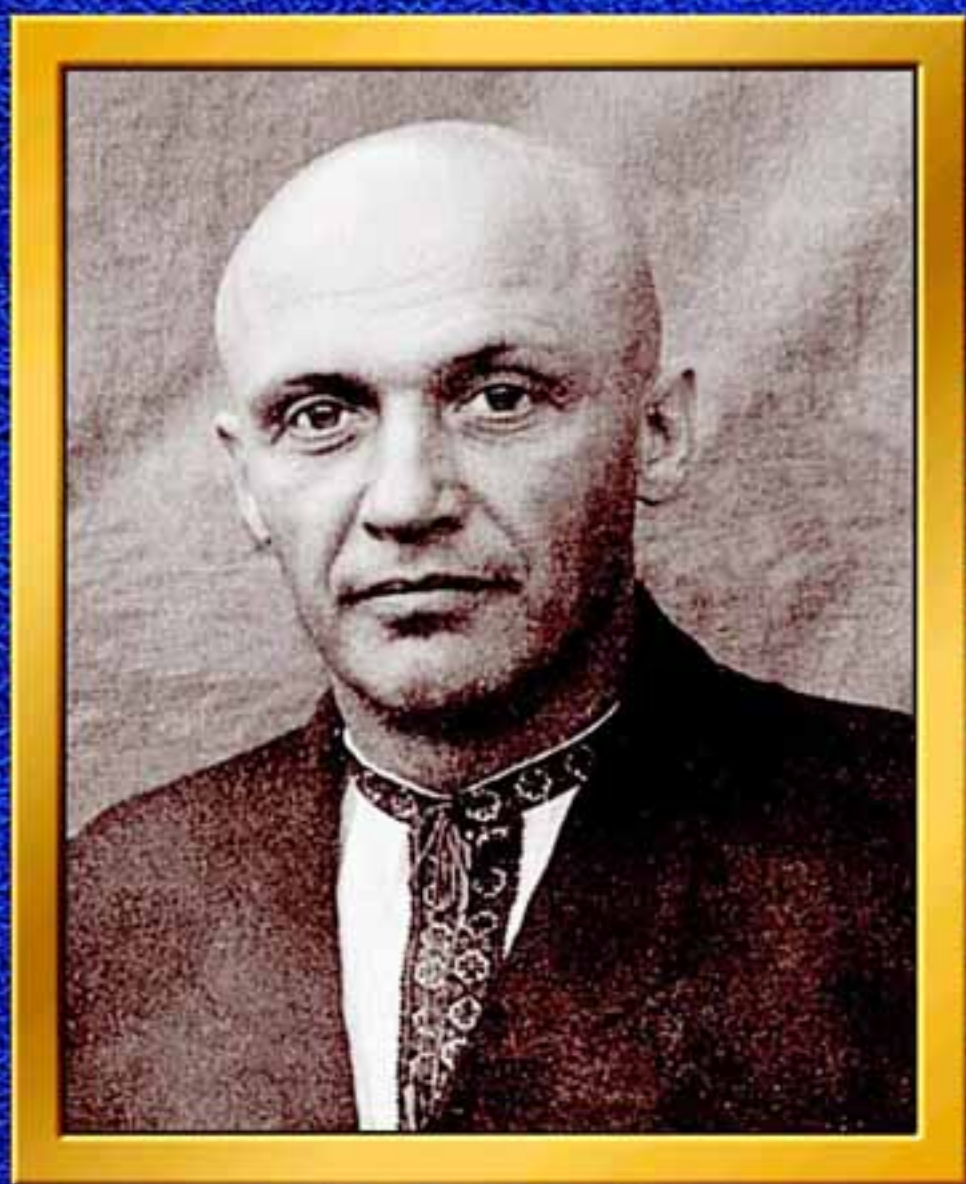

Леся
Бондарук

МИХАЙЛО
СОРОКА

МИХАЙЛО СОРОКА (27.03.1911–16.06.1971) – народився у с. Вели-кі Гнилиці на Тернопільщині. Вчився у Тернопільській гімназії, де став членом „Пласту“. Від 1927 року навчався в українській гімназії у Ржевниці (Чехословаччина), а згодом – на факультеті архітектури Празької політехніки. У цей час став дійсним членом ОУН, за підозрою у причетності до якої був 1937 року польською владою засуджений на 5 років. Ув'язнення відбував у Березі Картузькій, Гродно, Стані-славі. Після звільнення 1939 року одружився Катериною Зарицькою, яка пізніше стала теж провідною діячкою ОУН-УПА. 1940 року Ми-хайла Сороку засуджено більшовиками за причетність до ОУН на 8 ро-ків ГУЛАГу. Відбуваючи ув'язнення на Воркуті М. Сорока створив під-пільну організацію „ОУН-Північ“, яка боролася за права політичних в'язнів. За це він 1952 року був засуджений до смертної кари, яку замі-нили на 25 років неволі. 1954 року – М. Сорока брав участь у Кенгір-ському повстанні політв'язнів. Від 60-х років відбував покарання у Мордовських таборах. Скрізь, де був, М. Сорока організовував лі-тературні, історичні, релігійні вечори, підтримував в'язнів духовно та ідеологічно, за що його вважали ідейним патріархом політв'язнів ра-дянських концтаборів. Помер М. Сорока у Мордовії на 34 році ув'яз-нення. 21.09.1992 року його прах було перепоховано з Мордовії в Ук-раїну на Личаківському цвинтарі у Львові.

«ВІДРОДЖЕННЯ»
ВИДАВНИЧА ФІРМА
ДРОГОБИЧ

Леся Бондарук

*Щира подяка людям,
що допомогли у виданні цієї книжки:*

сину Михайла СОРОКИ художнику Богдану СОРОЦІ
та його дружині Любі СОРОЦІ (Львів)

Українському мовознавцю
Святославу КАРАВАНСЬКОМУ (Дентон, США)

Президенту З'єднаного Українсько-Американського
Допомогового Комітету Ларисі КИЙ
та членам ЗУАДКу в Америці та Україні

Голові Світової Ліги Українських Політв'язнів
Богдану КАЧОРУ (Нью-Йорк, США)

Голові Союзу Українців Великої Британії
Любомиру МАЗУРУ (Лондон)

Доценту, інженеру Івану ВЕРГУНУ
та його дружині Дарії ВЕРГУН (Франція)

Громадському діячу і письменнику
Юрію БОРЦЮ (Австралія)

Генеральному директору СП «Галка Лтд.»
Борису ДУБОВОМУ (Львів)

МИХАЙЛО СОРОКА

*До 90-річчя від дня народження і 30-ліття від дня смерті
(27.03.1911–16.06.1971)*

Дрогобич
Видавнича фірма
„ВІДРОДЖЕННЯ“
2001

Наукові рецензенти:

Доктор історичних наук, професор Ярослав ДАШКЕВИЧ
Доктор історичних наук, професор Юрій ТЕРЕЩЕНКО
Доктор філологічних наук, доцент Сергій КВІТ

У книжці вперше відтворено життєвий і політичний шлях Михайла Сороки – видатного українського націоналіста, який за свої переконання відбув 34 роки ув'язнення і не складав зброї: був ідейним патріархом політичних в'язнів радянських концтаборів. Через політв'язнів різних національностей його знає і любить світ. Нарешті про нього дізнається Україна.

Книжка адресована широкому загалові читачів, політикам, журналістам, історикам, усім, хто цікавиться історією України.

**Рекомендована до друку Вченою радою
Університету Українознавства Збройних Сил України**

ПЕРЕДМОВА

Михайло Сорока... Донедавна це ім'я було невідоме широкому читачьому загалові в Україні, але його життєвий шлях, його жертвна боротьба з комуністичною тоталітарною системою, і навіть його смерть в одному з радянських концтаборів – стали прикладом і дороговказом для багатьох поколінь українських патріотів, які у різний час опинялися у лещатах карально-репресивної машини „найдемократичнішої“ країни світу. Більше того – невтомна, багатолітня, вкрай напружена та смертельно небезпечна робота Михайла Сороки ідейно-виховного та організаційного змісту в тих таборах, де він перебував у різні часи свого життя, зробила його ім'я символом повоєнного українського національно-визвольного руху.

Як слушно зауважує авторка цієї книжки, дитинство і юність М. Сороки були такими ж нелегкими, як і доля його рідної землі, на якій він народився і виріс. Але попри своє тимчасове перебування у складі Польської держави у міжвоєнний час, Галичина ані на йоту не позбулася свого національно-визвольного „ферменту“, не втратила свого значення українського „П'ємонту“ у справі державного відродження соборної та самостійної Української Держави. Навпаки – політика пацифікації та інші дискримінаційні заходи польської влади щодо українського населення цього регіону значно збільшили число патріотів, готових зі зброєю в руках виступити на захист свого права на самостійне державно-національне існування.

Логіка українсько-польського протистояння на початку 30-х рр. XX ст. у Галичині покликала до лав борців і Михайла Сороку, який з самого початку свого свідомого життя брав діяльну участь в українських спортивно-патріотичних організаціях „Пласт“, „Хортиця“, „Сокил“, а невдовзі став членом ОУН. Це стало початком його безкомпромісної боротьби спочатку з польською, а з 1940 р. – з радянською тоталітарними системами. Зрозуміло, що наслідком цього стали арешти і багаторічне перебування Михайла Сороки у польських в'язницях та радянських таборах.

В останньому випадку вражає географія „таборового“ життя Михайла Сороки – про що він згадує у листі до своєї дружини Катерини Зарицької. Він встиг перебувати у більшості тих таборів, умови існування в яких є найскладнішими. Але яким би не був режим утримання в'язнів, Михайло Сорока вмів розшукати необхідні слова, які допомогли ув'язненим вижити за цих нелюдських обставин; а декому навіть

рятували саме життя. Сорока завжди залишався тим духовно-об'єднуючим стрижнем, навколо якого гуртувалися не лише переконані борці з радянською системою – ветерани ОУН-УПА та українські дисиденти 60-х рр., – але й той „сирий матеріал“, якого ще тільки належало національно освідомити та виховати.

Безперечно, центральне місце в книжці посідають розділи, присвячені діяльності Михайла Сороки по створенню „ОУН-Північ“ у таборах Воркути, а також про його участь у Кенгірському повстанні в Казахстані. Під час цих акцій українського націоналістичного підпілля чи не найповніше виявилися організаційний хист та високі морально-ділові якості Михайла Сороки.

І попри те, що репресивно-каральним органам СРСР вдалося викрити „Заполярий провід ОУН“, а також потопити в крові Кенгірське повстання, ці виступи в'язнів радянських таборів різних національностей, які були сплановані за участю Михайла Сороки, продемонстрували цілому світові святість і непереможність ідеалів новітнього українського національно-визвольного руху.

На схилі життя Михайло Сорока вже вкотре відчув на собі всю підступність та брутальність радянської системи у ставленні до її непримирених політичних опонентів. Довголітнього в'язня починають вивозити „у світ“ – до Львова, Києва, Тернополя, змушуючи його у супроводі агентів КДБ у пристойному цивільному одязі гуляти вулицями цих міст. Цим радянський режим намагався досягти двох цілей – поперше, зламати Сороку морально, а також продемонструвати, що він нібито пішов на співпрацю з комуністичною владою. Але всі спроби КДБ скопрометувати Михайла Сороку виявилися марними, бо він кори-стувався настільки незаперечним авторитетом серед в'язнів „совісті“, мав настільки великі заслуги у боротьбі з радянською тоталітарною системою, що нікому з його побратимів навіть не спало на думку уяви-ти можливість його примирення з існуючим режимом.

Оцінюючи життєвий шлях Михайла Сороки, людини незламної волі та величезної культури та освіченості, необхідно наголосити на тому, що всім своїм життям він дав нам блискучий приклад висоти духу і святості прагнень. Як український патріот він до останньої миті свого життя зберіг свої переконання, не поступившись після десятиліть таборових випробувань жодним зі своїх принципів, вказавши всім нам шлях боротьби і чину. Всі свої сили та енергію, весь свій талан і знання Михайло Сорока поклав на вівтар служіння українському народові, справі його державно-національного відродження.

*Ігор СРІБНЯК, доктор філософії
Українського Вільного Університету
в Мюнхені*

ВСТУП

Історію творять особистості – державні й національні лідери, авторитет і вплив яких загальноновизнані як співвітчизниками, так і у світі. Ці особистості стають прикладами і символами. Вони є найяскравішими носіями поглядів, ідей та прагнень того середовища, що їх сформувало, народу, до якого належать. Водночас, життя і діяльність кожного з них – яскрава сторінка у державотворчому зростанні народу. Михайло Сорока – особистість, яка позначила собою український національно-визвольний рух та боротьбу за незалежність Української держави. Його життя і діяльність вписали яскраву сторінку в історію України. Але дізнатися про них раніше було неможливо, адже проходила вона у радянських концтаборах і була продовженням національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. До того ж у цих нових умовах вона стала прикладом боротьби за власну вільну державу для представників інших національностей, яких теж було багато у таборах. Тут Михайло Сорока був ідейним патріархом, як його називали політв'язні, для всіх, хто виступав проти більшовицького тоталітаризму. Окрім того, Михайло Сорока допомагав їм не лише в ідейно-політичному спрямуванні, а й моральному, духовному та матеріальному плані, оскільки підтримував в'язнів організацією різноманітних вечорів і свят на релігійну та літературну тематику, ділився, чим міг. І лише сьогодні, в часи незалежності України, історики мають можливість вільно працювати у вітчизняних та закордонних архівах, знайомитися з багатоманітною літературою та джерелами, спілкуватися з очевидцями історичних подій. Отже, нарешті настав час і можливість повернути із забуття імена людей, які все своє життя присвятили жертвоній боротьбі за волю України.

Вивчення таких історичних діячів, як М. Сорока, особливо важливе для цілісності історії України. Адже у ній досі залишається майже не дослідженою діяльність українських політичних в'язнів у концтаборах, їх провідна роль у концтабірних повстаннях, у боротьбі за права людини і нації. Знайомлячись із життям, боротьбою і діяльністю М. Сороки, наступні покоління

будуть навчатися любові до України та її історії, матимуть гідний приклад для наслідування.

Тема наукового дослідження книжки на науковому рівні досі вітчизняними істориками ще не вивчалася. Однак протягом 1990-х років з'явилися узагальнювальні праці з історії України, які дають об'єктивну характеристику стану суспільно-політичного становища в СРСР, підводять до розуміння тих складних процесів, що відбувалися з вини і за безпосередньою участю представників комуністичної тоталітарної системи [33, 40, 135, 137, 157]. Окремі матеріали або спогади про М. Сороку представлені статтями у збірниках, матеріалах наукових конференцій та періодичній пресі.

Функціонування радянських концтаборів і боротьба політв'язнів у них обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях, що відбулися протягом 1990-х років. Однак конкретно М. Сороці присвячені повідомлення лише автора цієї книжки [12, 13, 14].

Спираючись на всі доступні джерела та літературу, авторка намагалася якомога цілісніше відтворити політичний портрет Михайла Сороки, показати його життя і діяльність як невідому досі сторінку історії України. У книжці використана об'ємна джерельна база. Її основою є архівні матеріали із кримінальної справи М. Сороки, його праці та вірші, спогади людей, які знали М. Сороку.

Важливим джерелом у вивченні життя та діяльності М. Сороки є його листи із ув'язнення. Вони доповнюють сторінки з його біографії. Тематичне коло епістолярії М. Сороки, попри обмеження цензури, досить широке.

Джерелами є також уривки з монографій, документальних книг, списки жертв більшовицького терору та хроніки подій в СРСР, які були надруковані у закордонних українських виданнях для повідомлення світової громадськості, статті-спогади політв'язнів та спогади, зібрані автором книжки. Джерельна база не є максимально повною. З плином часу можливе відкриття нових документів та інших матеріалів для вивчення життя і діяльності М. Сороки. Але тут зібрано все, що можна було зібрати на сьогодні.

Хронологічні межі наукового дослідження сягають від дати народження М. Сороки (1911 р.) до сьогодення. Основний акцент зроблений на 30–70 роках ХХ століття, на які припадає пік діяльності М. Сороки, що дозволяє повною мірою на основі доступних джерел дослідити процес продовження діяльності ОУН-УПА в концтаборах. Продовження хронології до сьогоден-

ня дає можливість описати роль і значення М. Сороки в історії України та висвітлити вшанування пам'яті про нього, а також прослідкувати, як його ідеї та твори знаходять відгук і поширення серед сучасників.

Наукова новизна книжки полягає у тому, що це перша спроба зібрати всі можливі джерела і літературу про Михайла Сороку і на основі них створити його історико-політичний портрет.

У книжці піднято новий пласт історичної тематики, над яким українським історикам є ще дуже багато роботи. Тут розкрито політичний портрет лише однієї непересічної особистості. Але тоді в радянських концтаборах боролися багато інших визначних представників українського народу.

Книжка висвітлює складний період політичної історії України 1930–1970-х років крізь призму однієї конкретної особистості – Михайла Сороки – і закликає до поглибленого вивчення й аналізу тогочасних подій.

ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ МИХАЙЛА СОРОКИ

Михайло Сорока народився 27 березня 1911 року в с. Великі Гнилиці Підволочиського повіту на Тернопільщині [6, с. 7–10]. Батько звався Михайло Сорока і походив із с. Кошляки. Він помер за два місяці до народження сина. Дев'ятнадцятирічна мати Ганна (дівоче прізвище Годя) після смерті чоловіка повернулася до своїх батьків у с. Великі Гнилиці, де і народився Михайло, названий на честь батька. Через рік мати вийшла заміж удруге за Петра Юзьвака, а сина залишила батькам, які взяли його самі виховувати. „Мої дорогі, – писав у листі до рідних із концтабору Михайло Сорока. – Ваш лист з 27.III дуже мене радував, і безмірно дякую. Цей день, коли Ви писали листа, виділяється, бо записано, що я родився колись. І був тоді понеділок, казала бабуня моя. Думаю, що нікого не ображу, як скажу, що моя поява на світ не дуже то втішила когось. Мій батько помер [за] два місяці до мого народження, і, зрозуміло, мама переїхала до своїх батьків. І хто ж радий дитині, коли мамі 19 років і чоловіка нема? Через рік мама вийшла заміж, але батьки вже дитини не дали, бо не подобався їм новий зять...“ [92]. Михайло часто перебував у діда Олександра Сороки в Кошляках. Там його всі любили: дідусь і бабуня, батькові брат і три сестри. Але з найбільшою теплотою ставилася до нього тітка Марія Сорока-Мойца. За це Михайло її любив найбільше. [149, с. 841–843] Дитячі роки М. Сороки пройшли у В. Гнилицях.

Михайло Сорока так згадував про своє дитинство: “Серед Годів (рідня матері) я провів дитячі роки. Усі вони дуже прихильно ставилися до мене, але ніколи не виявляли ніжностей, бо це зрештою для селян вважається непотрібним і смішним. Я навіть ніколи не запідозрив, що маю для них якесь значіння. І дуже здивувався (мені тоді було 16 років), що мій дядько (рідний брат мами) розплакався і поцілував мене, коли ми прощалися перед невідомим майбутнім“ [93]; „У ці дні блукав думками навколо моєї Мами. Дуже гірко зложилося у Ньї життя. Коли я вродив-

ся, то мій батько вже не жив. Не знаю, чи рада вона була моїй появі, бо бабуня таки незадоволеною була, що родився хлопець. Часто мені говорила, що якби я був дівчиною, то багато менше було б клопоту, а може, й більше вигоди. Підросла б, видала б заміж, і ще й свою голову прихилила би біля мене. Я тоді дуже співчував своїй бабуні, але й від того не було легше. Потім мусіла погодитись з таким нещастям, і ми разом у згоді жили, за винятками днів, коли збитки робив. А їх було дуже багато. [115]

Від 1919 року Михайло навчався у Великогнилицькій початковій школі, яку закінчив 1923 року. Протягом 1924 року він самостійно готувався і склав екзамени у 1-й клас Тернопільської гімназії на 1924–1925 навчальний рік.

У Тернополі Михайло жив у будинку Анелі Хром'як на вул. Полевій. Господиня була родом із Нового села, що за 7 км від В. Гнилиць, але залишилася вдовою і з трьома доньками переїхала до Тернополя, де купила будинок і жила за рахунок утримання у ньому гімназистів. „Мені здається, – писав М. Сорока, – що Анеля Хром'якова була хворобливою, бо ніколи я не бачив її рум'яною, рідко усміхалася, була тихою, мала бліде обличчя, на якому світилися ласкаві очі. На кожному ліжку спало нас по двох, а коли приїздили рідні, то вночі треба було переступати через тих, що спали покотом на підлозі. Часто мені оповідала про моїх рідних з Кошляк, яких я майже не знав, і від нєї перший раз я почув про математика Мирона Зарицького, яким гордилася, бо він був з Нового села“. [172]

Українська державна чоловіча гімназія у Тернополі була гуманітарного, „класичного“, типу, де перевага надавалася вивченню латинської і грецької мов, античної історії, літературі, а на математику і фізику приділялося менше часу. Шкільні звичаї залишилися ще з австрійських часів – учнів часто били за незнання.

1925 року в гімназії викладав математику Мирон Зарицький. Він мав великий вплив на Михайла Сороку, який дуже полюбив математику. „Пізніше виявилось, – як згадував М. Сорока, – що алгебра є дуже зрозумілою, що математика взагалі є чи не найлегшою наукою, що там нема що вчити, коли ти її зрозумів. А формули? Їх може кожен вивести, коли все зрозумів. Усі ми мали гарні оцінки, полюбили те, чого раніше боялися. Виявилось, що для засвоєння матеріалу не бракує часу, а ще й лишається. І в ті якраз надлишки часу виводив нас на подвір'я, а то й на вулицю. Геометрія доказувалась практикою. Є погідний день на подвір'ю, взявшись за руки, рисували коло, відкладали на обводі проміри (діаметри) і практично знайомились

з „Пі“. [172] Разом із М. Зарицьким до гімназії перейшла на навчання і його донька Катря, але 1926 року вони переїхали до Львова. Про це М. Сорока згадував: „До тої ж гімназії ходила його дочка Катря, що вітром носилася по коридорі перших класів зі своїми товаришками Лесею й Ольгою. На превеликий жаль, у 26 р. професор Мирон Зарицький зі своєю сім'єю переїхав до Львова і ми знову залишилися без правдивого математика“ [172].

Під час навчання у Тернопільській гімназії Михайло Сорока захоплювався спортом. „Як мав 13–14 рр., ми мали спортове товариство „Хортиця“. На кількадесятьох хлопчаків – кілька пар лещат. Часто припадала черга серед ночі ховатись по горбках за Тернополем від Збаража“, – так розпочалася участь М. Сороки у спортивно-патріотичних товариствах. Навчаючись у Тернопільській гімназії, він став членом „Пласту“. [113]

У Тернополі Михайло Сорока провів свої перші найкращі юнацькі роки: „Я там перший раз в житті самостійно купував перо, чорнила і зошити, й перший раз у житті зобачив і почув таке, про що навіть не мріяв, бо не знав, що існує на світі. Переді мною відкривалися нові роки мого світа, я навіть не встигав дивуватись. Тернопіль – це зелені роки мого життя. Може, навіть не зелені, а блідо-жовті, що переходять у зелень весною. Тоді я навіть не догадувався, що виросту подорожником, якого піратують копита, місяць, а він собі росте. Для мене там кожна вулиця дзвонить, там небо безхмарне. Ці кілька років, що я прожив у Тернополі, лишили багато спогадів...“. [107]

Після закінчення Тернопільської гімназії у 1926 році М. Сорока переїхав до Чехословаччини, де продовжив навчання в українській гімназії в Ржевниці, що за 30 км від Праги. У цьому йому допоміг його дядько Іван Лисий – поручник Української Галицької Армії, який від заснування гімназії до 1930 року був господарем одного з її інтернатів. Господинею дівочої бурси була пані Кандиба – дружина О. Олеса [24, с. 403–406].

При гімназії існувало чимало культурних і спортивних товариств, заснованих переважно з ініціативи учнів. Від самого початку існував „Пласт“, розвивався „Сокіл“. Важливо підкреслити, що ця українська гімназія, крім знань, давала учням добре моральне й національне виховання. М. Сорока членом „Пласту“ став ще у Тернополі, а в Чехословаччині вступив до товариства „Сокіл“. У Чехословаччині М. Сорока залишився членом „Пласту“. Він належав до третього куреня старших пластунів імені Остапа Вахнянина у Празі (1930–1934). „У Ржевниці, – згадує про М. Сороку його товариш з тих років Іван

Вергун, – займався спортом, належав до хору, Пласту та Соколу. Гарно співав басом, був першим у бігу, скоку та вправах на приладах. З природи маломовний, любив самоту та прогулянки-вискоки в мальовничий брдський кряж на шпиль Бабку та Скалку“ [25].

У пластовім таборі 1928 року посеред моравських Бескидів, біля Рожнова під Радгоштем, виявилася у нього пристрасть до малювання. У вільний від занять час Михайло Сорока годинами висиджував на схилі горбка, малюючи табір та пейзажі замріяних синьоватих гір.

1933 року – він вступив до Празького політехнічного інституту на факультет архітектури. Здібності до навчання і малювання привели М. Сороку до спілкування із визначними представниками української творчої еміграції, зокрема, з Робертом Лісовським, Миколою Бутовичем, Михайлом Бринським та іншими. Про них пізніше Сорока напише працю „Мистецька Прага“ [123]. Зустрічі і спілкування з українською еміграційною інтелігенцією вплинули на духовне зростання особистості М. Сороки. М. Осадчий згадує про М. Сороку: „Він розповідає про свої зустрічі з поетом Олесем; він читає його вірші; це було в Празі, в старовинній кав’ярні. Там вони пили пльзенське пиво, і там тепер висить меморіальна дошка над столиком, де сидів великий Олесь“ [147, с. 87–89]. М. Сорока дружив і з його сином – Олегом Кандибою (Ольжичем), який також був пластуном [25]. Вони мали однакові ідеологічні погляди, любили природу, мистецтво.

Про свої студії малювання М. Сорока в одному з листів писав до сина: „Я належав (десь у твоєму віці) до гуртка, що спеціально цікавився мистецтвом. На Політехніці закінчив 2-річний курс для „архітектів, викладачів малярства в гімназіях“, крім цього, ходив на курси плакатного мистецтва. Школу (2-літню) вів, Тобі незнаний, проф. Блажічек. Щоб потрапити туди, треба було здавати вступний іспит і здати на „добре“, „дуже добре“ він казав, що сам не вміє. Спочатку ми рисували гіпсові статуї. Через пів року приходили люди з характерними обличчями: старі жінки і чоловіки (бородаті, поморщені і т.д.). Весною і літом виходили на природу і зарисовували живописні доми, церкви, щоби покривати аквареллю. На слідує рік рисували „акти“. Паралельно з цим ходив рік на скульптуру. Це була допоміжна сторінка, щоби привчити око до сприймання третього виміру, тобто відчувати рельєфність, пластику. От і все моє навчання у цій галузі. Очевидно, це є достатнім для того, хто хоче рисувати зовнішнє, або для можливості, щоби далі себе удосконалю-

вати“ [94]. І М. Сорока, справді, все життя себе вдосконалював. Навчання у Празі назавжди залишило у пам’яті Михайла яскраві спогади про це чудове місто: „Може й не всі міста, але Прага має не тільки своє обличчя, свій колір, свою атмосферу, свій характер. Вона має свою душу“, – писав він [123].

Дитинство і юність Михайла Сороки були такими ж нелегкими, як і доля його рідної землі, на якій він народився і виріс. Але попри всі життєві негаразди формування Михайла Сороки як особистості відбулося під впливом і родинного виховання, і традицій тогочасної освіти, і навчання у Празі, і спортивно-патріотичних організацій „Пласт“, „Хортиця“, „Сокіл“, і наймогутнішої на той час політичної сили – Організації Українських Націоналістів.

БОРотьба з окупаційною польщею

Після першої світової війни відбудова українського життя на західних землях йшла під знаком боротьби проти влади Польщі.

Внаслідок українсько-польської війни, яку українці у 1919 році програли, поляки захопили Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь, Західне Полісся і Галичину. Право адмініструвати ці землі Польщі надала 14 березня 1923 року у Версалі Рада послів Антанти, яка визнала приєднання Галичини до Польщі.

Одразу ж 1919 року поляки почали впроваджувати свій порядок, який супроводжувався терором проти будь-яких виявів українського національного життя. Основною метою політики польського уряду на західноукраїнських землях була колонізація, позбавлення українців їхньої національної ідентичності. Найзагрозливішим явищем була колонізація шкільництва. Іншим болючим натиском польського уряду на українське населення стали закони про земельну реформу й колонізацію здавна аграрно перенаселеної Галичини напливом польського елемента. Частиною цієї політики стала військова колонізація північно-західних земель.

Така політика не лише загострила відносини між українським населенням і польським урядом, а й підштовхнула прагнення українців бути вільними і закріпити за собою право творити своє життя без будь-якого чужого втручання. Щодалі міцніла віра у краще життя лише у власній державі. Розпочалися протести і демонстрації проти польських окупантів.

Спочатку ідею автономії українських земель намагалися лобіювати українські політичні партії (УНТП, УНДО), але вони перебували на шляху політичних пошуків і часто переживали ідеологічні та організаційні зміни.

1920 року була утворена Українська Військова Організація, яка стала репрезентантом зростаючого націоналістичного руху. Саме націоналісти поставили основною своєю політичною метою здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Під впли-

вом їхньої діяльності, яка охопила все суспільно-громадське життя західноукраїнських земель, витворився певний тип молодого ідейного націоналіста – людини, яка своєю працею, прикладом і відданістю прагнула служити рідному народові [40].

Діяльність українських молодіжних спортивних організацій „Січ“, „Сокіл“ і „Пласт“ теж була спрямована в річище патріотичного виховання. „Пласт“ став кузнем найкращих кадрів Організації Українських Націоналістів, яка була створена 1929 року на основі об'єднання УВО та інших націоналістичних організацій того часу.

Під час навчання 1924–1927 років у Тернопільській гімназії Михайло Сорока став членом „Пласту“. Він брав активну участь у пластовому житті і не міг стояти осторонь усіх національно-визвольних змагань свого народу. Очевидно, що через Пласт відбувся його вступ в юнацтво ОУН, а вже під час навчання у Чехословаччині – у дійсне членство Організації.

Після переїзду до Чехословаччини М. Сорока не переривав своїх зв'язків із „Пластом“. Часто пластові табори в Україні він використовував для діяльності в ОУН. 1933 року він також став одним із активних членів чеської спортивної організації „Сокіл“ [5, с. 18–21, 24–25]. У сімейному архіві Сорока збереглася фотографія гурту молодих хлопців, одягнутих у пластові однострої, серед яких є і М. Сорока. Підпис на фотографії: „Пластовий табір в Солочині, Закарпатська Україна, липень 1936 р.“.

До цього фото також в архіві Сорока є лист, написаний жінкою із Оттави (Канада), яка не вказала свого імені й прізвища, але датований груднем 1991 року. Зокрема, у ньому сказано: „Запознала я Михася і других студентів з Галичини в Празі, де я студіювала право у Карловому університеті. Сходилися ми на пластових й інших сходинах... Літом Михась і другі студенти з Праги приїжджали на Закарпаття до пластового табору, де ми всі провели так гарно цілий липень. В 1935 році, по таборі, ми пішли у мандрівку на Говерлу, де мали стрічу з пластунами з Галичини“. Цікаво, що далі жінка розповіла, що Михайло із одною дівчиною родом із Галичини їхав до Ворохти, і вона разом з іншими їхніми спільними друзями до них приєдналася. Вона свідчить, що кордон вони перейшли „на „зелено“ без паспортів“. Попросилися в якоїсь жінки на ночівлю, а вранці, як пише авторка листа: „... я аж тоді довідалася, що Михась перевозив націоналістичну літературу, яку друкували в Празі, а де інше вона була заборонена“.

У дискусіях Михайло Сорока був завжди стриманим, лагідним, чітким та переконливим. За ідеологічні погляди сту-

дентська братія вже тоді підозрювала його у приналежності до підпільної організації. Під час арештів українських студентів у 1934–1935 роках він на короткий час перервав навчання у Празькій політехніці, а повернувшись, із ще більшим завзяттям взявся до праці. Так згадує про Михайла Сороку Іван Вергун. [25]

Ці спогади є потвердженням діяльності М. Сороки у цей період його життя в націоналістичних структурах. А в слідчій справі [5, с. 7–10, 11, 12–14, 18–21, 22–23, 25, 34; 6, с. 61–63, 68–69, 74] наведено факти, що М. Сорока 1933 року був заарештований польською поліцією за підозрою в членстві в ОУН та нелегальний перехід кордону (відсидів у м. Рожнятів один місяць). 1937 року у с. Ворохта з тих самих причин його заарештовано і засуджено на 4 роки [5, с. 25]. У день арешту Михайла Сороки, 9 січня 1937 року, у Прагу на ім'я Калинки Білецької надійшла листівка: „Щирий привіт з рідної сторони. Перед вчора і нині велика заметіль. Вчора день напрочуд був гарний. Я вповні спокійний, бо обов'язок сповнив. Нині вертаю. Пишу на пошті. Тішусь, бо за хвилю буду боротися зі снігами і бурею. Щирий привіт мамі, тітці, Ялинці, тобі, Михайло“.

Очевидно, що цей „обов'язок“ мав дотичність до діяльності ОУН. У документах ніде не проходить перевезення нелегальної літератури – але засуджений за причетність і активну діяльність в ОУН, хоча у всіх документах слідчої справи М. Сорока заперечує цю причетність. Це можна пояснити тим, що цим самим він відсікав ціле коло питань слідства щодо ОУН. Хоча сумніву у тому, що М. Сорока був членом ОУН, немає, оскільки існують пізніші документи і публікації, що це підтверджують [36, 137, 170].

Після засудження 1937 року М. Сорока відбував тюремне ув'язнення у Станіславі, Березі Картузькій, Гродні. Восени 1939 року, коли в Західну Україну вступила Червона армія і Польська держава розпалася, М. Сорока був звільнений із гродненської тюрми [6, с. 26–30]. Із Гродна через Волинь Михайло Сорока повернувся до Львова, де його уже чекала Катерина Зарицька.

КАТЕРИНА ЗАРИЦЬКА

Під час ув'язнення у Станіславі М. Сорока зустрів у тюрмній капличці свою знайому з гімназійних літ у Тернополі і подругу по діяльності у „Пласті“ та ОУН Катерину Зарицьку. Вона народилася 3 листопада 1914 року в Коломиї. 1925 року навчалася у чоловічій гімназії Тернополя, оскільки там викладав її батько Мирон Зарицький. Там уперше і зустрілася із Михайлом Сорокою. Пізніше М. Сорока так про це згадував у листі до сина: „В Тернополі я перший раз зобачив твою маму. Я тоді був менший за тебе, а мама бігала по коридорі аж вітер свистів...“ [96]. К. Зарицька 1926 року із батьками переїхала до Львова, де вступила в „Пласт“, а згодом стала провідницею 2-го куреня пластунок-юначок. 1930 року вступила в юнацтво ОУН. 1932 року закінчила гімназію сестер Василіанок у Львові. У 1932–1934 роках – студентка аграрного факультету Львівського політехнічного інституту. Була членом референтури пропаганди підпільної організації Юнацтва ОУН та членом бойово-розвідувального відділу Крайової Екзекутиви ОУН західно-українських земель (ЗУЗ). Носила підпільні псевдо „Орися“, „Калина“, „Монета“, „Легенда“. У 1935–1936 роках була заарештована й засуджена на варшавському (1935–1936 рр.), на Львівському (1936 р.) процесах у зв'язку з прямою причетністю до атентату на польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. Засуджена до 5 років тюрми.

Зустрівшись у станіславській тюрмі, М. Сорока і К. Зарицька почали спілкуватися. Про те, як вони зустрічалися, ходили легенди. Кажуть, що М. Сорока співав у церковному хорі при тюрмній капличці, а Катерина ходила на богослужіння. Їх спілкування стало основою стосунків, що переросли у велике кохання. За свідченням політв'язня Володимира Гливи, в'язничий сповідник о. Тарнавецький, ризикуючи викриттям і своєю свободою, передавав листи закоханих. Отець Тарнавецький провадив у Станіславі „малу семінарію“ при єпископаті, яку заснував єпископ Григорій Хомишин. Це було щось на зразок гімназії, де навчали бідних хлопців [183].

Після звільнення із тюрми К. Зарицька чекала М. Сороку у Львові. 5 листопада 1939 року вони взяли шлюб у Соборі св. Юра.

У грудні 1939 року М. Сорока став членом спортивного товариства „Спартак“. У січні 1940 року вступив на перший курс математичного факультету Львівського політехнічного інституту, паралельно працював „бібліотекарем і рисівником при бібліотеці фізико-математичного факультету Львівського університету“ [6, с. 148], а з березня того ж року почав навчатися на мистецьких курсах. 1940 року М. Сорока став членом Крайового Проводу ОУН.

Однак 22 березня 1940 року щасливих чотири місяці подружнього життя М. Сороки і К. Зарицької знову обриває арешт і тюрма, але цього разу здійснені новими окупантами Західної України – більшовиками [6, с. 3]. Всіх, хто був поляками репресований чи тільки взятий під нагляд польською поліцією, більшовики вважали небезпечними і ненадійними для СРСР. Таких чекісти „викликали на розмову“, а тоді заарештовували і підбирали статті радянського кримінального кодексу, за якими звинувачували і судили. З польських архівів довідались про судимість Катерини Зарицької і прийшли її заарештувати. Михайло Сорока заступився за дружину, і його теж заарештували, а коли перевірили його за польськими архівами, то причиною арешту М. Сороки стало те, що „был одним из активних деятелей ОУН“ [5, с. 25]. Це ж звинувачення стосувалося і К. Зарицької. М. Сороку відправили у 2-гу Львівську тюрму, а К. Зарицьку – в тюрму „Бригідки“. Згодом, так і не дізнавшись, що він був членом Крайової Екзекутиви ОУН, М. Сороку засудили на 8 років концтаборів і відправили етапом у Владивосток, а потім у Воркуту [5, с. 29–30].

Катерину Зарицьку залишили у Львові. Там у тюрмі у вересні 1941 року вона народила сина Богдана, якого у 8 місяців передала на виховання своїм батькам Миронові та Володимирі Зарицьким.

Після початку німецько-радянської війни у червні 1941 року, в час, коли у Львові більшовики відступили перед німцями, К. Зарицька втекла із тюрми і продовжила свою діяльність у націоналістичних організаціях. 1941–1943 рр. К. Зарицька була провідницею жіночої ОУН, очолювала юнацьку референтуру пропаганди ОУН на західноукраїнських землях, а пізніше стала організатором і керівником Українського Червоного Хреста Української Повстанської Армії (1943–1947 рр.) [118, с. 41, 53, 177–178, 279]. Співпрацювала з підпільним журналом ОУН „Ідея і Чин“ під літературним псевдонімом У. Кужіль.

1945 року Українська Головна Визвольна Рада нагородила К. Зарицьку Срібним Хрестом Заслуги.

21 вересня 1947 року після зустрічі у справах ОУН-УПА К. Зарицьку внаслідок зради було заарештовано хodorівським райвідділом НКВС. Чинила збройний опір, а потім вжила отруту, проте була врятована більшовиками для допитів. К. Зарицьку засудили на 25 років ув'язнення, яке вона відбувала у Володимирській, Верхне-Уральській тюрмах.

У тюрмах і концтаборах К. Зарицька мала великий авторитет серед політв'язнів, адже була надзвичайно яскравою особистістю і дивовижно життєрадісною людиною.

„У в'язниці її примушували працювати в пральні й виводили на роботу дещо раніше, ніж нашу столярську бригаду. І ось, коли, підштовхувані сторожею, ми виходили на асфальтове подвір'я перед третім в'язничим корпусом, всі, як за командою, піднімали очі. На вікно пральні. Там уже стояла вона – напівсива висока жінка, стояла, не усміхаючись, і вітала нас. І тоді всі – українці і литовці, жида і росіяни, молдавани і вірмени – віддавали їй почесь. Одні знімали шапки, інші ж салютували по-воєцьки, під дашок... І всі мовчки. Конвоїри кожного разу бачили цей безмовний ритуал, але мовчали, адже ніхто не порушував спокою. Я був у Володимирі шість із десяти років. Три роки виходив на працю з тих дверей і протягом трьох років, кожного ранку, у весняному сяйві і в мрячних зимових сумерках, у вузькому вікні, як образ Незламної, стояла жінка, зустрічаючи і проводжаючи нас“, – так згадує Катерину Зарицьку Анатолій Радигін [164, с. 604–607].

Зв'язкова Провідника ОУН на українських землях Р. Шухевича Дарія Гусяк, яка перебувала в ув'язненні разом із К. Зарицькою, розповідає: „Ніде так не проявлялася людська доброта, як у складних умовах. Творити людям добро, допомагати в біді було Катрусиною професією. Завжди частувала вона тих, хто не мав жодної допомоги, а решту продуктів ділила на рівні частини між своїми землячками. Доброчинство було її внутрішньою потребою. Що б вона не робила, завжди пам'ятала, що представляє Організацію Українських Націоналістів. Нас оточували люди різних національностей. Різними були вони за вірою, освітою, уподобаннями, поглядами, світоглядом. Були серед них ідейні комуністи, які глибоко вірили, що живуть у найкращому державному устрої і що помилково, внаслідок шкідництва внутрішніх ворогів, потрапили до тюрми і що, як лише Сталін розкриє цих шкідників, вони і їм подібні автоматично будуть звільнені. Нелегко було співіснувати з такими жінками, але це

було необхідно, і це прекрасно вміла робити Зарицька. Вона була не лише товариська, але й терпляча до інших. Вміла вислухати кожного, з ким хотіла спілкуватися, навіть тих, хто був їй неприємний. Серед такої різноманітної публіки вона була авторитетом. Часто освічені жінки зверталися до неї за різноманітними поясненнями, і вона охоче відповідала, але без вагань признавалася, коли не мала відповіді. Не було у неї ні краплі зарозумілості“ [43, с. 98–103].

У березні 1969 року К. Зарицьку перевели до табору суворого режиму („Дубравлаг“) у с. Барашево у Мордовії, де вона досиділа до кінця терміну ув'язнення. Приїжджав провідати її в ув'язненні син Богдан. Листувалася із Михайлом Сорокою. Після 1940 року вона більше ніколи не змогла побачитись із своїм чоловіком. У мордовському с. Озерне, неподалік від с. Барашево, де сиділа К. Зарицька, 16 червня 1971 року М. Сорока помер. Його привезли у Барашево у лікарню, а пізніше там на цвинтарі і поховали. Але навіть попрощатись із мертвим чоловіком табірне начальство К. Зарицькій не дозволило.

22 вересня 1972 року вона вийшла з ув'язнення із заборонаю проживати на території Західної України. Навесні 1973 року поселилася у м. Волочиськ Хмельницької області, де купила хатинку. „Я маю вже власну хату. Правда, хатка на курячий ніжці. Купували, що було під рукою, аби мати дах над головою, аби постійно не шукати нової квартири“, – писала у листі К. Зарицька. Після виснажливих ремонтів дах уже не протікав, хатина стала затишною і привітною, городчик, „як хустинка до носа“, тішив урожаєм і різнобарв'ям квітів. Через півтора року К. Зарицька розділила своє житло зі своєю подругою Дарією Гусяк, що повернулася з мордовського табору.

У гостинній хаті у Волочиську завжди було людно. Приїжджали на відпочинок рідні по крові і духу. Завжди святом душі був приїзд сина Богдана із дружиною Любою та онуками Соломією й Устею. Тут набирався здоров'я і сили поет, літературний критик Іван Світличний, адвокат із Смоленська Борис Меншагін, що відбув 25 років ув'язнення у Володимирській тюрмі, приїжджала подруга по боротьбі в УПА та в ув'язненні Галина Дидик. Постійне піклування про політв'язнів, які ще сидять, пересилання їм ліків, харчових бандеролей, літератури, заповнювало життя Катерини Зарицької [153, с. 64–74]. А ще вона любила подорожувати: була у Києві, Каневі, відвідала у Мордовії могилу чоловіка, де нарешті змогла з ним хоч попрощатися.

29 серпня 1986 року Катерина Зарицька померла. Поховали її у родинному гробівці у Львові на Личаківському цвинтарі.

28 вересня 1991 року під час перезахоронення М. Сороки із Мордовії в Україну прах К. Зарицької був перепохований разом із прахом її чоловіка в одну могилу на Личаківському цвинтарі у Львові.

„ОУН-ПІВНІЧ“ НА ВОРКУТІ

Після закінчення другої світової війни довір'я один до одного союзників по антигітлерівській коаліції стало невпинно танути. Зростання впливу Радянського Союзу на Сході, утворення там урядів на чолі з комуністами, виникнення і початок „холодної війни“ привели до поступової конфронтації між учорашніми союзниками. Особливо посилювалася політична напруга всередині СРСР, адже після війни затяжна і кривава партизанська війна національно-визвольного характеру лише в Україні і Литві велася протягом десяти років після 1945 року. Свідченням цього є найбільша кількість політв'язнів цих національностей у радянських концтаборах.

Більшості колишніх політв'язнів забороняли повертатись в Україну, зокрема до рідних осель, а особливо – у великі міста. Причиною цього стало клопотання міністра внутрішніх справ України Т. Строкача до свого московського керівництва: „Враховуючи оперативну обстановку в західних областях УРСР і виселення родин бандитських та націоналістичних елементів, що проводиться там на підставі Постанови ради Міністрів СРСР № 3728-1524сс від 04.10.1948 р., МВС УРСР вважаю недоцільним повернення до місць попереднього проживання оунівців“ [10, с. 190–191].

До кінця 1947 року в Радянському Союзі окремих таборів для політичних в'язнів не було. Кримінальні злочинці зі згоди охоронних органів концтаборів жорстоко поводитися з політичними в'язнями: знущалися, били, вбивали їх. Це був тягар подвійних знущань: з боку табірної адміністрації і її прислужників. Боротьба проти знущань кримінальників та за збереження свого життя і дотримання елементарних людських прав привела до організації спецтаборів, де політичні в'язні мали б перебувати окремо. Але цей принцип часто порушувався, що викликало нову хвилю опору політв'язнів режимові. Були створені державні особливі табори: „Речлаг“ (Воркута), „Берлаг“ (Колима), „Озерлаг“ (Тайшет), „Дубровлаг“ (Мордовія), „Песчанлаг“ і

„Степлаг“ (Казахстан), „Горлаг“ (Норильськ) та інші [38, с. 73–74].

Документально створення окремих таборів для політв'язнів засвідчує Наказ Міністерства внутрішніх справ СРСР № 00219 від 28 лютого 1948 року „Про організацію таборів МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців“: „Постановою Ради Міністрів СРСР № 00219 від 28 лютого 1948 року на МВС СРСР покладено завдання організації особливих таборів у районі Колими, на Далекій Півночі, Норильську, Комі АРСР, в районі Караганди і в Темниках Мордовської АРСР для утримання засуджених до позбавлення волі шпигунів, диверсантів, правих меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів і учасників інших антирадянських організацій та груп, що являють небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю.

Утримання в особливих таборах засуджених за інші злочини забороняється.

Названою постановою Ради міністрів СРСР передбачено:

1. Перевести до особих таборів (ОТ) МВС засуджених вище перелічених категорій, що в даний час відбувають покарання у загальних виправно-трудовах таборах МВС, за винятком важко хворих, невиліковних хроніків і безпорадних інвалідів, які підлягають залишенню за місцем попереднього утримання.

2. Міністерству внутрішніх справ СРСР:

– спрямовування засуджених для утримання в особливих таборах здійснювати за призначенням органів МДБ; встановити в особливих таборах суворий режим, заборонивши застосовувати до засуджених, що утримуються в цих таборах, скорочення термінів покарання та інших пільг; працездатних в'язнів використовувати переважно на важкій фізичній роботі;

– забезпечити надійну охорону особливих таборів та місць праці в'язнів, яка б унеможливила можливість втеч та встановлення нелегального зв'язку із свободою;

(...)

3. Міністерству державної безпеки СРСР організувати в особливих таборах спеціальні апарати МДБ, на які покласти чекіську роботу серед в'язнів з метою запобігання спробам продовження в'язнями шкідливої ворожої роботи із таборів, а також виявлення їх зв'язків, що залишились на волі, та викриття.

Органи МДБ особливих таборів про всі матеріали, що надходять до них про підготовлені втечі в'язнів, зобов'язати негайно повідомляти начальників таборів.

4. Міністерству внутрішніх справ СРСР усіх в'язнів, що відбули покарання в особливих таборах, по закінченні термінів покарання, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року, за призначенням Міністерства держбезпеки СРСР спрямовувати на заслання під нагляд органів МДБ СРСР. (...) [88, с. 505–507]

Однією з передумов для реформи концтаборів згідно з наведеним документом стали перші постмілітарні антирежимні групи, що утворилися в місцях ув'язнення, здебільшого у північних районах СРСР. Організаційну ж, агітаційну та політичну роботу вони намагалися проводити в Україні.

Великий вплив на створення і діяльність цих груп мала розгалужена підпільна організація. Перебуваючи від 1940 року у Воркуті, М. Сорока 1947 року створив підпільну організацію „ОУН-Північ“ (друга назва – „Заполярний Провід ОУН“), яка боролася за припинення сваволі над політв'язнями, допомагала їм вижити, зберегти свою самобутність, навчала боротися за життя своє і своєї нації навіть у таких складних умовах.

„По заходах, які ми спостерігали в ляграх,– писав в одному з листів на волю М. Сорока,– догадувалися – суперечності між заходом і сходом можуть вилитися у конфлікт. Ситуація, в якій могла опинитися Україна, виглядала нам незavidною. Найбільшим нещастям для України ми (ті, що сиділи) вважали те, що вона була обезкровленою. Значить, ми вважали, що занадто великий процент українського населення знаходиться поза межами України, щоб можна легковажити, щоб могла Україна без нього обійтися. З другої сторони, знаючи із досвіду минулого, ми були переконані, що ніхто не йшов і не прийде на наші землі, щоб дарувати волю і щастя народові. Усі переслідували свої інтереси. Отже, перед нами виникло питання, як забезпечити і зберегти українців, щоб повернути на українську територію, від знищення на випадок конфлікту. Так виникла організація, яка повинна була подбати про реалізацію життєвих потреб“ [169, с. 384–390].

За короткий час, від 1947 до 1948 року, „ОУН-Північ“ встановила зв'язок між підпільниками різних таборів, а 1948 року – з Україною. М. Сорока гуртував навколо себе насамперед в'язнів, які потрапили за ґрати за участь в ОУН і УПА, щоб продовжити їхню боротьбу у концтаборах. Володимир Косовський згадує: „При зустрічах підтримував мене і морально, і матеріально. Перша бесіда з Михайлом Сорокою справила на мене велике враження. Я відчув, що зустрівся з людиною високого інтелекту та великого розмаху патріотичної думки і дії. Уже після пер-

шого нашого побачення я інтуїтивно відчув, що не все загублено, що навіть у таборі за колючим дротом продовжується боротьба за незалежну Україну“ [84, с. 7–11].

Яскраво ілюструють діяльність М. Сороки й „ОУН-Північ“ спогади А. Білинського: „...Я безмежно вдячний Сороці за те, що він був першим, хто дав мені деяку матеріальну поміч (хоча б зайві для нього пайки чорного хліба) і, найважливіше, морально поставив мене на ноги. З прибуттям у Воркуту я чув лише про страхіття і бачив себе лише в обірванім одязі, примірянім зовсім не на мене, голодного, опухлого, безсилового і без усякої матеріальної та моральної підтримки. Мене відділяв тільки один крок від загибелі – і я сумнівався, чи втримаюся при житті. Сорока відірвав мене від жахливої дійсності та спонукав, щоб я своїми думками пірнув у буйне й шумне воєнне минуле, про яке до нього лиш інколи доходив відгомін. А це були справи, які хвилювали до глибини душі не одного українця, і не один, а мільйони українців заплатили борг своїй Батьківщині своїм життям. Важке для українців політичне становище під час останньої війни породило конфлікти у внутрішньо-українському житті. А це і мого співбесідника дуже цікавило. Ми так захопилися проблемами, що я відчув, що важка дійсність, котру я переживав,– це явище перехідне. Наступного дня я вийшов зі своєю бригадою на роботу, але мої думки мали тепер заняття. Для мене час минав тепер багато швидше. Я почав входити у розмови з товаришами із бригади...“ [11, с. 69–70].

1948 року закінчився термін покарання Михайла Сороки. Перед ним відкривалася можливість виїхати з Воркути на південь, бо, відбувши кару як „соціально-опасный элемент“, він не входив до категорії людей, яким назначали вільну висилку. На Воркуті М. Сорока працював топографом у топо-геодезійній конторі, де, як доброго фахівця, його не хотіли відпускати на волю. Він мусив дати згоду, що залишиться деякий час на Воркуті і буде там працювати „вільнонайманим“. Але М. Сорока домігся, щоб йому дали перед тим двомісячну відпустку до родини у Львів.

Приїхавши до Львова, Михайло Сорока відновив зв'язки із націоналістичним підпіллям через зв'язкову головнокомандувача УПА Романа Шухевича Галину Дидик. Він отримав докладну інформацію про діяльність підпілля в Україні, рекомендації щодо збереження кадрів ОУН у Воркуті, дав згоду після повернення з Півночі працювати у східних областях України, одержав потрібну літературу [67, с. 544–545]. А після того, натішившись удома малим сином Богданом, якого виховували

дідусь і бабуса – Мирон Зарицький з дружиною Володимирою, повернувся у Воркуту.

Приїзд М. Сороки для політв'язнів був подією. Він привіз багато відомостей про зміни у Західній Україні під більшовицькою владою, про діяльність підпільних організацій, настрої населення тощо. Привезена ним література дуже швидко розійшлася серед людей, спраглих за правдивим українським словом. В'язні зрозуміли, що пасивно спостерігати те, що діється у Воркуті, не можна.

А. Білинський згадує: „Ми брали до уваги такі моменти:

1. Якщо темпераментному, але мало досвідченому й політично невиробленому елементові не дати керівництва, він буде просто і безпосередньо реагувати на події, чим може спровокувати різні неприємності, включно до масових розстрілів.

2. На випадок війни може постати на Воркуті складне становище, викликане тим, що, як нам було відомо, головні магазини продуктових запасів находилися не на Воркуті, а здебільшого на півдні. Воркутинських запасів могло вистачити не більше, як на два місяці. Єдине сполучення північного району з центром СРСР – це залізнична печорська магістраля, яка у війні може бути легко перервана, хоча б зірванням мосту на Печорі. Інших доріг, які б єднали Воркуту з півднем, немає.

3. Під час війни може виявити небезпечну активність доволі численно на Воркуті заступлений кримінальний елемент, розграбувати продукти й тим поставити у жахливе становище політичних в'язнів.

4. Були ще й інші мотиви, про які зі зрозумілих причин доводиться тут промовчати“ [11, с. 173–174].

Політв'язні дійшли висновку, що було б набагато корисніше, якщо б на випадок війни північні табори могли евакуюватися через море. Йшлося не лише про Воркуту й Інту, а й про Норильськ. М. Сорока обіцяв мати цю справу на увазі, коли буде у майбутньому зустрічатися із львівським націоналістичним підпіллям.

Першочерговими справами для утворення „ОУН-Північ“ політичні в'язні визначили:

„1. Поцікавитися докладніше, де знаходяться продуктові склади на Воркуті, розташуванням таких об'єктів, як радіостанція, пошта-телеграф, електростанція, аеродром, і налагодити постійний зв'язок з півднем.

2. Затіснити організований зв'язок між поодинокими таборами і при допомозі відповідальних людей впливати на наст-

рої в'язнів, даючи їм перспективний аналіз приблизно очікуваних подій, вказуючи, на який момент у майбутньому слід берегти сили.

3. Налагодити розвідочну роботу, що торкається сили й розміщення військ МВД на Воркуті – виключно для цілей оборони й власної безпеки“ [11, с. 174].

Під керівництвом М. Сороки розпочалися переговори з в'язнями інших національностей. Розмови, які А. Білинський провів із латвійцями, литовцями і естонцями, дали позитивні результати. Із поляками співпраця не вдалася, вони жили своїм цільним колективним життям у конспіративних формах. „Ідея організації була настільки ясна і цікава для німців, що вони, не маючи можливості контактувати з численними вже тоді на Воркуті земляками, висловили думку, що від німців у разі потреби дістанемо повну підтримку,“ – пише у спогадах А. Білинський [11, с. 176–177]. Були також спроби ввійти у ближчі стосунки з росіянами й, принагідно, познайомитися з їхнім способом мислення. Він дуже відрізнявся від інших національностей, бо вони у багатьох випадках були налаштовані проти режиму, гостро критикували радянську практику, але до конкретних дій залучатися не хотіли.

У січні 1949 року для налагодження організаційних справ була вироблена схема організації, за якою передбачувалося створення трійки довірених людей із середовища окремих національностей у кожному таборі, з яких один мав займатися загальним керівництвом, другий – утримувати зв'язок з іншими народами, третій – внутрішньою розвідкою (служба безпеки), а всі разом мали тримати руку на настроях лагпункту, дбайливо їх вивчати і шляхом тонко ведених розмов скеровувати у бажане річище. Підпільну мережу Воркути очолив М. Сорока, до проводу увійшли також А. Білинський та Борщ.

„Михайло Сорока часто заходив у барак, був великим організатором, спокійної, веселої вдачі, старався нам доказати, що тюрма народів у вічній мерзлоті невдовзі розірветься, і все, що діється у нас, повинен знати світ. Мав добру пам'ять, знав, де в якому таборі знаходяться священики, адвокати, лікарі, інженери – вся наша інтелігенція, а самих таборів було більше сорока“, – згадує член „ОУН-Північ“ Іван Шевчук.

У травні 1949 року М. Сорока виїхав до Львова, щоб залишитися. Найважливіша справа постійного зв'язку із Львовом була розв'язана позитивно за допомогою Василя Тереха, який працював фельдшером на Воркуті. Терех був привезений на Воркуту на початку 40-х років і, відбувши термін ув'язнення, зали-

шився там жити, бо на півдні йшла війна. Післявоєнні події і більшовицька окупація не створювали сприятливих умов для повернення. Але він використовував кожну відпустку, щоб відвідати своїх батьків біля Мостиськ на Львівщині.

Михайло Сорока, приїхавши до Львова, відразу зв'язався з націоналістичним підпіллям. Зв'язкова головнокомандувача УПА Р. Шухевича Дарія Гусак у лисичанському лісі під Львовом влаштувала зустріч М. Сороки з головою штабу УПА Олексом Гасиним та Осипом Дяківим („Горновим“) – крайовим провідником ОУН Львівського краю (1948–1950), членом проводу ОУН від літа 1949 року; від середини 1950 року – О. Дяків став членом УГВР і заступником Голови Генерального Секретаріату УГВР [184].

Репресивно-каральна система НКВД не могла не стежити за М. Сорокою, і його зв'язок із націоналістичним підпіллям не довго був таємницею. 29 липня 1949 року серед білого дня на вулиці М. Сороку заарештували. Рішенням особливої наради МДБ СРСР від 26.10.1949 року він був виселений на спецпоселення у Красноярський край.

Однак і звідти М. Сорока продовжував керувати підпіллям. Зі спогадів А. Білинського дізнаємося: „Приблизно в березні 1950 року наспіла поштова листівка від Сороки із Красноярського краю, в якій він повідомляв, що адміністративним рішенням його заслано в Красноярський край, де він опинився в жахливих умовах. Він збирає смолу з дерев і так заробляє на життя. Кругом чужі люди, які його не розуміють, і він їх теж. Ми провели на Воркуті збірку, головню серед вільних, і наш зв'язковий Терех, як особистий приятель Сороки, вислав йому від себе кілька рублів. У другому листі Сорока передав нам дещо у зашифрованому виді про Львів, а що торкається нашої організації, то радив не проявляти особливої активності, а радше залишити справу, щоб вона „присихала“ [11, с. 209].

Але невдовзі був заарештований і А. Білинський, В. Терех та ще кілька членів „ОУН-Північ“. Однією із версій причин, часткового викриття організації є інформація, що 1949 року до Австрії був репатрійований один австрієць, який написав і видав там книгу спогадів. Він описав життя у воркутинських концтаборах, розповів, що серед в'язнів ходили вперті поголки про можливість масової ліквідації. У зв'язку з цим в'язні постановили чинити опір. На випадок проведення такої акції вони готувалися до оборони, план якої розроблявся саме під керівництвом М. Сороки [27]. Усе це і навело НКВС на „ОУН-Північ“.

Проте політв'язень Богдан Павлів у своїй книзі спогадів пише, що саме А. Білинський був автором спогадів і через нього була викрита „ОУН-Північ“: „У Проводі і в мережі концтаборів ОУН, крім М. Сороки, був А. Білинський, О. Сільчук. І от Білинський видав табірному НКВД провід і всю організацію, і наслідки організації були трагічні. За юдину зраду А. Білинського звільняють, і він вільно їде за кордон до Німеччини, а провідників створеної мережі ОУН судять, а М. Сороці дають 2-й строк“ [148, с. 25]. Щоправда, інших відомостей, які б підтвердили версію Б. Павліва немає, тому назвати поки що конкретну причину викриття організації немає можливості.

Перебуваючи у Красноярському краї, М. Сорока цікавився життям краян-поселенців у ліспромгоспах і ненав'язливо, мудро радив, як зберегти свою ідентичність, допомагати один одному [46].

15 грудня 1952 року М. Сороку знову заарештували. Цього разу в звинуваченні сказано: „В 1948 году был одним из организаторов подпольной организации среди заключенных“. Слідство велося перших три місяці у Красноярську, решта – у Сиктивкарі. Про його жорстокість свідчить такий факт: „М. Свенцицкий стал полным инвалидом, а Лях и В. Терех наклали на себя руки, Я. Семчишин стал невменяемым и еще один умер в следствии“ [1, с. 31–33]. Також за справою у причетності до „ОУН-Північ“ є відомості, що були засуджені Микола Костів, Юрій Слонь та Володимир Юрків [201].

„На суді я вважав відповідним заявити, – писав в листі М. Сорока, – про своє відношення до ОУН. Уважаю, що кожен нарід має право розпоряджатись своєю працею і добрами, які сам створює. Кожний нарід має право на таке влаштування життя, яке йому до вподоби. Кожний нарід може лише тоді духовно і фізично розвиватись і рости, якщо його громадяни (члени) користуються повною свободою совісті, думки, слова та зібрань. Нарід не користується правами вільного народу, а його держава – УРСР – не розпоряджається навіть своїми громадянами, чого доказом є суд над нами на неукраїнській території. Чей же ніхто нас не обжалує, що ми стремимось прилучити до України Комі АРСР. Чому ж нас не судить народний відкритий український суд, що ми є ворогами українського народу?

Значить, якщо український народ може здобути свої права лиш в самостійній і ні від кого не залежній державі, то я за самостійну державу. Тому, що ОУН є одинока реальна сила, що стремиться до здійснення ідей самостійності українського народу, моє відношення до ОУН є позитивне, мимо того, що

членом її я не був і зараз не є. У свій час я дав згоду співпрацювати.

Кожний на вступі заявив, що відкидає звинувачення в шпיוнажі та підготовці повстання. Я протестував проти безпідставного і безличного наклепу на нас, будьто у нас були наміри підняти повстання і будьто ми служили чужим інтересам. Те, що я оповідав людям з підпілля про життя в ляграх, ні для нікого не є тайною.

1. Що існує Воркута і де вона знаходиться – знають усі школярі із підручників. Там і сказано, чим Воркута відома.

2. Хто на Воркуті знаходиться та яку роль відіграють в'язні в економіці Советського Союзу – розказали поляки всьому світові ще у 1942 році.

3. Про те, що на Воркуті знаходяться в'язні-українці, знає вся Україна із листів своїх рідних та знайомих.

4. Як українцям-в'язням живеться, свідчать пакунки із харчами, що безперервним потоком ідуть з України на Воркуту, а не у відворотному напрямі. Лише хвороблива мація підозріння всіх і вся – всюди добачає шпיוнажу.

Відносно повстання – заявили так. Як поступають в Сов. Союзі з в'язнями, коли не можна їх евакуювати, знаємо не лише ми – в'язні, а цілий світ. Не було випадку на території Сов. Союзу, де б адміністрація добровільно розпустила в'язнів або лишила їх живими на місцях, які має зайняти неприятель. По всіх тюрмах, що лишилися у тилах, у звірський спосіб були вимордувані усі в'язні. І ми вважаємо зовсім природнім для всього, що живе, – боронити своє життя. Наша „провина“ заключається лише в тому, що ми вирішили вмерти стоячи, а не лежачи, бо вважаємо негідним віддати своє життя насильникам без протесту. Мимо того, що в нас забрали волю, але гідність ми зберегли і якщо на нас не будуть нападати – безперечно, нам не потрібно боронитись. Щоб самим нападати, вважаємо себе ще настільки нормальними, що можемо передбачити результати, і знаємо, що кулемети, гранати і літаки є сильнішими від голих рук чи дерев'яних палок. Якщо ми переконані в відворотному, то нас не можна тримати в лягерах, а в божевільних домах.

У своїх виступах усі ми заявили, що злочинцями себе не вважаємо. Можемо одне ствердити. Що оскільки є такі в ляграх, які попали прихильниками сов.устрою, то в ляграх стали переконаними ворогами, тому що лягери є наочним прикладом того, що в Сов. Союзі панує несправедливість, розгул диких пристрастей і все, про що сповіщено цілому світові, що являє собою останньої марки „фашизм“. Не одобрювати всього, що ми спо-

стерігаємо в ляграх, є обов'язком кожної чесної людини. Факт, що існують в державі тюрми, лягери та інші місця, де люди терплять та мучаться, не приносить честі і гордості громадянам тої держави, а викликає стид на обличчі. Чому ви не застановитесь на причинах, які заставляють держати спеціальну внутрішню армію, озброєну модерними видами винищуючих середників проти власного населення?

Чи не стидно вам, що забиті тюрми, лягри найздоровішим елементом і армія молодих хлопців сторожить їх, замість, щоб усі вони разом творили цінності, працювали для щастя народу.

Ніхто нас не посуджує в тому, що ми погано відносились до праці взагалі, що ми не любили своїх рідних, батьків, дітей, більше того – тут було доказано, що в нас розвинена любов до ближнього більше, чим у інших людей, що ми першими поборили пережитки минулого – і найпершою турботою нашою було помагати ближнім, жити для ближніх.

І мимо того ми знаходимось на лаві підсудних, оточені щетиною штиків.

В чім же причина? Може, ми живемо в світлі ілюзій, привидів і фатаморган? Може, на наших очах стоїть пелена? Може, надворі день, а нам видається, що ніч? Але в очах нам не світлішає, як ви нас ударите палкою по голові і запрете в темні льохи. Там ми не переконаємось, що надворі день. Ми твердимо, що селяни погано живуть, що робітники краще можуть жити, що в державі лише мріють про волю. Переконайте нас, що ми помиляємось, і ми станемо визнавцями сов. устрою. Ми не є суспільними злочинцями, ми не є злодіями, бандитами, нещастям нашим є лиш то, що нас навчили говорити на біле – біле, на чорне – чорне.

Може, і горе наше в тому, що наші предки передали нам в крові непокірність і почуття справедливості. Але не було б того, напевно, не існувало б сьогодні УРСР, бо ще так недавно твердили, що „Украины не было, нет и не будет“, а тепер ви самі є свідками того, що Україна є, та ще й не одна, а дві: офіційна і та, що бореться за свої законні права. Ми знаємо, що ви не в силі змінити чи помогти, але просимо вас донести наші думки і бажання далі.

От такі – в скороченні – були заяви на суді. 16.09 читали вирок: три кари смерті, Білинський, Петрашук; один 5,5 літ; один – десять; два – 15; 9 – по 25“. [169] Цей лист є яскравим свідченням громадянської та ідеологічної позиції М. Сороки.

15 вересня 1953 року військовий трибунал Біломорського військового округу засудив М. Сороку за ст. 58-1-а, 58-10 КК

РРФСР (зрада, антидержавна агітація, організація підпілля і підготовка до повстання) до розстрілу, який 30 листопада замінив на 25 років ув'язнення, що розпочалося із Магадану.

Проте „ОУН-Північ“ не припинила своєї діяльності. Діючи обережніше, вона переросла у велике Об'єднання, яке мало свою підпільну друкарню, продовжувало те, чого вчив ідейний організатор Михайло Сорока.

„Укладаючи практичну програму дій, ми виходили з того, що частина членів об'єднання одразу ж після звільнення розійдеться по Україні, східній по змозі, де, здолавши негостинність колоніальних властей та неминучі побутові труднощі, зачепиться і акліматизується на місці. Наші люди не шукали теплих місць, не цуралися жодної роботи, аби тільки жити і працювати на рідній землі.

Інша частина Об'єднання буде так чи інакше змушена залишитись в Інті, на північному Уралі: або через режим примусового комендантського спецпоселення, або з мотивів заробітчанських. Ця друга, інтинська, частина Об'єднання, наша організаційна діаспора, мала правити за базу, за резерв, за глибоке наше запілля, звідки і планувалося здійснювати передбачені теоретично дії. У намірі використати людські і матеріальні ресурси заслання на потребу краю ми не були піонерами, такі спроби вже чинилися: 1952 р. за аналогічну спробу поплатився волею, уже вкотре, ветеран нашого визвольного руху і ветеран ГУЛАГу світлої пам'яті Михайло Сорока. На Воркуті подібні наміри мала група Водинюка“, – згадує Володимир Леонюк. [91, с. 163–180]

„Після смерті Сталіна на шахтах Воркути почалися заворушення. З'явилися листівки. Забастував Норильськ. Воркута готувалася до повстання... Михайла Сороки вже не було, але я зрозумів, що його підпільна робота у таборах продовжується“, – писав у спогадах Володимир Косовський. [84, с. 7–11]

Син головокомандувача УПА Романа Шухевича Юрій, який теж був політв'язнем і сидів пізніше із Михайлом Сорокою, у своїх спогадах про Михайла Сороку зазначив: „Від багатьох я чув про цю організацію, бо навіть дехто був з тих, що були за-суджені разом з М. Сорокою. Але навіть по тих скупих уривках спогадів можна було створити собі уявлення, що організація була розгалужена, на той час потужна і якби сприятливі умови, то це загрожувало би поважними наслідками для існуючого режиму. Але для того, щоб маси людей стали такою силою, потрібні були організації. Одною з таких організацій був „Запор-лярний Провід ОУН“, який очолював М. Сорока. [201]

Створена Михайлом Сорокою „ОУН-Північ“ була першим організованим, а не стихійним спротивом в'язнів у радянських концтаборах. Це був один із перших основних поштовхів до масових страйків, бунтів і повстань, які пізніше спалахнуть у різних точках радянських концтаборів. Закінчилася в таборах епоха втеч, а почалася епоха бунтів і повстань. У цей період почалося нове життя М. Сороки – життя ідейного патріарха політв'язнів, лідера, що величиною своєї особистості, своєю моральною силою і духом піднімав людей, які були фізично і морально пригноблені репресивно-каральною машиною більшовицького імперіалізму.

„В СТЕПАХ ГАРЯЧИХ КАЗАХСТАНУ...“

Із березня 1954 року М. Сорока відбував ув'язнення два місяці в Кірові, потім через Свердловськ, Петропавловськ його завезли до Джезказгана (поселення Кенгір) у Південному Казахстані і там посадили в тюрму „Степлага“.

„Степлаг“ складався з шести табірних відділів у радіусі 75 км. Адміністрація містилася біля третього табірної відділу, в населеному пункті Кенгір. У кожному табірному відділенні виконувалися різні види робіт: видобування і обробка міді на спеціальних комбінатах, видобування марганцю, операції з промислового і громадського будівництва, сільськогосподарські роботи.

На 10 червня 1954 року в зоні проживало 20698 ув'язнених: 16677 чоловіків і 4021 жінок. Українці у цьому особливому таборі складали 46,3 % (9596 осіб), ув'язнені з Прибалтики – 22,4 % (4637 осіб), росіяни – лише 12,8 % (2661 осіб).

Більшість ув'язнених (14785 осіб – 71,4 %) були засуджені за зраду Батьківщини (за статтею 58-1-а і -б), 1421 осіб (6,8 %) – за бандитизм; 1202 (5,8 %) – за шпionаж, 1140 (5,5 %) – за участь в антирадянських змовах; „троцькістсько-бухаринські агенти“ складали всього 78 осіб (0,3 %). [32, с. 171–173]

У третьому табірному відділенні перебувало 5617 ув'язнених, з них – 3203 чоловіки, 2414 жінок; 72 % із загального числа були засуджені за зраду Батьківщини; у 44,7 % (2512 осіб) термін ув'язнення складав 25 років примусових робіт; більше половини ув'язнених народилися після 1920 року [32, с. 189].

Таким чином, це був табір, де переважно проживали молоді націоналісти – члени ОУН, прибалтійські партизани, колишні солдати і офіцери Червоної Армії, що мали тривалі терміни ув'язнення, а часто і додаткові терміни за „злочини“, здійснені у таборах.

Ситуація ставала вибухонебезпечною, її можливі наслідки вже були проекспериментовані під час бунтів у Воркуті і в Норильську влітку 1953 року. Нові переміщення ув'язнених були тепер недостатні для стримання всезростаючого спротиву у

всіх концтаборах. Від 1952 року управління „Степлагу“ вказувало на необхідність ізоляції, українських і прибалтійських націоналістів від інших ув'язнених і водночас зауважувало, що неможливо це здійснити через величезну їх кількість.

Умови перебування в'язнів були нестерпні – сваволя, терор, безпричинні розстріли, „чудо-тюрма“ без доступу повітря та інше. Яскравим прикладом цього є випадок на Великдень 1954 року. Тоді зустрілися дві колони – чоловіча поверталася з роботи, жіноча йшла в нічну зміну. І хоч конвой завжди попереджував, щоб не розмовляли, чоловіки не втрималися й гукнули: „Христос Воскрес“, „Воістину Воскрес“, – почули у відповідь. Випадки розмов траплялися і раніше, але сторожа терпіла. А цього разу вона випустила автоматну чергу по чоловічій колоні, завдавши дуже важких поранень. На другий день чоловіча зона оголосила страйк, який не всі в'язні підтримали, тому він був жорстоко придушений. Цей страйк – прелюдія до великого повстання, яке спалахнуло 16 травня і продовжувалося аж до 26 червня 1954 року.

Іскрою до цієї пожежі стало привезення до політичних таборів побутовиків – засуджених за кримінально-побутові, а не за політичні злочини, серед яких були вбивці-рецидивісти. Тільки поселившись, вони відразу почали вивалювати колодою діру в мурі, що межував із жіночою зоною. Як стверджує Марта Кравері, наміри кримінальників щодо жінок не були агресивними: під час повстання не було випадків згвалтування. Поступово змінювалося мислення ув'язнених і відносини між ними. Така зміна була переважно пов'язана з тим, що засуджені за 58-ю статтею користувалися авторитетом у кримінальників. Що більш організовані були політв'язні, що послідовніше вони чинили опір адміністрації і кримінальному середовищу, то більше поваги було до жінок [87].

Конвой на вривання кримінальників у жіночу зону не зважав, не дозволяв чоловікам-політв'язням навести порядок і захист. Заговорив він лише тоді, коли в отвір з побутовиками кинулися і політв'язні. Жінок політв'язні закрили в бараках, а побутовиків вгамували. Почалася стрілянина сторожі, через яку політв'язні не змогли дістатися назад до чоловічої зони і, поспіхом забираючи поранених, повернулися й забарикадувалися.

У цій сутичці серед політв'язнів було 13 осіб убитих і 43 поранених, із персоналу табору поранено 10 осіб.

Емілія Войцехович-Рафальська про ці події згадує: „Незабаром приїхала комісія з Алма-Ати. Обіцяли розібратися, покарати винних у цьому жорстокому розстрілі, а нам наказали йти

на роботу, поки розберуться. Увечері, коли ми повернулися з роботи, довідалися: хлопців-політв'язнів закрили у карцері жіночої зони, битовиків вивозять, діру в мурі замурували. Нікого не притягнуто до відповідальності з тих, що дали наказ стріляти, навпаки, між політв'язнями шукають знову „зачинщиків“. Ще не встигли ми переодягнутися, як на вулиці пролунали крики: „Знову розбивають мури!“ Господи, що діялось! У десяти-тисячному натовпі кожний шукав рідного, свояка, друга, знайомого. Я кричала: „Тату!“, а ті, що бачили нашу зустріч, плакали. Всю ніч говорили, стрічалися, знайомилися“ [30, с. 109–112]. Так почалося одне з найбільших повстань у радянських концтаборах, що отримало назву Кенгірське.

Наступного дня поховали трьох тяжкопоранених під час першого розстрілу, що померли в лікарні: волинянина Сергія, побутовика й азіата-магометанина. Похорон відбувся із чотирьма священиками і новоствореним хором.

Почалося нове життя, політичні в'язні організували самоуправу. Всю адміністрацію табору вигнали за зону. Розібрали всередині мури між зонами, забарикадувалися, виставили свою сторожу, чим могли озброїлися. Вибрали комісію з 13 осіб. Вона і керувала повстанням. Очолив її росіянин із Саратова Капітон Кузнецов, 1913 року народження, агроном, який потрапив у полон до німців у 1942 році і був посаджений у табір військово-в'язнів, а 1948 року був заарештований за співпрацю з партизанів. Між членами комісії було поділено обов'язки. Така організованість – у традиціях членів ОУН-УПА. Комісія включала в себе три відділи: безпеки, пропаганди і військовий. У ній були представлені всі основні національності, що перебували у таборі; головна роль у прийнятті рішень належала українцям, які займали і контролювали всі ключові пости під час спротиву військам. Бандерівці були також членами охорони голів комісій.

Стосунки українських націоналістів і Кузнецова були напруженими. Вони йому не довіряли, бо він виступав проти створення відділів, відповідальних за організацію опору. Обрання Кузнецова головою комісії було потрібно, щоб надати цьому повстанню менш антирадянський характер. Під приводом безпеки Кузнецову виділили особисту охорону, щоб тримати його під постійним спостереженням і перешкодити йому втекти з табору [87].

Повсталі зумисно оберігали підпільних лідерів від ризику. Члени ОУН не дозволили увійти в комісію Михайлу Сороці. Основна робота і відповідальність лягала на плечі тих, хто діяв

відкрито. Конспіративний центр був при них своєрідним радничим органом. У кожному лагпункті був створений штаб, а командування взводами, відділеннями і пікетами було доручено членам УПА. Також була організована група нападу із чеченців.

У перші дні прилетіли з Москви представники Міністерства внутрішніх справ і головного управління таборів та прокуратури СРСР: заступник начальника ГУЛАГу генерал-лейтенант Бочков, генерал Долгих, заступник міністра внутрішніх справ Єгоров та начальник управління нагляду за місцями ув'язнення прокуратури СРСР Вавілов. В'язні поставили вимоги: відкрити перехідні пункти між зонами, щоб у вихідні дні в'язні мали можливість зустрічатися з рідними та знайомими; дозволити листування з „волею“ без будь-яких обмежень; не зачиняти на ніч бараки, щоб була можливість виходити в туалет, на двір; зняти номери; переглянути вироки судів; усунути ґрати з вікон і дверей таборових бараків; встановити восьмигодинний робочий день; виплачувати зарплату політв'язням урівень з вільнонайнятими робітниками; робочі дні встановити із розрахунку один до п'яти; покарати винуватців розстрілів; скасувати вирок на 25 років і прискорити перегляд справ засуджених за контрреволюційні дії; відпустити малолітніх, старців та інвалідів; надати повні права громадянства дітям заарештованих; відпустити рідню засуджених з поселення додому; дозволити вільне спілкування ув'язнених чоловіків і жінок; відмінити вислання після відбуття покарання; викликати в табір на переговори з ув'язненими члена Президії ЦК або одного із секретарів ЦК КПРС. На ці вимоги представники радянської влади відповіли, що їх виконання не в їхній компетенції, а натомість самі вимагали припинення страйку і виходу на працю. Переговори припинилися. До страйкарів 7 тисяч, приєдналися 12 тисяч в'язнів, що працювали на рудниках за 20 км від Кенгіру [169, с. 384–390].

А в таборі йшло вільне, таке довгождане, хоч короткотривале, життя. Випускали газету, запускали повітряного змія з листівками до вільного населення. Михайло Сорока організував хор, яким керував. Хор виконував на його слова і мелодію „Гімн Кенгірського повстання“, „Любіть Україну“ на слова В. Сосюри, „Соколи, соколи, ставайте в ряди“ та пісні інших національностей.

„Хоч ми й жили надголодь, цього не відчували і в пам'яті не зафіксувалося. Ми жили емоціями. Богослужіння, молебні, репетиції хору, концерти і готовність кожної хвилини – на барикади. Не було часу думати про їжу! Які були цікаві концерти!

В них брали участь усі народності“,- пише Е. Войцехович-Рафальська. Німецькі емігранти, які тоді там перебували, свідчать, що на подвір'ї табору завжди відбувалися богослужіння, які правили православні й католицькі священники-в'язні. Жінки прикрашали табір, шили і вішали прапори на дахах ідалень усіх трьох таборів. Ковалі день і ніч кували у таборових кузнях ножі й своєрідні списи з віконних ґрат, жінки робили „гранати“ з пляшок, наповнюючи їх бензином або хімікатами з лабораторії здобування кисню, якою керував Релен. Щоб звернутися за допомогою до Міжнародного Червоного Хреста, в'язні зібрали надавчий радіоапарат. Для того вони використали частини рентгенівського апарату з лікарні та інші медичні прилади. Змайструвавши його, безперестанно посилали заклики до вільного світу різними мовами. Правда, радіо було слабке, але його передачі чули у Караганді й столиці Казахстану – Алма-Аті [163, с. 82–86]. З ініціативи Михайла Сороки була створена комісія, до якої увійшли І. Поталайко, Я. Боднарик, С. Корчинська і ще кілька дівчат. Вони обходили барак за барак, складаючи списки невільників. Ці дані, ясна річ, мала адміністрація, але для повстанців вони були недоступні. А треба було знати, скільки людей перебуває в таборі. Ця робота тривала понад тиждень. [19, с. 71]

Страйк тягнувся 42 дні – від 16 червня до 26 червня 1954 року. Протягом усього часу повстання в'язні переконували голосниками і рупорами солдатів, щоб не стріляли у своїх братів і рідних, бо вони теж є дітьми селян і робітників. Серед них нема синів генералів і міністрів, і батьки їх (селяни) не носять перед собою животів, як їхні офіцери, та не їздять на курорти.

26 червня о 4 годині ранку 1954 року Комісію МВС і прокуратури відповідно з наказами міністра Круглова, Генерального Прокурора Руденко і голова КГБ Серова визнали за потрібне зламати повстанців військами. У зону ввели 1 600 осіб, 98 собак із собаководами, 3 пожежні машини, 5 танків Т-34. Це був перший випадок використання танків для придушення безпорядків у таборах [32, с. 156].

Затягнулася страшна кривава борня. Танки заганяли в'язнів у бараки, згори, стріляючи, допомагали їм літаки, душили газовими шашками. Михайло Сорока разом із санітарами рятував поранених. Д-р Варконі згадує, що побачивши танки, в'язні жіночого табору щоб рятувати своїх друзів вийшли назустріч ворогу. Майже всі вони були святково одягнуті у вишиті сорочки. Близько двох сотень (у багатьох джерелах подають їх у кількості п'ятсот) цих українських жінок і дівчат взяли за руки і

лавами рушили проти танків. Але танки не зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкість й один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно ескадри кинулися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного... [19] „Смерть п'ятисот українських жінок у Кенгірі під російськими танками свідчить про те, що існують вищі вартості, ніж саме людське життя і все матеріальне“,– написав про цей подвиг Ярослав Стецько у праці „Бунт проти матеріалізму“.

Придушенням повстання керував генерал Долгих із Москви. Тих, що залишилися живими, відправили в тюрму, на Колиму, на Дальнострой, і в Озерний табір, а членів Комісії повсталих розстріляли. Пізніше у листі М. Сорока писав: „В порту Ваніно держали нас два місяці. Хвороба допомогла мені з інвалідами виїхати з Магадану сюди, де я зараз. На жаль, ця траса, що тягнеться на 700 км (з Тайшету до Лени) належить до найгірших місць ув'язнення в Сов. Союзі. От цього року, ще у липні-місяці, тих, що не хотіли висісти в штрафному лагері (бо такі безправно і протизаконно везли), посіяли кулеметами по закритих вагонах, пізніше розбили вагони і живих витягали гаками. Постійні етапи мають служити методом тримання в страху й послушності. Дуже жалую, що виїхав з Магадану. Ніде нема таких свинств, зловживання і безправ'я, як тут“ [169, с. 388]. 1962 року Михайла Сороку привезли у Мордовські концтабори, де продовжилася його боротьба проти свавілля.

Кенгірське повстання стало одним із найяскравіших виразників кризи системи ГУЛАГу під час переломного періоду, що розпочався після смерті Сталіна. Воно потрясло всю систему трудових таборів і змусило керівництво таборів і держави в цілому в остаточному підсумку відійти від тиранії в таборах і піти на поступки.

Результатом Кенгірського повстання стала низка заходів, що привели до змін системи. Серед них: реорганізація виправно-трудових таборів, тобто створення нових табірних відділів, щоб зменшити кількість ув'язнених, які зосереджені в одному місці, оскільки цей фактор мав вирішальне значення під час зворушень; перегляд всієї системи кадрів, що займались вихованням і наглядом над ув'язненими, вимагаючи суттєвих затрат і роблячи суворішою репресивну політику,– або ж поступове демонтування величезної мережі концентраційних таборів, змінюючи тим самим роль МВС в економіці країни. Насправді ГУЛАГ як економічна „імперія“ міг вижити тільки у разі посилення терору і беззаконня, однак це було прямим протиріччям потребам бюрократичного апарату.

Тому була здійснена повна реорганізація системи: протягом декількох років було звільнено дві третини ув'язнених, виправно-трудові табори (ВТТ) були скасовані; ув'язнені, що відбували термін ув'язнення в ВТТ, були переведені в колонії, а особливо небезпечні – в тюрми. Основною метою примусових робіт оголосили перевиховання ув'язнених, а не експлуатацію їхньої праці. Це перевиховання все одно носило тоталітарний характер і було спрямоване на нівелювання особистості.

Проте політв'язні – повстанці та страйкарі здобули перемогу, яка своїм значенням перевищувала жертви.

Оскільки серед політичних в'язнів були переважно „українські буржуазні націоналісти“, яким приписували ненависть до інших націй, а точніше фашизм та нацизм, що за своєю суттю протилежні їхнім переконанням, то це повстання націоналістів різних народів за провідної ролі українців довело інтернаціональність справжнього націоналізму, адже тільки той може шанувати інші народи, хто перш за все любить і поважає свій рідний. Трагедія і героїзм повстанців у Кенгірі – яскравий приклад незламності, прагнення до волі. Чітка організація постання, діяльність у концтаборі та його масштабність свідчать про рівень політичних в'язнів у своєму розвитку – освіченість, інтелектуалізм, досвід національно-визвольної боротьби тощо.

У МОРДОВСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ

Від 1952 року М. Сороку дуже часто перевозили в інші табори, ніде довго не давали затриматися. Причиною було те, що скрізь, де він був, він організовував довкола себе людей, допомагав їм, і вони до нього горнулися, вважали своїм ідейним патріархом. Постійні переїзди з місця на місце добре відображені у листах М. Сороки. Зокрема, в одному з листів до сина він пише: „... Певно думаєш, що твій батько навіжений, бо нігде місця не може нагріти. Коротесенько опишу Тобі хотя останні кілька місяців, щоб ти уявив собі як мається справа. До липня був на колоні, де працював на будівництві. Потім перекинули через пересилку на нове будівництво. Звідтам через п'ять днів знову на пересилку, де тримали три тижні. Потім на нову колону привезли в суботу, записали в робочу бригаду, а в неділю забрали в холодну, де тримали шість тижнів, звідки перекинули на строгу, а через місяць сюда, де просимо трохи більше денного світла. Обіцяють навіть книжки! Щодня ходжу на працю. І всі оті митарства є ніби наслідком того, що другий раз суджений. Виходить, що це є ніби винагорода за ці роки, які суд реабілітував і признав, що мене судили незаконно. Нагадується стара грецька легенда про острів Крету і Мінотавра...“ [100]. Практика постійних переміщень із одного табору в інший була одним із найчастіших прийомів, який застосовували у ці роки до політв'язнів, щоб перешкодити зміцненню підпільних організацій і гуртків, що зароджувались. У листах подані різноманітні адреси, які дають можливість частково визначити маршрут ув'язнення М. Сороки.

Щодо реабілітації, то дійсно, ухвалами військового трибуналу ПрикВО від 5.03.1957 р. і 16.04.1957 р. відповідно до рішення особливої наради НКВС СРСР від 7.05.1940 р. та рішення особливої наради МДБ СРСР від 26.10.1949 р. стосовно Сороки Михайла Михайловича звинувачення були відмінені і він по цих справах реабілітований. [6, с. 74–81] Але на цьому термін ув'язнення припинений не був і практично нічого не змінилося.

„Сьогодні,– писав в одному листі М. Сорока,– прийшла мені справка: це вже друга, бо про першу мене лише повідомили з Управління, що прийшла прямо туди. „Военный Трибунал Прикарпатского военного округа, 17 апреля 1957 г., № ОЛ175, г. Львов, Валовая 16. Справка: Уголовное дело по обвинению С. М. М. 1911 г. рождения, пересмотрено Воен. Триб. Прик. Окр. 16 апреля 1957 г. Привлечение к уголовной ответственности и заключение в ИТЛ гр-на С. М. М. признано необоснованным, а поэтому постановление особого совещания при МГБ СССР от 26.10.1949 г. отменено и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления. Гр-н С. М. М. по указанному выше делу реабилитирован. На основании Постановления Совета Министров СССР от 8 сентября 1955 г. № 1655 гр-ну С. М. М. время его нахождения в местах заключения, а также время пребывания в ссылке засчитывается как в общий трудовой стаж, так и в стаж работы по специальности. Председатель Воен. Триб. Прикарп. Воен. Окр. генерал-майор юстиции (Мельниченко)“. Отже, бачите, вже 13 літ реабілітован. Очевидно, як захочуть по-людяному підійти, то можна при розгляненню останньої справи (навіть, якби був винний) узгляднити, що 17 років є зовсім достатньою карою, щоби звільнити“ [103]. „Я не хочу Вас розчаровувати, але занадто рожевих надій не маю. Тепер найбільша моя вина в тому, що сиджу. Якщо й оправданий зовсім за попереднє, то все-таки записано, що неодноразово суджений, отже – небезпечний. А таке опріділення тягне за собою сумні наслідки. Отже, реабілітація практичних наслідків не дала. Найбільша вина людини в тому, що вона сидить, без різниці – винною вона є чи ні“,– писав про це у іншому листі М. Сорока [98].

Від 1960 року М. Сорока відбував ув'язнення у Тайшеті, Свердловську, Казані. Взимку 1962 року його перевели у Мордовію, де він і залишився, хоч часто міняли зону перебування. Скрізь М. Сорока проводив свою ідеологічну діяльність. „Михайло Сорока наголошував: кожний націоналіст мусить бути не так виконавцем, як творцем, який весь час змагає до вдосконалення, до вироблення найефективніших форм боротьби за державну самостійність“,– згадує Петро Дужий, політ'язень, колишній головний редактор газети ОУН-УПА „Ідея і Чин“ [57, с. 5–6].

У першій половині 60-х років кадебісти забирали М. Сороку з тюрми і два місяці возили до Києва, Тернополя, Львова, влаштовували зустрічі з сином, ріднею. Усе це з метою тиску, психологічної обробки. Про ці поїздки М. Осадчий згадує: „Тепер

подекуди Сороку викликають до Києва чи Львова. Вони одягають на нього „чорний смокінг“ і ведуть у театр, Інститут кібернетики... Його водили по Львову – елегантно одягнені чоловіки. Він усе пригадував, і йому було боляче. Це було не ознайомлення з прекрасним життям, а знущання: йому кидали у вічі, що він може більше не побачити всього цього, а може й... Його вибір. Це страшно – двадцять років не йти пішоходом і не дихати людськими парфумами. Він зістарився, одвик, і все це йому зараз стомлює...“ [147, с. 87–89]. Це була спокуса, яку застосовували, щоб морально зламати людину. КДБ було зацікавлене у каятті таких постатей, як М. Сорока, В. Горбовий, Ю. Шухевич, сестри С. Бандери, до яких цей метод застосовувався особливо ретельно. Зокрема, він був розрахований і на тих їхніх побратимів, що zostалися живі на волі, жили за кордоном і продовжували боротьбу з більшовицькою тоталітарною системою. Після таких поїздок, озлоблені невдачею, кадебісти били М. Сороку і повертали назад у табір.

Михайло Сорока про ці поїздки у листах згадував: „За ці роки практично я вивчив географію, переконався, що Союз не лише широкий, але на тисячу кілометрів довгий. Чув віддих Ледовитого океану і гарячих степів Казахстану, мився на Лондонського і полоскали хвилі Охотського моря, бродив по тундрі, плавав на ріках і мостив дороги в тайзі. Якщо зупинитися на цифрах, то лиш пів року я їхав. Якщо зложити усі кілометри, то можна опоясати земну кулю. Бачив десятки міст і тисячі людей. За ті часи я бачив неозорі простори, де дикі звірі гуляють, наче вітри. І на тих безкрайніх просторах для мене нема місця. Мене водять наче одного із екземплярів зоопарку, або драпіжного. Був час для думок, аналізу, нарікань. Були випадки, що зустрічав я людей, які по кілька років успіли обернути через дім, тюрму, лагерь, але це були люди, які мали свій погляд на чуже добро та мораль. Середовище серед якого я виріс, серед якого я жив у різний період життя і серед якого я живу не вважаю гіршим від себе. Та, між нами кажучи, поминаючи скромність, не вважаю себе гіршим від тих, що вважають себе вихователями. Я свято переконаний, що мене би не осудили моралісти віків типу: Дікенса, Гюго, Шіллера, Шевченка, Толстого, Ганді та подібних. А може винні ті, що складають програму навчання?..“ [107]. У цих словах відчувається твердість переконань М. Сороки, що ніяке „перевиховання“ з ініціативи КГБ йому не потрібне, що він йому не піддається.

„Мене лиш би не виганяли з музеїв, зрештою, описувати одне, а оглядати – друге,– розповідав М. Сорока у листі Катерині

Зарицькій про свої поїздки.— Жадними словами та ілюстраціями не в силі передати тої атмосфери, оточення, повітря та самого хвилювання, яке виростає, коли ти ступаєш по тих місцях, де проходили мільйони на протязі віків. Дивитись на свідків минулого часу, цілих поколінь, які тут проходили, дивитись на те саме, може навіть думати те саме. При вході до Софійського собору вищербилась цегла і, представ собі, що кожного кортить діткнутись пальцем, і я погладив. Це місце вишліфували наче шкло. Стоїш, і здається тобі, наче справді пливеш у безвість віків. Скільки то шугало диких бур навколо стін, а корабель все плыв. Ми привикли згадувати історичні постаті князів, яких вибирали наради, що рішали долю країни, гетьманів, полковників та подібних. А скільки мільйонів хилили голови та просили у Пречистої, що з піднесеними руками молиться, у Всевишнього кращої долі... Може цікаво Тобі буде дізнатися про мої відвідини архітектурно-будівельного інституту. Нова споруда, якої інтер'єр не зовсім закінчений. Зовні виглядає легкою і граціозною. Позналили із проректором та деякими професорами. Усі були дуже привітними та ласкавими. Під час бесіди мої питання викликали підозру, що я є глибоко обізнаний і зацікавлений тими предметами (якщо йде про зацікавлення, то від правди далеко). Таким чином, я опинився у центрі уваги. Випадково тоді була виставка машин, які помагають студентам перевіряти свою успішність у науці. Навіть по телевізору показували успіхи виставки. Керівник виставки дуже радо роз'яснив нам добірною мовою історію розвитку тих мудрих машин. Я кажу „нам“, бо професорів зібралось кільканадцять та повно гостей уже там було. Обійшли ми багато кабінетів та викладових саль, бачив гарні рисунки (креслені) із архітектоніки, та приємне вражіння справляє кафедра малювання. Такі відвідини змучили мене, бо не в силі було забути, що приймають тебе не за того, ким ти є, що всупереч твоїй волі стаєш якимось авантюристом, дурисвітом чи в кращому разі артистом.

Подібного стилю є готель „Дніпро“ на Хрещатику. Цей стиль відрізняється доцільністю своїх елементів, що крім своїх необхідних функцій творить ніби вислідну лінію, які милують око своєю простотою. Істина є завжди простою, лише трудно знайти її. Вже коли ми біля того стилю, то слід згадати найновішу споруду „Палац піонерів“, що присіла наче велетенська птиця на дніпровій кручі, неподалік Києво-Печерської лаври... Аеро-вокзал у Борисполі я бачив здалека, бо тоді, коли я летів до Львова, він ще не був відкритим. Пів до одинадцятої, я ще на проході у Києві. Морозний день, що зовсім оправдав назву

24 лютого. Волга пролетіла шоссе між соснами і вже сиджу в АН-10, що курсує Харків-Львів. Літак дуже вигідний, зовсім не подібний до тих, що літали перед 15 роками. Київ-Львів ніби лежать на якійсь кривій, може подібний до параболі, якої вершина піднялась понад 8000 м. Злітаєш та сідаєш майже не помітно, без коливань та „ям“ у повітрі. Весь час дивився в ілюмінатор, навіть трохи нагрівся на сонці. На жаль, миттю пролітав над селами. Не видно, було жадного містечка. Усе занесене снігом, лише павутиння доріг, вигадливі плями лісів, іграшкові домики селищ та тіні річок, що змійками вились далеко вниз.

Блукав очима до горизонту і думки невідступно ширяли над землею. Хотілось тоді вічно літати заметіллю, що тривала кілька днів, перетворила Львів, чи краще перенесла на 25 років назад. Здавалось навіть, що ті ж самі люди чистять та метуть вулиці. О першій годині я проходив через подвір'я і мимоволі глянув у ліву сторону чи не стоїш Ти на тому місці, де я Тебе лишив, хоча зараз же пригадав, що попрощались ми на Пелчинській (в'язниця у Львові.— Л. Б.). Як не смішно, але на Лонцького (в'язниця у Львові.— Л. Б.) повіяло чимось близьким, навіть усміхнувся внутрішньо... На другий день „Волга“ в'ється вулицями старого міста, читаю прізвища козацьких полковників, гайдамацьких ватажків, оришків і дорога пнеться на „Високий замок“. Через засніжені віття красуються форми близьких та рідних пам'яток архітектури. Знову машина ховається вулицями у напрямі Медових печер, понад Личаківським цвинтаром, де лежать ті, з якими вже не зобачимось, лежить Тато (Мирон Зарицький.— Л. Б.). То знову площа Софії, Стрийський парк, повертаю голову вправо, може Богдан де блукає (син.— Л. Б.). Нове місто, нові вулиці Тореза, Терешкової і знову Стрийська... Може на цей раз то лише сон, з якого не можу пробудитись?“ [107]

В'язні хвилювалися, коли його забирали і постійно вимагали пояснень про те, де і що роблять з М. Сорокою, адже він був епіцентром уваги, який групував їх, допомагав, чим міг. „Михайло Сорока. То був стовп, навколо якого усе духовне життя оберталося“,— згадує О. Заливаха [70]. Поїздки і побиття не минули без сліду, вони остаточно підірвали здоров'я М. Сороки. 6 січня 1967 року на 59-му році життя у нього був інфаркт. „...Коли я почув серед болю, що це грудна жаба, нагадав бідного Тараса і розповів присутнім, як страшно Шевченко мучився. Але це лише був початок, і стався інфаркт міокарда. Ще тоді я сказав, що такий біль є надто великою ціною за життя, тим більше за таке. Ну, але це вже філософія. Сказали мені, що

поїду до шпиталу, де зроблять електрокардіограму, змінять групу і, може, ще полежу там місяць... Тепер переглядаю брошурку про хвороби серця. Виходить, що моя є підсумком усього прожитого. Могло б і не бути, та не було кому перевірити мій стан і при такому харчуванні на такій роботі в останні роки у нього не було вже сили. Так що й нарікати на нього годі. Хотя я пробував порозумітися з ним, бо воно має свій керуючий центр, то я переконував, що усі недоліки не впливали з моєї лихої волі. Його старанням є максимум приложити зусиль, бо лише у спілці зможемо прожити...“,- писав М. Сорока [99]. Після видужання йому дали другу групу інвалідності – став непрацездатним. Так і доживав свої дні: на роботу вже не ходив, але безперервно підтримував інших в'язнів, багато читав, бо родина зі Львова надсилала М. Сороці цікаву літературу, зокрема, з образотворчого мистецтва.

Люди різних національностей, поглядів і організацій завжди згадують М. Сороку як непересічну особистість. Він боровся за право кожної людини на самовизначення. Був творчою особистістю, любив історію, філософію, мистецтво, літературу, малював, займався перекладами (знав кілька іноземних мов), писав праці та вірші, постійно займався фізкультурою і йогою. Проводив літературні вечори, релігійні свята, передавав при можливості твори політв'язнів на волю.

Ось як про це згадують колишні українські політв'язні:

Володимир Кук: „Михайла більше цікавило національно-патріотичне виховання, він старався передати його молодшому поколінню і все те, що було надбане ним протягом життя. Кожного дня після сніданку Михайло оголошував нову тему, а практично лекцію. Теми були різні: історія, архітектура, музика, малярство, географія, етика, естетика, фізкультура, спорт та інше. У всіх його розповідях відчувалася велика любов до свого народу, його культури. Як би йому не було важко – він завжди знаходив у собі сили бути діючою особою і ніколи не втрачати надії на майбутнє. Слухали його завжди з великою увагою, боялися пропустити слово, бо все, що розповідав було дуже цікаве“ [193].

Богдан Христинич: „З 1965 року почали приїжджати дисиденти. Люди вони були різні, різних поглядів. Він особливо старанно з ними спілкувався. Біля нього збирався гурт людей, переважно молодь, і він розказував різні речі з історії, політики, мистецтва, ідеології. З ним завжди було цікаво“ [200].

Юрій Шухевич: „М. Сорока проводив вечори вшанування пам'яті Т. Шевченка, Лесі Українки, відзначення історичних

дат. Він оповідав про творчість цих людей, значення тої чи іншої дати і залучав до того не тільки українців, а й представників інших національностей і тим самим давав їм можливість знайомитися з українською культурою, історією“ [201].

Найбільше із поетів М. Сорока любив Лесю Українку, міг годинами без конспекту читати її твори. „Усім дуже подобається, серед них і мені „Contra spem spero“, – писав синові М. Сорока. – Та й образи там гарні, та чи прийде під Твій задум – невідомо. Тематика у Лесі Українки, як знаєш, часто запозичена. Зовнішні форми можуть комусь видатись чужими. Хотя-би такий прекрасний твір, як „Оргія“. Якраз і про мистецтво там мова, і образів безліч. Але Твої зацікавлення найближче стоять до „Лісової пісні“. Вже якби зайнятися цією темою, то можна відвідати Колодачне та й навколишні села, щоб найти ті першоджерела, які надихнули Лесю написати „Ліс. Пісню“ (Лист М. Сороки від 30.06.1970 р.).

Навесні 1971 року за ініціативою Михайла Сороки політв'язні провели двотижнєве відзначення роковин Лесі Українки. Вони за чергою виголошували реферати про творчість поетеси. Перший вечір був Михайла Сороки, а згодом – Степана Сороки, Михайла Гориня, Василя Піруса, Омеляна Полевого та інших [155].

Час від часу Михайло Сорока організовував для своїх друзів виставку репродукцій картин і малюнків свого сина Богдана, які той вислав йому поштою. Відзначав із в'язнями і свої родинно-сімейні свята, і їхні свята, а також релігійні. Інколи у листах синові М. Сорока їх описував: „Христос рождається! Дорогий Сину, і ми вчора засіли до спільного стола, щоби, згідно з обичаями наших предків, відсвяткувати цю знаменну дату. Ми ж то всі брати, бо живемо спільним життям та стремлінням вернутись до тих, що нас ждуть і тужать за нами. Колядували та співали до пізньої години. Кінчали тоді, як ви починали. І так пронеслась по цілій Вселенній нова радість“ [105].

У 60-х роках середовище політичних в'язнів стало більш молодим. Воно „помолодшало“ за рахунок політв'язнів, які ввійшли в історію під назвою шістдесятники, дисиденти. Пізніше надійшла нова „хвиля“ – правозахисників, сімдесятників. „Хрущовська відлига“ дала українській творчій інтелігенції надію на зміни у суспільно-політичному житті. Але як тільки цю надію вони почали плекати разом із своєю творчістю, то це обернулося для них „заморозками“: почалися переслідування, обшуки, арешти, ув'язнення. Частина їх потрапила за ґрати не тому, що займалася політикою, а тому, що вони були молоді і

перспективні у тій справі, якою займалися або захоплювалися. Тому, що, ставши творчо вільними, вони могли навчитися вільно думати і творити – а це у ті часи вже була політика. І хоч вони були дітьми свого часу, виховані у дусі радянщини, інакомислення стало для них хворобою, за яку більшу частину їх ізолювали у зону. Не всі з них в ув'язненні чи до нього мріяли про державну незалежність України, розуміли її необхідність. Багато з них вірили, що спочатку треба боротися за права людини: на вільне волевиявлення, творчість, дії. І лише у концтаборах, зустрівши Михайла Сороку та інших учасників українських національно-визвольних змагань ОУН-УПА, за їх впливом і допомогою зрозуміли: лише розпад Радянського Союзу і побудова власної національної української держави гарантуватиме їм усі належні права. Саме націоналісти у концтаборах зробили національно свідомою цю творчу молодь. У цьому Михайлу Сороці належить провідна роль.

М. Сорока не лише українцям допомагав відчутти себе національною одиницею свого народу, а й представникам інших національностей. „Приходив не раз „сирий матеріал“ тої молоді у табори, – згадує Юрій Шухевич, – то М. Сорока старався їх ввести в нашу історію, прищепити в першу чергу національну свідомість. Бо приходили зі східної України не зовсім випадкові політичні в'язні, в них був дух протесту, за щось вони і потрапили туди, але про національну свідомість у них можна говорити умовно. І він виховував у них ту свідомість, дуже багато працював, щоб підвищити їх рівень знань“ [201]. Серед радянських політв'язнів українські націоналісти були найбільш ідеологічно і теоретично підготовлені. І тому їм найлегше було пояснити представникам інших національностей суть національної свідомості. Вони відкривали перед кожним можливість відчутти себе національною одиницею свого народу, а згодом пробуджували бажання відстоювати право на державність своєї нації і бажання боротися за волю рідного народу.

М. Сорока щиро і щедро сіяв у молоді національну ідею, не втомно плекав зміну і розвій думок своїх співрозмовників. Це була та праця українського націоналіста, яка увійшла у таке правило-обов'язок: де б ти не був, будуй навколо себе Україну. І він її будував.

На жаль, так склалися обставини, що не дійшли до нас всі ті праці та статті М. Сороки, які він писав, готуючись до своїх лекцій та вечорів. Але у сімейному архіві його сина Богдана Сороки збереглися зошити, які він забрав із табору після смерті батька. Там є твори М. Сороки, які збереглися до нашого часу.

Досі їх ніхто не досліджував. Написані вони від руки – його рівним, дрібним і красивим почерком. Правда, є ще одна версія: щоб зберегти праці М. Сороки, в'язні, що раніше звільнялися, переписували їх своїм почерком і забирали, щоб вивезти на волю, видаючи за власні. Тому цілком можливо, що колись можуть віднайтися ще якісь його твори. А поки що відомі праці „Мистецька Прага“ [123], „Мирон Зарицький“ [172], „Інстинкти. Рефлекси. Етика“ [173] та деякі переклади.

16 червня 1971 року в с. Озерний Мордовського концтабору № 17-а внаслідок другого інфаркту Михайло Сорока помер. Це сталося під час його прогулянки з Михайлом Горинем. Катерина Зарицька тоді відбувала 25-річне ув'язнення у сусідньому селищі Барашево. Сюди ж у барашівську лікарню було привезене і тіло М. Сороки, біля якого в'язні несли почесну варту. Катерина написала три заяви табірному начальству, щоб дозволили попрощатися із чоловіком. Проте дозвіл так і не отримала. Конвоїри поховали М. Сороку на цвинтарі у с. Барашево. На могилі поставили стовпчик із номером К-8.

Щоб вшанувати пам'ять про свого товариша і керівника, в'язні на місці смерті М. Сороки посадили братики і кущ лісової троянди. Тут вони збиралися на зустрічі, наради, черпали силу для подальшої боротьби. Будучи в ув'язненні, тут любив відпочивати визначний український поет В. Стус. „Василь Стус, як тільки потепліло, скопав грядку. Знайшлося насіння нагідок та матіоли. Ми стали доглядати квіти, і вони, Божою волею та нашими стараннями, буйно зацвіли, тішачи наші очі й душі“, – згадує В. Овсієнко [144, с. 78]. Зауваживши це місце пам'яті, наглядачі знищили кущ, а братики в'язні зривали, коли вже поверталися додому. Вони і досі бережуть їх як пам'ять про свого ідейного патріарха. Про це написав у своїх спогадах і єврей М. Хейфец: „...Колись у нашій зоні сидів український діяч на прізвище Сорока... Він мав „бандерівський стандарт“ – 25 років... Авторитет Сороки поміж земляків був романтично-благоговійний: „Кращого за нього на зонах нікого не було“, – розповідали через багато років після його смерті...“ [207, с. 197].

У некролозі-співчутті Проводу Організації Українських Націоналістів, вміщеному у газеті „Шлях Перемоги“, відзначено: „Весь український народ і, зокрема, українські націоналісти-революціонери – хилять голови у невимовному смутку й болю перед Великим Страдником-Героєм, що став символом не лише для ув'язнених у тюрмах і концтаборах, а й для всього українського народу, символом незламності духу і волі, нескореної Великої Людини – гарячого патріота своєї Батьківщини“ [170].

Героїчна смерть Михайла Сороки

Як довідуємось з України Михайло Сорока помер в концтаборі Мордовія 16. 6. 1971 на 30 р. свого героїчного страдництва в російських тюрмах і концтаборах. Похоронений на цвинтарі мордовського концтабору. На похоронах не було нікого з родини.

Михайло Сорока, незламний член революційної ОУН, не зважаючи на тортури відмовлявся 30 довгих років каторги зложити будьяку запиту засудження або відречення від ідеї Суверенної Соборної Української Держави та своїх націоналістичних переконань за ціну звільнення з тюрми.

Михайло Сорока залишив дружину, засуджену на 25 років тюми, мученицю героїню Катрю Зарицьку-Сороку в мордовських катівнях та сина Богдана, мистця маляра і внучку.

Весь український народ і зокрема націоналісти в глибокому смутку клоняють свої голови перед тінями страдника героя, який став символом незламного духа і волі української нації.

Дізнаємося з націоналістичним активом і всією українською громадськістю сумною звісткою, що 16-го червня 1971 р. у мордовському концтаборі загинув незламний борець за Суверенну Соборну Українську Державу

сл. п. Михайло Сорока

мученик-герой за права і волю української нації і української людини.

Сл. п. Михайло Сорока народився 1911 року, вівсю освіту здобув у Празі, за фахом — інженер. Був багатолітнім українським політичним в'язнем, насамперед польських, а потім московсько-большевизаційних тюрем. За вірність ідеї визволення України і свої націоналістичні переконання страждав в окупантських тюрмах і концтаборах понад 30 років. Героїчний шлях його страждань такий: арештований і засуджений 1940 року московськими окупантами під закидом членства в Крайовому Проводі революційної ОУН на вісім років ув'язнення, що їх провів у тюрмах і концтаборах, 1949 року перевезений до Львова, але невдовзі був узятий заарештований і депортований у Красноярський край. В 1951 році виїхав на «волю», а рік пізніше (1952 р.) його заарештовано втретє, обшукуючи за причетність до «лагерних підпільних організацій», і засуджено на 25 років ув'язнення. Всі ці неймовірне жорстокі московські присуди позбавили М. Сороку полі на 28 років. Аж до своєї мученицької смерті перебував у таборі 17а у Мордовії.

Сл. п. Михайло Михайлович Сорока — тип героїчної української людини, яка тільки для ідеї своєї незламної нації, вірно служив їй і загинув на службі її благородних ідеалів. Не зважаючи на знущання і тортури в тюрмах і концтаборах, він мужливо відкидав усі винючі катів засудити або бодай відхилити своїх ідеалів Суверенної Соборної Української Держави, і не заперечив ні своїх націоналістичних переконань, ні гідності української людини. Був одним із тих одержаних новітньої України, яких так жадається Москва і нищить.

Ще 15-го червня ц. р. була вістка від нього, а черезого для він уже не жив. Похований на таборовому цвинтарі. На похороні не було нікого з його рідних, його дружина — мучениця-героїня Катря Зарицька-Сорока перебуває тепер у концтаборі ч. 6 у Мордовії.

Весь український народ і, зокрема, українські націоналістично-революціонери — хвилять голови у величезному смутку й болю перед Великим Страдником-Героєм, що став символом не лише для ув'язнених у тюрмах і концтаборах, а для всього українського народу, символом незламності духу і волі, нескореної Великої Людини — гарного патріота своєї Батьківщини.

Мученицька смерть сл. п. Михайла Сороки — черговий глибокий злочин Москви, нове свідчення московського людено- і народобичства, яке є варварським засобом панування москалів над поневоленими народами, зокрема над українським.

Провід Організації Українських Націоналістів складає висловити найглибшого співчуття дружині сл. п. М. Сороки — героїні Катрі Зарицькій, його синові, що народився у Львівській тюрмі 1941 року, та усій Родині цього Великого Сина України, нескореного Борця за правду, волю і честь свого народу!

Вічна слава незламному Страдникові-Борцю!

В липні 1971 р.

ПРОВІД
ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Публікації про смерть Михайла Сороки

(„Шлях Перемоги“: Ч. 29.— 18 липня 1971 р., Ч. 30.— 25 липня 1971 р.)

ХРЕСНА ДОРОГА НА УКРАЇНУ

22–23 червня 1991 року в Києві відбувся Перший Всесвітній Конгрес українських політв'язнів. Учасники цього великого зібрання у своїх промовах часто згадували легендарне подружжя Михайла Сороки і Катерину Зарицьку. Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих порушило питання про перевезення праху М. Сороки в Україну. Відтоді розпочалася підготовка до перепоховання. Лише після тривалого клопотання родини і вимог громадськості вдалося втілити цю ідею у життя.

Здійснили це колишні політв'язні Василь Підгородецький, Марія Вульчин і Степан Мартинюк-Лотоцький, а також син М. Сороки – Богдан Сорока з дружиною Любою. Навіть у той час довелося їм зазнати безліч відвертих і прихованих перешкод та глузувань. У плані поховань, який дали Богданові Сороці, поміняли номери могил. Там, де позначалось поховання М. Сороки, лежали останки жінки. І лише пам'ять політв'язнів підказала, що на труну М. Сороки був прибитий хрест, а всередину у труну під час похорон поклали томик віршів Лесі Українки, творчість якої Михайло Сорока дуже любив. За цими атрибутами і впізнали у сусідній могилі прах М. Сороки. Дуже не хотілося мордовським можновладцям, щоб безіменний політв'язень під цвинтарним номером К-8 повернувся на рідну землю героєм. Шість днів тривала така вимріяна для живого М. Сороки і така незвичайна у реальності дорога повернення додому.

„Ми з труною і прахом, – згадує Василь Підгородецький, – приїхали в дім приїжджих, куди приїжджають на побачення. Нам виділили велику кімнату. Ми там були цілу ніч. Взяли пальник і запаяли труну. Я кажу до всіх: „Хлопці, сьогодні Сорока з нами ночує“. Вранці з великим трудом дістали машину і привезли до Саранська. Другого дня повантажили труну на літак. Коли приземлялися у Львові, то накрили труну синьо-жовтим українським прапором, а на голову положили стрічку чорно-малинову. Тоді всі пасажери літака почали говорити, що це велика людина. Нас зустрічало усе духовенство Львова зі всіма

ритуалами. Була і влада – голова обласної ради Микола Горинь та інші“. [197]

28 верезня 1991 року у Львові на подвір'ї церкви святого Михайла відбулося похоронне богослужіння, у якому взяв участь глава Української Греко-Католицької Церкви Блаженніший Мислав Іван кардинал Любачівський.

Після панахиди траурна процесія вирушила на Личаківський цвинтар. Колишні політв'язні через увесь Львів несли на плечах труну з прахом свого побратима. Оргкомітет і родина М. Сороки обрали для перепоховання найпочесніше, відкрите звідусіль місце – одразу праворуч біля головного входу Личаківського цвинтаря. Сюди ж постановили перенести із родинного склепу на цьому цвинтарі й труну із прахом Катерини Зарицької, щоб поховати разом чоловіка і дружину, яких усе життя розділяла нелегка доля борців за волю України.

Громадянську панахиду відкрив тодішній заступник голови обласної Ради народних депутатів, голова комітету з організації перепоховання Іван Гель. Одним із перших виступив багатолітній політв'язень Михайло Горинь, на руках у якого помер Михайло Сорока. Пристрасні слова виголосили голова Львівської обласної Ради народних депутатів Микола Горинь, товариш із ув'язнення Василь Левкович, голова Львівської міської Ради Василь Шпіцер, член Головного Проводу Організації Українських Націоналістів Петро Дужий, голова Всеукраїнського Братства вояків ОУН-УПА Михайло Зеленчук, голова Львівської обласної організації Української республіканської партії Богдан Горинь та багато інших. Цього дня не тільки львів'яни, а вся Україна вшановувала і проводила у вічну дорогу одного із найкращих своїх синів [82].

Пам'ять про Михайла Сороку жива, як і його справа – боротьба за права Української Нації. На могилі завжди багато квітів, її доглядають і часто провідують, відправляють панахиди.

„БОРЕЦЬ З КОГОРТИ БЕЗСМЕРТНИХ...“

Публікації у пресі минулих років є яскравим свідченням для сучасників про боротьбу за визволення українських політв'язнів, у тому числі і Михайла Сороки, вшанування пам'яті про нього. З них відомо, що осередок Спілки української молоді Америки (СУМА) в Асторії носить ім'я Михайла Сороки та проводить активну діяльність з патріотичного виховання молоді [146, с. 145–146, 149].

Серед повідомлень української діаспори можна віднайти багато цікавого про значення М. Сороки у національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА.

Ярослав Стецько: „У заступстві тисяч помордованих російським окупантом назвемо Аллу Горську, мистця, Михайла Сороку, архітекта і провідного члена ОУН, А. Олійника, командира УПА... Геройська смерть і мучеництво по тюрмах, концтаборах і „психлікарнях“ КДБ борців за національну незалежність їх народів і права людини – це велика пересторога для всього волелюбного людства!“ (Звернення Я. Стецька від імені АВН і ЄРС, проголошене 26 серпня 1973 року на масовій маніфестації у Лондоні біля пам'ятника Нельсона) [56, с. 1057–1060]. „На різних форумах і при різних нагодах ми завжди висували справу політичних в'язнів, борців за національні й людські права. При цьому ми стояли понад тим, чи їхні погляди співзвучні з нашими, чи ні. Ми виходили зі становища, що москалі не мають права ув'язнювати українців, а надто за їхні погляди й політичні чи релігійні дії, бо господарі нашої землі – це ми – український народ! Тому ми боролися за звільнення і Плюща, і Григоренка, і Мороза, так як Пришляка, Сороки, Юрка Шухевича, Дидик, Гусяк чи Зарицької“ [2, с. 6].

З резолюції сьомої конференції Всесвітньої антикомуністичної ліги (ВАКЛ): „Сьома Конференція ВАКЛ постановляє: 1) Запротестувати і засудити національний і культурний геноцид в Україні, знищення націоналістичних борців Івана Чайки, Петра Ковальчука, Василя Мальчука, Михайла Сороки, Антона Олійника...“ [1, с. 568–572].

Шостий Великий Збір ОУН: „За гаслом: „Діти, не вступайте до комсомолу!“ – в Україні почалася акція в тому напрямку. Поширюються кличі: бойкотувати вибори або віддати голоси за, наприклад, в'язнів ОУН-УПА. З'являються на мурах написи: „Звільніть в'язнів ОУН і УПА!“ Або: „Хай живуть Степан Бандера, Роман Шухевич!“ Або: „КГБ – убивця Бандери, Горської, Сороки!“ [217, с. 587].

Зерно правди і боротьби, яке засіяв Михайло Сорока у своїх друзях, не пропало марно. Воно проросло крізь колючі дроти, поламаних долі, підірване таборами здоров'я. Щоб вибороти незалежність України, втримати її та піднести на вищий рівень розвитку, колишні політв'язні ще 1989 року у Львові створили Клуб імені Михайла Сороки. Це культурно-творче об'єднання, головне завдання якого – поширювати правдиву інформацію про історію національно-визвольної боротьби та визначну роль у цій боротьбі ОУН-УПА, розповісти про терор, масові політичні репресії та інші злочини більшовицької системи, про відчайдушний опір політичних в'язнів у концтаборах ГУЛАГу.

У Клубі створені умови для творчості колишніх політв'язнів, а також відтворення фольклору періоду національно-визвольних змагань, що є історичним джерелом і відзеркаленням мужності, патріотизму борців за волю України. Зібрані членами Клубу матеріали заповнили сторінки альманаху „Біль“ за редакцією М. Дубаса, пісні „Із-за ґрат“ збагатили репертуар театру-студії „Не журись“ [126].

Членами Клубу також були подані унікальні фотодокументи на виставку „Реквієм“, добірки поезій та інші матеріали для виставки „Репресована культура України“. Під керівництвом Віри Лемехи у Клубі був створений хор (нині відомий під назвою „Відгомін“). Усі члени Клубу добре обізнані із ситуацією, яка склалася нині в Україні. До Верховної Ради України членами Клубу було надіслано чимало заяв та звернень з приводу наболілих проблем українського політичного життя. Статті, у яких висвітлюється громадсько-просвітницька робота Клубу, публікувалися у вітчизняній та зарубіжній пресі [90, 150].

Одним із завдань Клубу є створення у середовищі колишніх політв'язнів та репресованих атмосфери доброзичливості, поваги, взаєморозуміння і єдності. Двері Клубу відчинені для кожного, хто за свою діяльність на користь України зазнав політичних репресій, хто нині відстоює інтереси української нації. Член Клубу може бути одночасно і членом інших громадських товариств та організацій, ідейні засади котрих не суперечать цілям та завданням Клубу політв'язнів і репресованих ім. М. Сороки.

Першим головою Клубу була поетеса Оріся Матешук. У листопаді 1994 року вона передала керівництво представникові молодшої генерації Мирославу Дзюбану – синові колишніх політв'язнів.

Протягом 1992 – 1993 років були зняті два кінофільми. Перший – „Невільник – брат, невільниця – сестра“ – документальний фільм про М. Сороку, знятий режисерами Олександром і Георгієм Давиденками на Київській кіностудії [84]. Але, на думку Любові Сороки, він не розкрив повною мірою постать Михайла Сороки. Значно вдалішим вийшов другий фільм. Режисер Андрій Ящишин за сценарієм Романа Корогодського зняв на кіностудії „Галичина“ у Львові трилогію „Українці. Віра. Надія. Любов.“ У третій частині „Українці. Любов“ розповідається про Катерину Зарицьку і Михайла Сороку (а також усе їхнє родово оточення – минуле і нащадків), про І. Світличного і його дружину Леоніду разом із друзями-однодумцями, про Ігоря Калинця та його дружину Ірину. Режисер показав красу українців не тільки у мові, пісні, танці, а й трагедію сколонізованого краю... Вродлива вільна українка, наприкінці фільму, у національному вбранні і вінку, схилилася над багаттям. „Якими будуть Віра, Надія, Любов прийдешніх поколінь – покаже час“, – устами диктора говорить автор сценарію Р. Корогодський. [54]

17 листопада 1992 року у селі Кошляки на Збаражчині, біля хати, де колись жили батько і мати Михайла Сороки, відбулося відкриття пам'ятного знаку. Багато людей вважають, що М. Сорока народився там, хоча зі слів самого М. Сороки відомо, що він народився у с. Великі Гнилиці [5, с. 3]. Можливо, таке враження склалося тому, що Михайло Сорока був названий на честь свого батька, який помер до його народження і теж звався Михайло Сорока. Пам'ятний знак має вигляд меморіальної стели. Під час його встановлення була відправлена панахида, дитячий хор проспівав пісню Б. Лепкого „Чуєш, брате мій“, урочисто прозвучав славень „Ще не вмерла Україна“. Спогадами про Михайла Сороку поділилися Б. Чорний, В. Підгородецький, Д. Гусак та інші. М. Вульчин розповіла про перепоховання праху М. Сороки з Мордовії в Україну і показала фотознімки із цієї події. Усе село вшанувало свого видатного земляка. Біля цього знаку і нині відправляють молебні у пам'ять М. Сороки, про його легендарне життя розповідають новітнім борцям за розбудову Української держави [21, с. 15].

1996 року виповнилося 85 років від дня народження і 25 років від дня смерті Михайла Сороки. У цей час в Україні розпочалося широке вшанування пам'яті цього визначного борця за

нашу державність. На всеукраїнських науково-практичних конференціях у Новограді-Волинському та Малині, студентській науковій конференції Волинського державного університету ім. Лесі Українки в Луцьку прозвучали доповіді Л. Бондарук про життя і діяльність М. Сороки, які викликали великий інтерес у науковців. У лютому 1996 року її наукова робота на тему: „Михайло Сорока – ідейний патріарх політв'язнів у радянських концтаборах“ заслуховувалася на всеукраїнському конкурсі молодих науковців-істориків у Києві, який оголосив Благодійний Фонд ім. Я. Стецька. Журі, яке складалося із істориків-викладачів Києво-Могилянської академії та інших вищих навчальних закладів столиці, присудило цій науковій праці перше місце [206].

30 березня 1996 року в Луцькому міському будинку „Просвіта“ відбувся вечір пам'яті М. Сороки „Життя і смерть як відповідь на ненависть любов'ю“. Організували його за сценарієм Л. Бондарук студенти Волинського державного університету за допомогою Луцького міського відділу культури і директора міського Будинку культури „Просвіта“ Юрія Войнаровського. На вечорі лучани почули про героїчні і зворушливі сторінки життя, діяльності та творчості М. Сороки, звучали вірші, пісні, спогади, уривки з листів М. Сороки до сина та рідних. У проведеному вечора взяли участь студенти Луцької духовної семінарії УПЦ КП, школярі, а також члени Всеукраїнської організації „Тризуб“ ім. Степана Бандери [60]. Подібні заходи відбулися у молодіжних організаціях багатьох інших міст України. Про життєдіяльність М. Сороки по Волинському державному обласному радіо прозвучала передача „Про нього ходять легенди“, були проведені тематичні лекції виховного спрямування у навчальних закладах.

З року в рік у Львові відбувається низка різноманітних заходів, де вшановують пам'ять Михайла Сороки і Катерини Зарицької.

В організаціях „Пласт“ і ВО „Тризуб“ імені Степана Бандери проводяться пам'ятні акції для молодого покоління, спрямовані на виховання його на прикладі життя і діяльності Михайла Сороки й Катерини Зарицької. Уже сьогодні можна стверджувати, що молодь не лише з цікавістю дізнається про цих людей, а й гордиться ними, як видатними героями-борцями за волю України.

Настав час, щоб про Михайла Сороку знав увесь український народ. Це ім'я не треба вписувати в історію України: Михайло Сорока був творцем цієї історії. Його життя і діяльність – одна

із найяскравіших сторінок героїчної боротьби за державну незалежність України. Маємо пам'ятати слова А. Радигіна: „Він міг би прекрасити будь яку державу і заснувати будь-яку державність“. Але він був великим українцем. І недалеко той час, коли при згадці імені Михайла Сороки українці вставатимуть і стоятимуть мовчки й урочисто, як встають американці, коли почують ім'я Вашингтона, угорці, почувши ім'я Кошута, а євреї, почувши ім'я Герцля. Бо Михайло Сорока – з когорти Безсмертних. Він людина майбутнього.

ПІСЛЯМОВА

Боротьба ОУН-УПА не завершилася з припиненням в Україні їхніх бойових дій і знищенням або ув'язненням радянською владою тих, хто вцілів. У концтаборах Радянського Союзу українці продовжили вперту революційно-визвольну боротьбу під керівництвом членів Організації Українських Націоналістів. Члени ОУН і польові командири УПА, які стали головною силою українського та всезагального руху опору, принесли у середовище табірної діаспори волелюбні ідеї українського націоналізму, незламний дух борців і досвід підпільної боротьби. Цей непокірний революційний дух витворив в українському концтабірному середовищі морально-політичне підґрунтя для перетворення в'язня з німої, безправної жертви закованого, пасивного мучеництва у свідомого борця. Вони згуртували політв'язнів не тільки в акціях самопомогі, самозахисту, але й у потребі активного опору. Боротьба за захист прав політичних в'язнів, їх національної гідності була на ділі здійсненням ідеї ОУН-УПА „Свобода людині!“ в умовах підневільного табірному буття. А єднання з ініціативою українських націоналістів політв'язнів усіх національностей, найяскравішим прикладом якого стала діяльність і боротьба міжнаціональних страйкових та повстанських комітетів у концтаборах, і стало справжнім втіленням у життя програмового заклик ОУН-УПА „Свобода народам!“

Знаменним документом, що окреслив і надав політичній орієнтації українським в'язням у концтаборах та засланням у місцях примусової депортації, стало видане в 1947 році звернення ОУН-УПА „До насильно вивожуваних на Сибір і большевицькі каторжні роботи“. В ньому ОУН і УПА закликали своїх краян не втрачати волелюбного духа „в снігах Сибіру, в темних підземеллях шахт і рудників“, нести з собою нашу Україну, наші змагання скрізь туди, куди кине їх ворог, кріпити дружбу з братами-українцями зі Сходу та товаришами по недолі з інших поневолених Москвою народів і не припиняти боротьби „ні в сибірських тайгах, ні в середньоазіатських степах“. [152, с. 52]

М. Сорока був першим, хто, скрізь, де був, організовував навколо себе людей для збереження їх особистості, морального і духовного піднесення, пробуджував національну свідомість, а отже, продовжував цю боротьбу.

Пов'язавши свою долю з ОУН, М. Сорока, як і його легендарна дружина К. Зарицька, усе своє життя поклав на вівтар боротьби за незалежність України. Боротьба в концтаборах вимагала надзвичайно високих волевих і моральних якостей. Тому М. Сороку політичні в'язні вважали своїм ідейним патріархом.

Протягом 34 років ув'язнення він не складав своєї ідеологічної зброї. М. Сорока був тим лідером, навколо якого гуртувалися не тільки українці, а й представники інших поневолених Росією народів, що теж ставили собі за мету здобуття незалежної державності. Його талант організатора, інтелігентність, освіченість, непересічний розум, доброта й відданість справі українського визволення завжди надихали людей до боротьби за національну ідею.

Постава ОУН-УПА в концтаборах значно вплинула на свідомість українських політичних в'язнів 60-х та 70-х років, які потрапили до таборів через боротьбу за права людини, не завжди усвідомлюючи, що без забезпечення прав нації, здійснення прав людини неможливе. Саме там, у таборах, переважна їх більшість дійшла висновку про необхідність боротьби за Українську Соборну Самостійну Державу – ту державу, за яку українці проливали кров протягом століть.

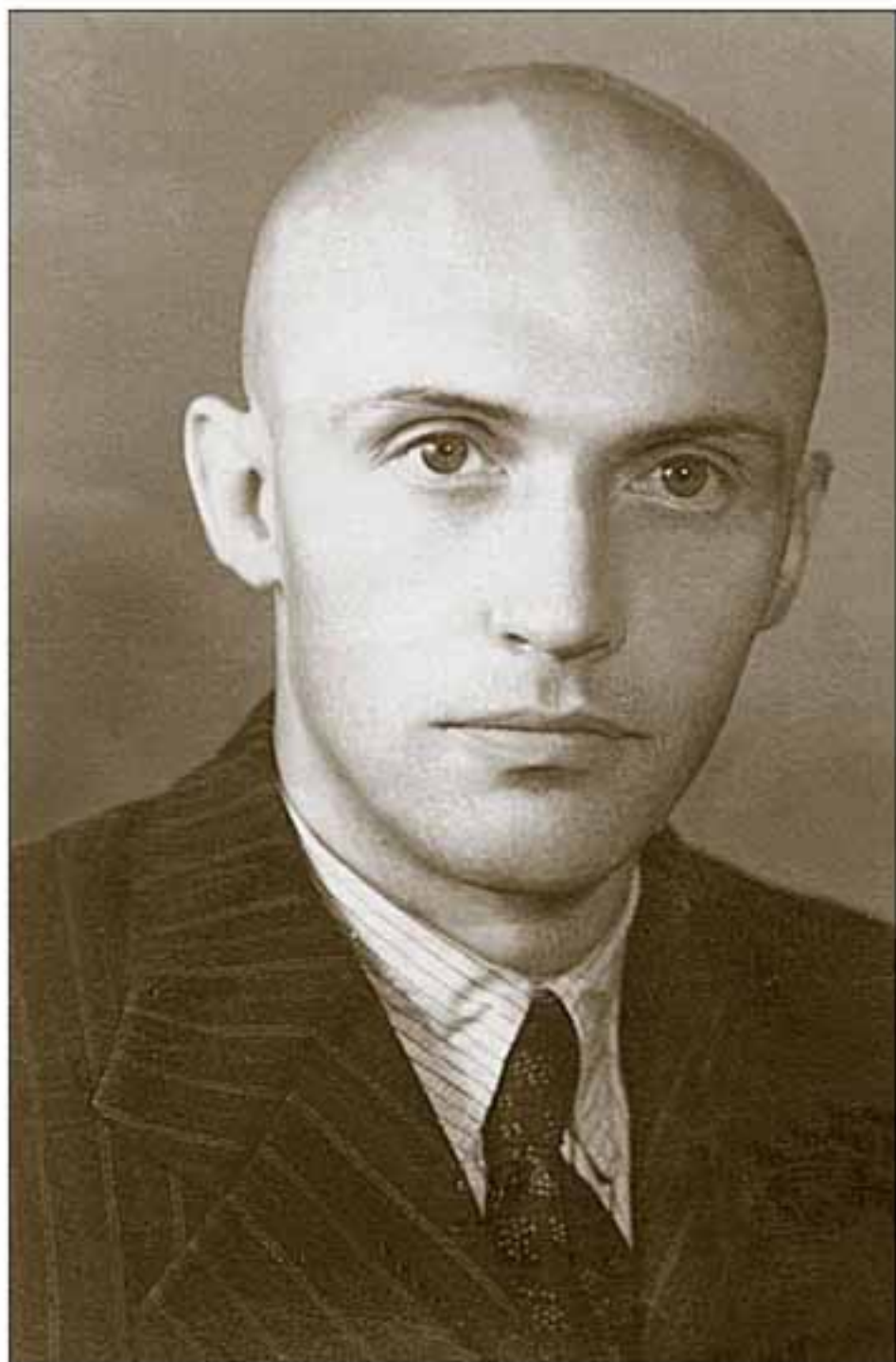
Ідеї українського націоналізму Т. Шевченка, М. Міхновського, Д. Донцова, С. Бандери, Я. Стецька Михайло Сорока намагався втілити у життя, власним прикладом донести до людей, засвідчити незнищенність українського духу. Нація житиме доти, доки є люди, готові вмерти за її свободу.

Радянські концтабори були найжорстокішими у світі. Про це свідчать в'язні, які пройшли і польські, і німецькі, і радянські концтабори. Колишній в'язень цих таборів, автор книги „Довідник з ГУЛАГу“ француз Жак Россі на Міжнародній науковій конференції „Спротивление в ГУЛАГе“, що відбулася 1991 року в Москві, влучно зауважив: „Скрізь, де фашизм закінчився, починається нормальне життя. Там, де був марксизм-ленінізм, там починається Чорнобиль, забруднення як природи, так і людських душ, менталітету народу“ [31]. Якщо вдуматися у ці слова, то перед істориками відкриється жахлива картина жорстокої дійсності. Недаремно політв'язні називали концтабори „малою зоною“, а Радянський Союз – „великою зоною“,

у яку їх переводили після звільнення з ув'язнення. Статус України як колонії більшовицької імперії наклав сильний відбиток на психологію народу. У свідомості людей виробилося багато рабських звичок, а натомість притупилося безліч моральних і духовних чеснот. Знівечена духовність, підміна волелюбності покорою правлячій касті, спотворення правдивої історії наро-ду – такий спадок радянського тоталітаризму. Позбутися його допоможе відродження. Відродження як повернення втраченого та відібраного, того, що є одвічним, близьким та рідним, без чого кожна нація є неповноцінною.

Повернути втрачені духовні цінності народу допоможе вивчення вітчизняної історії без будь-яких білих плям, у повному обсязі, яке лише у часи сьогодення стає можливим. Молодь має чого навчитися у Михайла Сороки. „Кривди – свідомо – я нікому ніколи не вдіав. Якщо й прийшлося кому переживати із-за мене, то всупереч моїм бажанням, стремлінням і вчинкам. Чуюся спокійним, бо моя совість чиста, бо те, за що прийшлося страждати особисто – називається правдою. Почуття справедливості у власних вчинках завжди буде джерелом рівноваги та спо-кою душі. Доки буде панувати несправедливість, брехня, кривда, утиск – доти мені буде погано жити, бо я буду з тим боротись“ [169] Таким було його життєве кредо.

М. Сорока став прикладом борця за справедливість для кожного наступного покоління. Його волелюбність, самопосвята і жертвовність в ім'я Української Нації, творчість стали джерелом відродження народної пам'яті, а отже – правдивої історії, яка замовчувалася і спотворювалася роками.

Михайло Сорока (27.03.1911–16.06.1971)

Празьські пластуни в дорозі на Говерлу.
Серед учасників М. Бажапський і М. Сорока.
30-ті роки

Пластовий табір в Солочині на Закарпатті. Липень 1936 року.
Михайло Сорока – перший зліва

**Пластова мандрівка в Карпатах.
Приблизно 1936 рік.**

Перший ряд зліва направо (сидять): Іванна Гірна, Вікторія Моралевич, Оксана Вікул, Маруся Грицак.
Другий ряд зліва направо: Михайло Сорока, невідомий, Лозинський, невідомий. **Зверху:** Михайло Бажанський

Михайло Сорока на Закарпатті

*(Українська гімназія в Чехії. 1925–1945.
Вид. Коа. Учнів УРРГ-УРГ. – Мюнхен, 1975)*

Запорожці. Третій зліва – Михайло Сорока. Прага

Михайло Сорока у колі друзів. Прага

Катерина Зарицька
із сином Богданом у Львові.
1942 р.

Михало Сорока
із сином Богданом у Львові.
1949 р.

Михайло Сорока із сином.
Львів, 1948 р.

Михайло Сорока у Львові.
1948 р.

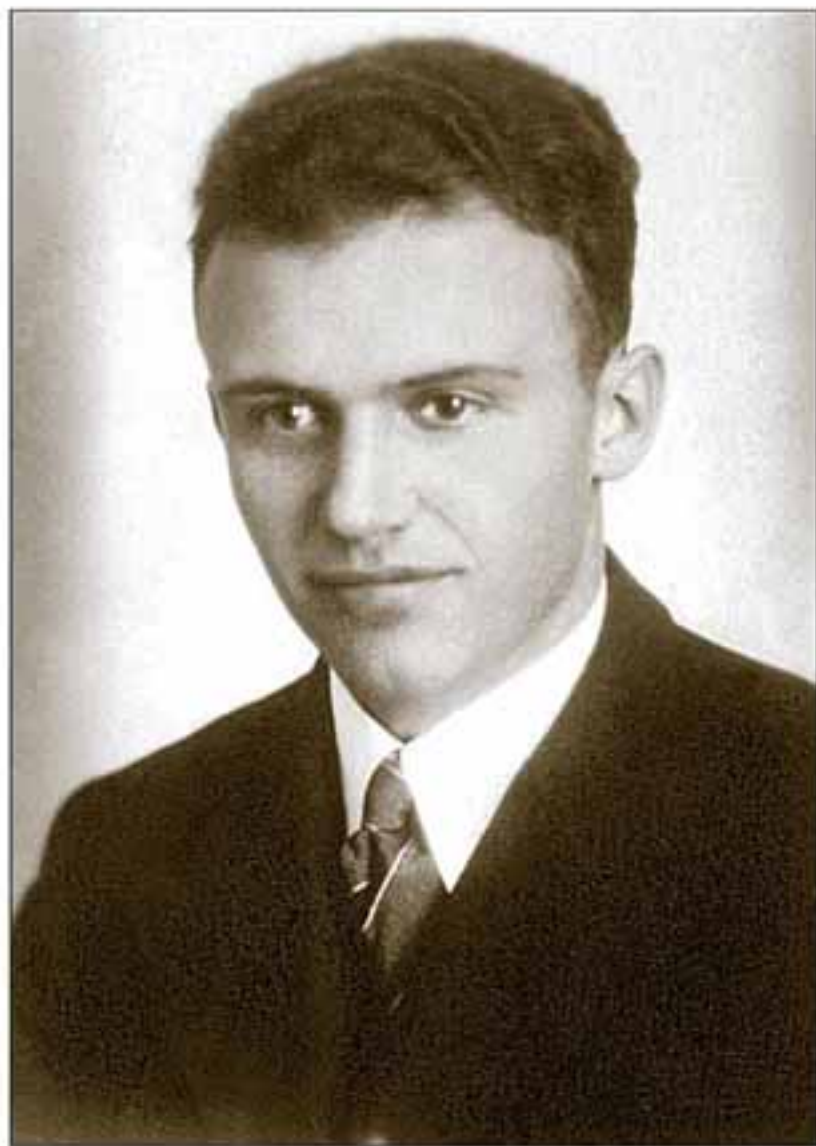
Богдан Сорока з портретом батька. Львів, 1949 р.

Михайло Сорока із сином Богданом. Львів, 1949 р.

Катерина Зарицька. 30-ті роки

Михайло Сорока під час навчання у Празі

Михайло Сорока. 1949 р.

Михайло Сорока з сином Богданом. Львів, 1948 р.

Воркута, 40-і роки. Михайло Сорока ліворуч

Михайло Сорока

**Святкування політ'язями Нового року на Воркуті
Михало Сорока стоїть у верхньому ряду перший праворуч. 40-і роки**

Зустріч політ'язями Нового року

Вечір присвячений Т. Шевченку.
Сибір, 30.03.1956 р.

“Запомни сам, скажи другому, что честный труд — дорога к дому!” —
гасло над столом політв'язнів.
Михайло Сорока — за столом восьмий зліва

Святкування Різдва Христового. Михайло Сорока – у центрі першого ряду.
8 січня 1956 року, с. Сосновка Чунського району Іркутської області

Михайло Сорока, Леся Шенгера (?) із чоловіком Валентином Фрейманом
(?) у Красноярському краї (?). Приблизно 1950-51 рр.

Михайло Сорока

Михайло Сорока – сидить праворуч, с. Сосновка
Чунського району Іркутської області, 1 листопада

У колі друзів. Сидять (зліва направо): доктор Володимир Горбовий,
невідомий, Михайло Сорока. Тайшет

Під час роботи на будівництві.
Михайло Сорока сидить у другому ряду перший зліва

У колі політв'язнів. Михайло Сорока сидить у третьому ряду третій справа

Справа наліво: Михайло Сорока, доктор Володимир Горбовий, невідомий. Тайшет

Михайло Сорока. Мордовія.
Приблизно 60-70 рр.

Михайло Сорока. Мордовія.
Приблизно 60-70 рр.

Тайшет. У другому ряду (сидять): третій зліва доктор Володимир Горбовий,
четвертий – Михайло Сорока

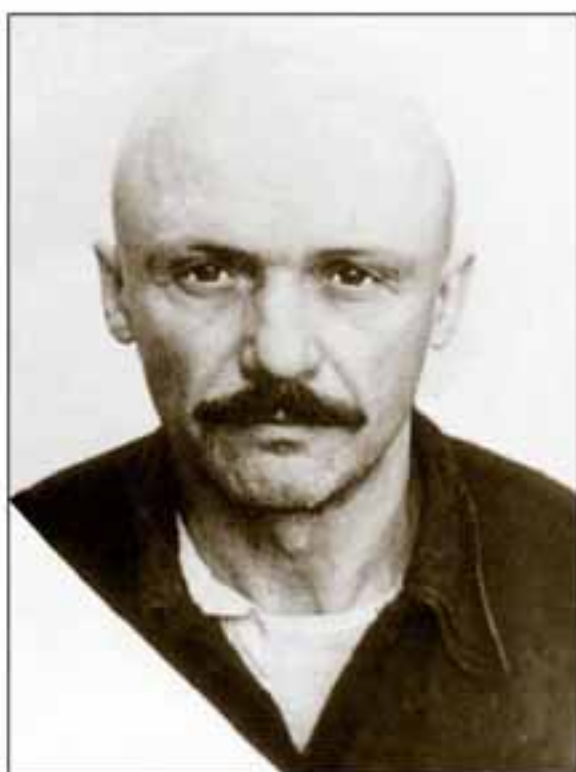
Тайшет. У першому ряду (сидять): третій зліва д-р Володимир Горбовий,
четвертий – Михайло Сорока

Михайло Сорока праворуч. 28.07.1957 р.

**Михайло Сорока. Мордовія.
Приблизно 60-70 рр.**

**Остання фотографія М. Сороки
із його слідчої справи.
70-ті роки**

Катерина Зарицька-Сорока.
1977 р.

Олена Антонів і Катерина Зарицька у Львові
Друга половина 70-х рр.

Селище Барашево у Мордовії.
Тут відбувала покарання Катерина Зарицька.
Сюди привезли тіло покійного Михайла Сороки спочатку у лікарню,
а звідти відвезли на барашівський цвинтар і там поховали

Цвинтар у с. Барашево, де хоронили політв'язнів.
У другій могилі зліва (на передньому плані фото) під стовпчиком
із написом К-8 був похований Михайло Сорока

Розкопки могили М. Сороки
з метою перезахоронення його праху в Україні.
Вгорі стоять: невістка М. Сороки – Люба Сорока,
політв'язень Василь Підгородецький

За труною, де був прибитий хрест
(що його зробили політв'язні) і томиком віршів
Лесі Українки в труні – пізнали прах Михайла Сороки.
Зліва направо стоять: Люба Сорока, Василь Підгородецький,
Степан Мартинюк-Лотоцький, Марія Вульчин

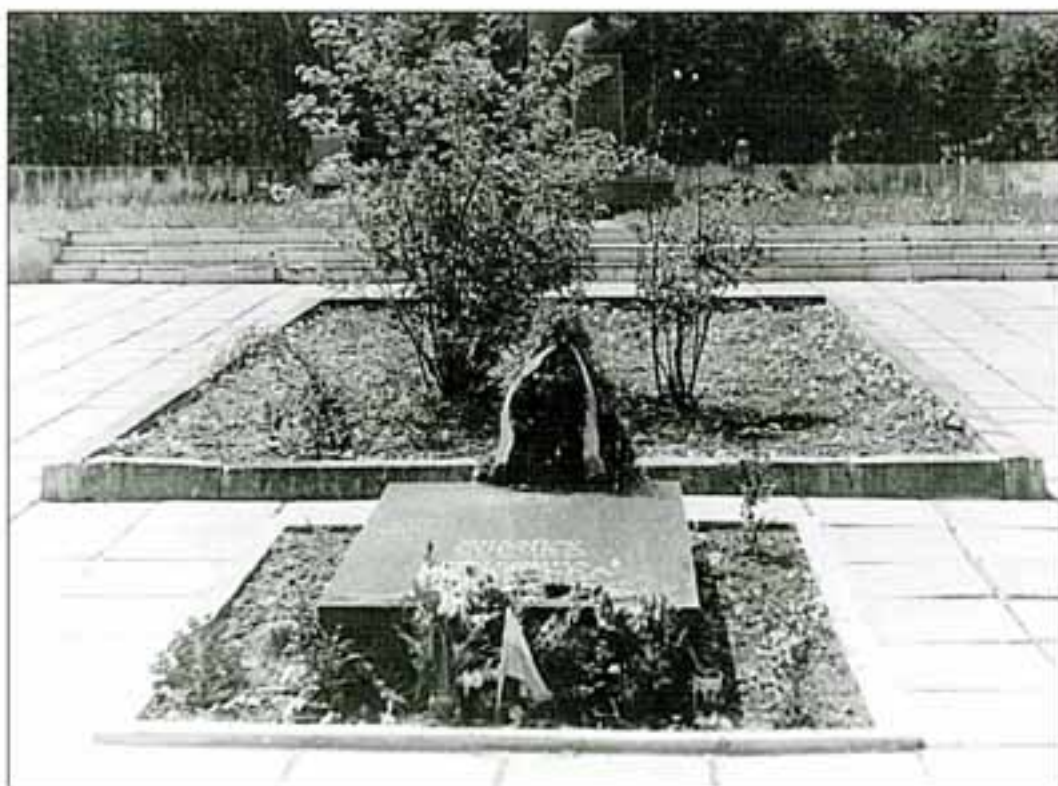
Портрет Михайла Сорока,
створений у концтаборі художником-політв'язнем
Опанасом Заливахою

Село Кошляки, 17 жовтня 1992 р.
Відкритий пам'ятний знак біля хати,
де народився батько Михайла Сороки.
Довгий час вважали, що М. Сорока народився саме тут,
а насправді він народився у с. Великі Гнилиці,
звідки родом його мама

**Могила М. Сороки і К. Зарицької на Личаківському цвинтарі
у Львові після перезахоронення його праху**

Могила М. Сороки і К. Зарицької на Личаківському цвинтарі у наші дні

Біля могили М. Сороки і К. Зарицької.
90-ті рр.

Біля могили М. Сороки і К. Зарицької.
Зліва направо: Дарія Дербіш – двоюрідна сестра Катерини Зарицької, Богдан Сорока із внуком Теодором – сином Соломії, його дружина Люба Сорока (сидить), Ярина Горинь, Марія Вульчин, Леся Онинько, Дарія Гусяк, Дарія Горинь, Соломія Сорока і Устя Сорока – доньки Богдана і Люби Сорок

КАЛЬНИШЕВСЬКИЙ

*Михайлові Сороці, що майже 40 років
відбув у тюрмах та таборах, і там
загинув, нескорений духом і не за-
плямлений.*

Царі-псарі!
Пітьма в кам'янім соловецькім стовпі.
Беззубо скрегоче ланцюг заржавілий,
Капрані заплакані стіни сліпі
Неначе обмацують тінь посивілу.

Клячить на колінах старий отаман,
А думи чорніші від темної ночі.
Давно вже не чує він звуку кайдан,
Не плачуть сльозами кривавими очі.

„Мій Боже! Стаю я з Тобою на прю:
Постав свою правду з моєю до бою.
Не хочеш? Боїшся? Чекаєш – помру
І каменем чорним пошпуриш за мною?

Та раптом об двері ударився гул,
Із брязкотом впали замки та забори,
До камери царський ввійшов караул,
Як псів кровожерних нацькована свора.

– Указом царя Кальнишевський Петро
Да будет свободен вовеки от ныне.
Козак хвилювання своє поборов
– А що козаки? Бунчуки? Україна?

– Старик, ты в неволе лишился ума,
Неужто дотолі не выдаешь сие,
Что нет Украины.
Ти понял – нэма!
Есть край, губернаторство, Малороссия.

– Що кажеш? Нема? А народ? Козаки?
Козацьке завзяття, гармати, мушкети?
– Какой же народ вы, хохли, чудаки!
Все это блажь. Ничего этого нету!

– Нема? А Панбіг би вас скарав!

М. СОРОЦІ

Коли надію губить тьма,
І шлях в очах тобі закрий,
Коли на небі зір нема,
А під душею вітер виє...
То думаєш, хоча б одна,
Одна десь зіронька горіла.
Надія б виринула з дна,
Душа б життям загомоніла.
Займись і виведи з калюжі.
В такому настрої колись
Тебе зустрів я, любий друже,
В пустелю тяжких мук і кар
Ти ясним променем прилинув,
Зорею виринув з-за хмар,
Святим вогнем із України.

1948 р.

Затисне серце зла рука,
Й чекати волі не захочеш.
Та раптом стрінеш земляка,
І його добрі щирі очі
Тепло пошлють у серце хворе,
І рідним словом заговорить.
Надія блисне із-за хмар:
З душі осунеться тягар,
І стане ніби легше йти –
І стане легше хрест нести.
Земляк в неволі стане братом:
За дротом тяж буває свято.

1947 р.

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛОВІ СОРОЦІ

Березень... І біло-біло...
І берези в сні...
А мені так закортіло
Віршувать весні...

А мені подарували
Мрії первоцвіт:
Пролісочок назбирали
З мук дитячих літ...

Сплять берези... І в завіях
Сплять мордовські сні...
А у мене в гостях мрії
Із Галичини.

27 березня 1969 р.
„Дубравлаг“, с. Озерний
п/я 385/17 „а“

НА ЛИЧАКІВСЬКОМУ

Ми знаємо твердо – є плити могильні,
Які не посіють зневіри і смутку.
Які говоритимуть: „Тут лежать сильні,
І кожний з них ниви родючої грудка“.

Не важно, чи довго прожив ти на світі,
А як, і для кого, і що заповів ти.
Бо перед нащадком ти будеш в одвіті,
Твоїм бо стремлінням він буде горіти.

Ти з ним крокуватимеш, вмерши фізично...
У згадці народу щезають лиш ниці,
Хто духом величний – той житиме вічно:
І в пісні, і в праці, і в сяєві криці.

Львів, 28.09.1991 р.

ВІДПРАВА

Зберімся всі... Прийдім на Пересилку –
Уявну... І уявно всі прийдім...
Ні хліба, ні води, ані посилки –
З собою лиш думки свої візьмим...

Роки... Роки... Коли ж ви пролетіли –
Невже минає цей довжелезний вік?!
Ми звідусіль зішлись... На нари сіли...
В цей січня день в неовілейний рік.

Всі мовчимо... Говорять тільки очі.
Про біль, про жаль, про здійснення надій...
А хтось знайти зірки Оленки хоче,
Ще й білоцвіт приніс в дарунок їй...
Мертві... Мертві... Їх більше, ніж живих.
А кожен з них такий живучий нині.
Здається, нам не обійтись без них –
Такі вони потрібні Батьківщині.

Здається вже всі... Не треба перевірки?..
Скидаєте втому з ніг, і з рук, і з пліч...
Ще треба засвітити би три свічки –
Як символ трьох сторіч...

Ще йде Михайло... Череп аж блищить...
Не поспішає... Йде беззвучним кроком...
І щем в живих серцях терпкий щемить:
Прийшов Сорока... І сказав Сорока:

„Вас так багато тут... Нас так багато...
Прийшла пора – та довгожданна мить,
Щоб збудувати спільно власну хату...
Нехай Господь наш чин благословить“.

І всі слова... І вся, тобі відправа...
І розійшлись... за порухом одним.
Безсмертним будівничим вічна слава.
А подвиг сьогодні – молодим.

І вся, тобі, відправа...
А чи є уявна Пересилка?
Поки ми... е! І мусить бути! А як нас не буде?..
Буде те, що сказав Сорока. Буде!
Віriamo, що Господь поблагословив.

1993 р.

ПОВЕРНЕННЯ

Як мало знаю я про Тебе:
Герой, Ти, мученик, пророк,
Син України, Волі й Слави,
Її надій і перемог.
І ось стою біля могили –
Земля Мордви прийняла прах.
Три сосонки на ній похилі,
Між ними знак – то Божий знак.
Кусок дощини і кілок, забитий в землю,
І на ній – К-8 – номер дорогий –
Хрестів не ставлять супостати.
І смерть твоя для них страшна.
Пройшли роки. Твій прах віддати –
Для них страшнішого нема.
Та Божу волю не здолати,
Знайшли могилу ми Твою.
Син України повернеться
У землю рідную свою!

Падав дощик і листя каштанів
Нам під тихі сповільнені кроки
Ми співали пісні партизанів
Ідучи за труною Сороки.

Вже такі всі поморщені, білі,
Ніби йдем в каторжанській колоні
На Михайловім другім весіллі
І на другім його похороні.

На Личаків дорога неблизька
Пересилка, Гулаги, Централи,
Жде Михайла Катруся Зарицька
Близько... там, де Франка поховали.

Вийшла з хати, чи то із криївки,
У вінку хризантеми, жоржини,
Заспівали отці зо святими,
І з'єдналось подружжя навіки.

З БОГОМ У СЕРЦІ

Михайло Сорока... Якби світське суспільство наділяло своїх лицарів духу титулом святих, як це робить Церква, то серед жертв червоного людоловства першим, гідним цього звання, я б назвав Михайла Сороку. Борець з когорти безсмертних і... свята людина.

Мені довелося знати Михайла у таборі. Коли і де ми вперше зустрілися у зонах архіпелагу Гулаг, я вже не пригадую. Багато води збігло з того часу. Зате я дуже добре пам'ятаю наші останні зустрічі.

Грудень 1965 року. Заарештованого місяць тому, мене ввозять до Мордовського табору в Явасі, звідки п'ять років перед тим я звільнився, купивши в КГБ звільнення принизливим „засудженням“ свого минулого.

І от я – блудний грішник – повертаюсь туди, де протягом цих же п'яти років каралися ті, хто не тільки не схвалював моїх дій, а навпаки вважав їх зрадою, підлістю, гідною найтяжчої кари.

Ситуація, сказати, шекспірівська. І саме такої ситуації жадало КГБ, маючи надію, що ця подорож буде для мене останньою.

Моє повернення стало сенсацією. Погляди в'язнів щодо мене розділилися. Одні мали мене за останнього з останніх, а інші схилилися до думки, що її висловив М. Сорока: „Караванський вчинив негідний вчинок, та раз він знову за ґратами, значить чимось насолів владі та КГБ, і якоюсь мірою заслуговує на поблажливість“.

Це була точка Михайла.

Ясна річ, не всі її поділяли. Та це вже інша тема. Моя ж тема: спогад про в'язня сумління у повному розумінні цього слова. У цій темі я згадую про себе тільки тому, що через призму моєї ситуації розкривається образ М. Сороки.

Хто-хто, а Михайло зазнав від сатанинського режиму чи не найбільше. Заарештований 1940 року, він на той час вже відбув свій срібний табірний реченець, а попереду було ще 20 літ каторги. На ділі досмертне ув'язнення.

Він свідомо ніс свій хрест на Голгофу, і не здався. Його возили до Києва, до Львова, на поріг своєї хати: вимагали каяття, але він не здавався і не здався.

М. Сорока, десь, краще від інших знав, що значило не піддатися на спокус. Знав, що за твердість треба платити життям.

І він платив. Але він розумів і те, що є слабші, які не витримують, є, зрештою, такі, хто шукає інших шляхів. Не були йому чужі в цих розмислах і Божі істини.

Всюдисущому КГБ позиція Михайла не сподобалася. Вони хотіли іншого. Дуже скоро, десь 1966 р., його відправили на сусідню зону. Більше ми не бачились.

Коли згадуєш М. Сороку, мимоволі приходять на пам'ять такі його сучасники, як Йосиф Сліпий, як Роман Шухевич. Це люди одного покоління, одного гарту, одної стихії. Діючи у різних обставинах, але насліджені одним духом, вони творили сучасну історію.

Історія – це вічна зміна поколінь. Одні покоління відходять, на їхнє місце приходять нові. Покоління М. Сороки лишило по собі слід, лишило пам'ять.

Пам'ять про лицарів, про мучеників, про святих.

І доки ця пам'ять житиме в наступних поколіннях, доти ті покоління матимуть право зватися Людьми“. [61]

Опанас ЗАЛИВАХА

ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ

У зону 385 ЖХ у селище Явас я був доставлений в 1966 році. Коли вже мене впустили в житлову зону, наш етап оточили „старожили“. Декілька нас було з України, отже українці повели нас на вільні місця у бараках – полишати свої торби на нарах. Потім на моріжку за баракком (а було літо, сонце припікало) почалося знайомство із табірниками-краянами. Сиділи колом на землі, по колу кружляло горнятко з міцно запареним чаєм. Відбувалася своєрідна сповідь-знайомство: хто, за що, на який строк. Я мав п'ятирічний термін і був вражений, коли почув, що це „дитячий“ строк, що тут у таборі є ветерани-„діди“, що сидять понад тридцять років. Коли я поцікавився особою з таким терміном кари, мене познайомили з Михайлом Сорокою.

...Розповідав мені п. Михайло цікавий випадок із „психологічною“ обробкою. Одного разу взяли його на етап. Привезли до Києва, дали вдягнути гарний костюм. Приїхали в готель, де тата Михайла чекав його син Богдан. Після зустрічі сина з батьком пішли в театр дивитись якусь виставу, потім в ресторан... Пізно ввечері, органісти в цивільному (КГБ.– Л. Б.) запропону-

вали п. Михайлові „покаятись“ і зворотня подорож в Мордовію відпаде сама собою. „Поверніть мені мій тюремний бушлат, я не продаюсь“, – сказав Сорока. Знов етап, знов табір.

Одного разу М. Сорока був на пересилці. Зайшов у камеру зек: старий, худий, запах хлороформа. Сказав, що повертають з лікарні після операції. З верхніх нар зіскочила зграя шуріків-блатняків, почала шманати торбу хворого. Витрусили батон і знайшли в скляній баночці кусок масла. Забрали. М. Сорока підійшов, вирвав з рук у них батон і банку та віддав господареві. Тут же зіскочив з нар сам „пахан“, наблизився до М. Сороки. Не опускаючи очей, так і стояли око в око. Врешті, блатняк плюнув зі злості, закричав і поволі подався на своє місце. Треба було бачити очі п. Михайла, коли він розповідав про цей духовний поєдинок: як світилися очі, яка духовна сила променіла з них! Дух переміг! Розповідаючи цей випадок, п. Михайло знов пережив той момент психологічно. Мені було аж моторошно бачити такий натхненний вираз обличчя.

М. Сорока був ерудитом, європейцем зі шляхетним духом українця. Коли траплялися якісь непорозуміння серед табірної населення, між різними національними угрупованнями, то завжди зверталися до нього, як до незаперечного авторитета, щоб остаточно, об'єктивно встановити ситуацію.

Через кілька днів після того, як я оселився в таборі, Михайло Сорока зробив для мене своєрідне прийняття – запросив у гості. Прийшов у його барак: тумбочка була заставлена різними стравами, парувал чай, все було прикрито вишиваним українським рушником. Некваплива бесіда ґрунтового знайомства. Дивно було дізнатися, що має сина у Львові. Сина, який народився в ув'язненні, а радість щеміла у серці батька за колючим дротом.

Михайло Сорока. То якийсь стовп, навколо якого все духовне життя оберталось. Михайло Сорока був лицарем Української Ідеї. Поклав за цю ідею все своє життя. [191]

Марія КРЕМІНЯРІВСЬКА

В СИБІРІ...

Пан Михайло казав: „Тут є наші хлопці і дівчата, повстанці. Їх забрали в 1944–1945 рр., майже всі мали тоді по 15–16 років, дали їм по п'ять років, а як відпрацювали в концтаборах свій

строк, то додому їх не пустили, привезли сюди, кого на лісо-рубку, а кого на підсочку. Серед них є дуже здібні... Хороші діти! Не можна їх так лишати, треба бути з ними...“

...Недалеко від контори Раса, пан Михайло зупинився. Він прощався з кожним так, наче б знав його багато років. Для кожного й кожної у нього було тепле слово й лагідна усмішка. Молодь горнулася до нього і наперебій говорила.

– Так багато гостей у вас сьогодні вечереє, – завважила Марта. – Чому ви робите таке велике прийняття?“

Господиня засміялася:

– Хіба це ми? Це пан Михайло! Ви побачите тут за спільною вечерею не лише українців, а й литовців, латвійців, естонців. За тиждень до свят почали зносити до нас різні страви, м'ясо, печиво. Хороші господині литовки. Вони легко розуміють українською. Всі дуже поважають пана Михайла!

– Вони ж католики і в них вже минув Святий Вечір.

– Вони хочуть відсвяткувати і цей Святий Вечір. Усім їм п. Михайло допомагав у їхніх клопотах.

(...)

– Тепло мені, затишно, спокійно, чисто! Спасибі Вам велике! І не мені одній Ви добро робили! Я ж говорила вчора з тими людьми, які були у Вас на Св. Вечері. Ви кожному допомогли як не ділом, то радою. Вони захоплені Вами.

– Вони мені більше роблять, – поважно відповів п. Михайло.

– Що вони можуть робити, оці бідні люди на чужині! Затуркані, загнані в неволю.

– Роблять, і то багато. Завдяки їм я маю зв'язок з Краєм і з потрібними нам людьми.

...Незабаром Марта одержала листа від п. Михайла, як звичайно, не поштою, а приніс його п. Ш-вілі. Лист, як і всі листи п. Михайла, був короткий. Писав, що він виконує свою

обіцянку й пише мені про свою дружину. Від того часу, як український нарід бореться за свою державу, вона, власне, вони обидвоє, завжди переживали великі події. Пан Михайло писав: „Ми з нею (тобто Катрею) тремтіли від радості під Жовтими Водами, захлистувалися щастям під Корсунем, ридали на руїнах Батурина. Це ми будували міста на болотах, гатили греблі своїми кістками. Це нас обидвох сніги замітали на сибірських шляхах. Ми падали й знову піднімалися. Ми скрізь були разом. І знову нам зоріла золота заграва, і знову нас любов до України волочить по битих, знайомих сибірських шляхах. Це ми з нею співали у льохах: „ Не хочемо ні слави, ні заплати“.

...Для Марти він зробив усе, що можна було зробити в Сибірі, а хлопці без нього не могли бути, як і він без них. Вони були розкидані по поселеннях, і п. Михайло об'їжджав навколо, часто і пішки, як не траплялось якогось транспорту, щоб їх відвідати.

...Ясенко лежав такий страшно худий, виглядав дуже видовжений... Подивився у вікно, а відтак продовжував: „Михайло нам потрібний. Бог його туди послав, щоб у цьому пеклі допомогти тим нещасним, що там десятки років страждають день і ніч... І він підійде до кожного й своїм поглядом, думкою, словом кожному допоможе, від кожного віджене розпач і відчай. Так було зі мною, коли він заговорив до мене... Михайло – це Божий апостол. Хай святиться ім'я його!“ Ясенко вже не вийшов з лікарні: однієї ночі у нього пішла кров горлом і він помер. Слова інженера Ясенка справдилися, Михайло Сорока був потрібний на каторзі, щоб своєю душею осяювати других, додавати їм надії і сили до боротьби за долю і волю народу. [89]

Михайло ОСАДЧИЙ

„ВЕЛИКИЙ ПТАХ НА МАЛІЙ СКЕЛІ...“

Михайло Сорока тисне мені руку. Він флегматичний, усміхнений.

– Як там на волі? – питає. – Що нового?
Новин ніяких, але йому все одно цікаво.

Я завжди заходив до Михайла Михайловича ззаду: я хотів першим привітатися з ним. Це була і його хитрість: вітатися першим. Але він зненацька виринав звідкільсь збоку – це ж треба вміти. Він любив схил над стадіоном і альтанку на ньому. Там росли квіти Гереги, а ще – берізка. Берізка була табірна. Я був подеколи смішним і схильним до аналогій. Я виразно бачив схил і на ньому вчителів, що так і не визначили потаємності школярського птаха.

Михайло Михайлович – думав я. Подеколи ми захоплюємося чимось і не знаємо теж чому. Я заходив його ззаду і вітався першим. Він здивовано зводив очі і хитро мружив їх.

– Як поживає ваш свердлильно-довбальний верстат? Уже обставили Данієлів шипорізний?

Михайло Михайлович – думав я. У нього дуже ясні очі, їх першими бачиш на обличчі, а потім, коли він іде по снігу, не ковзається. За двадцять вісім табірних зим він навчився ходити рівно і правильно ставити ноги. Він скептик. І далі – скептик-йог. Він удосконалив у собі все, навіть розум. Він заморозив його понад звичайною сірою буденністю. Скажіть йому, що завтра о дев'ятій відчинять ворота і всіх – до бісової мами!

– Так, так, – каже він, – авжеж! – і хитро примружить очі.

Він ні в що не вірить, цей атеїст, який над усім стоїть, зіпершись на палицю скептицизму. Можна його таким побачити і побігти від нього, як учителі, по схилу.

Михайло Михайлович – думав я. Його неможливо розгадати. Лише впадеш на ліжко, заплющиш очі і виразно: великий птах на малій скелі. Йогі... Вчення не табірне, але в таборі без нього не виживеш. Десять років йогівських вправ, десять років відчуження: квіти живуть деінде, розум – там, а тіло на іншому березі. Можна їх змістити в одне. Це теж йогі. Йогі і десятки вихоплених від смерті років. Є нестримне бажання вижити і вийти на волю. Двадцять вісім років таборів і в'язниць.

Михайло Михайлович – думав я. П'ять років польської дефензиви. А потім – інше, рідніше невимовно. Загалом – двадцять вісім. Я мав два роки і подеколи мало не божеволів. Я був учителем, біг по схилу: як? Стільки вижити на баланді? Я жажався років. Десь тут був великий птах і мала скеля. Я виразно бачив це, досить мені було заплющити увечері очі.

А потім ще – доля. Дружина Катерина Зарицька уже дев'ятнадцять років у таборах. Зараз вона у Володимирській тюрмі. Вона теж вижила. До них час від часу приїжджає син. Він художник, виріс без батьків.

Михайло Михайлович – думав я. Він на місяць забуває про своїх йогів, коли дістає від нього звістку. Він ходить і всім

ЗГАДУЮЧИ МИХАЙЛА СОРОКУ

усміхається. Він забуває про свій скептицизм і стає балакучим, аж надто. Він розповідає про свої зустрічі з поетом Олесем; він читає його вірші; це було в Празі, в старовинній кав'ярні. Там вони пили пilsenське пиво, і там тепер стоїть меморіальна дошка над столиком, де сидів великий Олесь.

Тепер подекуди Сороку викликають до Києва чи Львова. Вони натягають на нього „чорний смокінг“ і ведуть в театр. Він дивиться Корнійчукові „Сторінки щоденника“. Його ведуть в інститут кібернетики, де сивоволосі професори тиснуть йому руку і знайомлять з наукою. Тоді Михайло Михайлович сміється.

– Вони тиснуть руку, – каже він, – і не знають, що це рука зєка. Вони забули б про свої науки, якби дізналися, що то за „канадець“!

Його водили по Львову – елегантно одягнені мужчини. Він все пригадував, і йому було боляче. Це було не ознайомлення з прекрасним життям, а знущання: йому кидали у вічі, що він може більше не побачити усього цього, а може й... Його вибір. Це страшно – двадцять років не йти пішоходом і не дихати людськими парфумами. Він зістарився, одвик, і все це його зараз стомлює. Радість старить його.

„Не молодіє на світлому лиці“, – думав я. А коли він поволі втихає, відходить назад на свою маленьку скелю, його знову можна бачити зіпертого на палицю скептицизму. Тоді він знову заходить збоку і вітається першим. Тоді він знову хитро мружить очі. Тоді він оповідає, що його вже раз розстрілювали. Кілька місяців він чекав вироку і уявляв собі зрешетовані груди і стіни: вояки не завжди попадають у тіло. А потім пригадував сина Богдана. Він хвилювався, наткнувшись несподівано на невинну білизну. А потім йому хотілось, щоб усе змінилось, щоб день починався не зранку, а звечора, це не одну мить, тоді можна було б побачити свою смерть і знати наперед, чого чекати; так легше жити. Йому уявлялося, як цілими ночами пришиває на піджак сина відірвані гудзики.

Михайло Михайлович – думав я. Він знає кілька іноземних мов, він чудово знає сучасну літературу і навіть має своїх улюблених письменників.

– Їх можна перелічити на пальцях однієї руки, – каже він і підносить тоді догори руку. – Світ не вартує цієї руки, – каже він. Він показує її кожному і каже, що вічна круговерть всесвіту не вартує однієї постійної руки, яка втримує ложку баланди. Навіть творець світу стоїть розгублений і здвигає раменами. Цей Ейнштейн каже: „У світі все так складно, що я винайшов теорію відносності і не годен сказати, що це таке...“. [147]

Михайло Сорока був добрим психологом, педагогом. Він відчував настрої людей, цікавився їхніми особистими справами. У камері стали читатися лекції з історії України, географії, математики. М. Сорока зумів, за його ж словами, зробити з нас в'язнів політичних. На початку вересня 1939 р. після закінчення слідства, ми почали готуватися до розставання. Кожний знав, що ми може більше ніколи не побачимося. М. Сорока почав готувати нас, молодих, до майбутнього життя у таборах. Ми довідалися, що таке спецстан, як боротися з кримінальними злочинцями, вивчили прийоми боротьби. Як пригодилися мені ці знання. Ще не раз я згадував цього доброго вчителя, великого мученика і завдячував долі, що на тернистому шляху звела мене з ним. Протягом п'яти років мого ув'язнення в Омську чи Караганді, Канчетаві, я відважно йшов назустріч невідомому, зберігаючи в серці святе ім'я вчителя. Я бачив його очі, його усмішку. Згадка про нього піднімала мені настрій у хвилину знемоги. [65]

Петро ДУЖИЙ

Михайло Сорока карався, але не каюся: ідеям українського націоналізму був вірний усе своє мученицьке життя. В умовах заслання, навіть у таборах, він гуртував українських патріотів, створюючи нові націоналістичні структури. В той же час М. Сорока самотужки та в співдіях із найближчими друзями розробляв форми й методи багатогранної діяльності українського націоналістичного руху. Надаючи великого значення ідеологічно-теоретичній царині та конкретним акціям, спрямованим на мобілізування народних мас до боротьби за Українську Справу, він особливу увагу звертав на виховно-вишкільну сторінку носіїв революційних ідей українського націоналізму. М. Сорока твердив: лише свідомий і вихований та вишколений учасник націоналістичного руху може з повною віддачею боротися та працювати в ім'я перемоги головної ідеї й інших запалювати до революційної діяльності. М. Сорока визнавав: лише сильні духом здатні боротися й перемагати. Слід постійно примножувати

ряди найвідданіших борців за волю України, гартувати й укріплювати не примарами матеріального добробуту, а незгасним сьайвом націоналістичних ідей. Борючися за стійкість націоналістів, М. Сорока сам давав приклад іншим, був еталоном борця і організатора, нескороного патріота України. [57]

Ігор КАЛИНЕЦЬ

Багатом старшим Іван Світличний замінив авторитет покійного Михайла Сороки. [71]

Володимир БРИЧ

Такі люди як Михайло Сорока – то наша гордість. Це надзвичайно порядна людина. Ми всі любили і оберігали його, як тільки могли. [178]

Юрій ШУХЕВИЧ

М. Сорока проводив вечори вшанування пам'яті Т. Шевченка, Лесі Українки, відзначення історичних дат. Він оповідав про творчість цих людей, значення тої чи іншої дати і залучав до того не тільки українців, а й представників інших національностей, і тим самим давав їм можливість знайомитися з українською культурою, історією. Він був поза всяким сумнівом найвищим авторитетом. Якщо виникали конфлікти, то вирішував, і його рішення було законом. Був людиною скромною і ніколи не говорив про свої подвиги. А це були справжні подвиги. Та він ніколи про них не згадував. Його заслуга була величезна у багатьох табірних організаціях, їх поширенні, але він ніколи цієї теми не торкався і ніколи себе не хвалив, тим паче, що був добрим конспіратором“. [201]

Авраам ШИФРІН

Михайло Сорока був дивною, незвичайною людиною. Дуже лагідний, дуже спокійний, дуже уважний до друзів. Дивною скромністю відзначалася ця людина. Ніколи ми не почули від

нього слова „я“. Його дуже любили товариші не долі, ставилися до нього дуже щиро. Він завжди намагався бути таким непомітним, і це тим більше вражало, що ми знали про його велику, серйозну працю в українському підпіллі. Знали про його героїчне минуле і тому цінили його дивовижну скромність. [216]

Володимир КОСОВСЬКИЙ

СВЯТИЙ ВОГОНЬ

Після довгого сидіння в Київській тюрмі на Короленка та Лук'янівці, в харківській пересилці, я нарешті попав на етап і повільно з довгими зупинками приїхав до Воркути. Першим пристановищем була пересилка, де нас обмундирували у табірну одягу, а після погнали на шахту № 5. Я потрапив у бригаду Семена Стрекотня, що складалася із 38 каторжан різного віку, в основному українців. Холод, виснажлива робота на шахті привели мене до певного падіння сил. Появилися набряки ніг, від цинги захиталися зуби.

Ідучи з санітарної частини (де мене від роботи звільнили), я випадково зустрів свого колишнього керівника Фастівської ОУН каторжанина Євгена Чередниченка, що після непосильної роботи в шахті опинився на стаціонарному лікуванні. І дякуючи тому, що колись закінчив інститут фізкультури, де вчив анатомію і фізіологію людини, влаштувався фельдшером. Він і поклав мене до табірної лікарні. Пізніше створив такі умови, що я став також працювати санітаром, а після – фельдшером туберкульозного відділення.

Працюючи в стаціонарі, я познайомився з колишнім студентом Львівського медінституту, також фельдшером, Северином Данилевичем. Потоваришувавши, почав читати йому свої не вільницькі вірші, які потай від наглялців складав і заучував напам'ять.

Северин був у захопленні від моєї табірної поезії і через деякий час познайомив мене із своїм земляком Михайлом Сорокою, що відбув у Воркуті свій перший строк ув'язнення і, відбуваючи висилку, працював за вільним наймом. Почувши мої вірші, М. Сорока заохочував мене, щоб я не кидав писати, запропонував боротися поетичним словом.

При зустрічах підтримував мене і морально, і матеріально. Перша бесіда з М. Сорокою справила на мене велике враження. Я відчув, що зустрівся з людиною високого інтелекту та великого розмаху патріотичної думки й дії.

Уже після першого нашого побачення я відчув, що не все загублено, що навіть в таборі за колючим дротом продовжується боротьба за незалежну Україну.

Після зустрічі – духовний злет душі і виплеснулися щирі слова:

*Затисне серце зла рука,
Й чекати волі не захочеш.
Та раптом стрінеш земляка,
І його добрі щирі очі
Тепло пошлють у серце хворе,
І рідним словом заговорить.
Надія зблисне із-за хмар:
З душі осунеться тягар,
І стане ніби легше йти –
І стане легше хрест нести.
Земляк в неволі стане братом:
За дротом теж буває свято.*

Пізніше, 1947 року (МГБ дізналося, що я пишу вірші), почалися часті несподівані обшуки. За допомогою друзів я отримав відрядження на 2-гу шахту. Приблизно через місяць на другій шахті мене знайшов Михайло Сорока.

Побачення відбулося в котельні. Після побачення я зрозумів, що у Сороки по всіх шахтах Воркути є свої люди. Він мені розповів про важкі економічні обставини, що склалися в повоєнні роки. Що боротьба за незалежну Україну продовжується в жорстоких умовах більшовицького режиму.

Обіцяв за першої ж нагоди передати моє поетичне слово „на волю“. Та на другій шахті цього не сталося. Через кілька місяців нас, колишніх членів ОУН і УПА, відправили до режимного табору Речлаг – на шахту № 1 „Капітальна“.

І в режимному таборі знайшов мене Михайло Сорока. Зустріч відбулася в заметіль на лісоскладі шахти. Ми, обгорнувшись верхньою одежею, сиділи на соснових колодках і розмовляли на різні болючі теми. Михайло дав мені історію КПРС і запропонував, щоб я, починаючи з першого рядка, наколював голкою букви в словах за текстом своїх віршів. Після другої зустрічі він виніс книжку за зону. Дивлячись через листок, переписав мої вірші і передав до Львова.

Через якийсь час при зустрічі розповів, що мої вірші у Львові справили добре враження, запропонував продовжувати писати.

Познайомив мене з працівником проектної контори – політв'язнем, що зшивав книжки, Сільчуком (імені не пам'ятаю). Дав мені тонкий цигарковий папір, на якому я повинен дрібними літерами написати свої нові вірші і передати Сільчуку.

Сільчук зробив альбом, ніби для фотокарток. В товсті картонні обкладинки вклеїв мої вірші і вірші Євгена Чередниченка. Через якийсь час я несподівано зустрівся з Сільчуком біля бараку медпрацівників. Він віддав мені забраний зі схованики альбом і повідомив, що в нього був обшук, що посадили в тюрму Михайла Сороку. Через кілька днів кагебісти заарештували Сільчука і пустили табором чутку, що Сільчук продав Сороку.

Припертий обставинами, я довірився медсестрі Ані Дьоміній, ком'ячці за національністю, що працювала зі мною в хірургічному стаціонарі. Вона винесла за зону альбом і зберігала його до мого звільнення, що відбулося через рік після смерті „батька народів“. У грудні 1954 року Аня віддала мені альбом, я присвятив Михайлові Сороці ще один душевний вірш:

*Коли надію губить тьма,
І шлях в очах тобі закрий,
Коли на небі зір нема,
А під душою вітер виє...
То думаєш, хоча б одна,
Одна десь зіронька горіла,
Надія б виринула з дна,
Душа б життям загомоніла.
Святая зіронько, займись,
Займись і виведи з калюжі.
В такому настрої колись
Тебе зустрів я, любий друже.
В пустелю тяжких мук і кар
Ти ясним променем прилинув,
Зорею виринув з-за хмар,
Святим вогнем із України.*

Після смерті ката Сталіна на шахтах Воркути почалися заворушення. Появилися листівки. Забастував Норильськ. Воркута готувалася до повстання. Євгена Чередниченка заарештували і відправили у закриту Володимирську тюрму.

До мене на шахтний медпункт прийшов чоловік, який розповів, що знає мене як поета з розповідей Михайла Сороки, і запропонував написати вірш-листівку російською мовою, враховуючи, що контингент таборів багатонаціональний.

За кілька днів я виконав замовлення. Написав вірш „Припомни, товарищ“ і віддав замовникові в призначеному місці.

Припомни, товарищ, минувшие годы,
 И сколько их было губительных волн:
 Дзержинского жертвы и жертвы Ягоды,
 По рекам кровавым прошел этот челн.
 Припомни написаны кровью страницы,
 Ушедшие лица погибших отцов.
 Кто вверил Ежову тогда рукавицы?
 Кто пролил в подвалах невинную кровь?
 Опущенным меч был на главы народов
 Подумай, товарищ, с какого плеча?
 Кто вижег каленым железом свободу?
 Кто Берия ставил на пост палача?
 Припомни Сибирь и Колымские копи,
 Каналы кто строил, кто рыл рудники?
 Кто в рабство нас продал? Кто жизнь нашу пропил?
 Кто цепи набросил с кровавой руки?
 С чьих уст разливаются речи пустые?
 Кто врет, ухмыляясь в безбожной душе?
 Чьи лица раздулись, как морды свинные?
 Кто счастье построил на нашем гроше?
 Кем люди в богатой стране нашей стали?
 Кто штык сзади держит, куда мы бежим?
 И все это – партия, все это Сталин,
 И все это – наглый чекистский режим!
 Товарищ! Страна вся – в зияющих ранах,
 Свобода народов – в позорных гробах.
 Одно лишь спасенье от лютих тиранов –
 Во всех ее формах святая борьба!

Михайла Сороки у Воркуті не було. Але я зрозумів, що його підпільна робота у таборах продовжується.

1990 року, беручи участь у створенні фільму „Невільник – брат, невідьниця – сестра“ за сценарієм режисера „Київнаук-фільму“ Георгія Івановича Давиденка, я поїхав до Львова. Під час роботи над фільмом на Личаківському кладовищі я зустрівся з львів'янкою Коцюбою Тетяною Степанівною, онукою генерала січових стрільців Тарнавського. Її маму я знав по 2-ій шахті – Марію МIRONIVNU Коцюбу-Тарнавську, каторжанку, яка працювала хірургом. Тетяна Степанівна розповіла мені, що в них одного разу на квартирі зненацька кагебісти зробили обшук і серед паперів Михайла Сороки, що зберігалися в їхній квартирі, знайшли і забрали вірші, які він передав з Воркути. Вона назвала кілька моїх віршів.

Я зрозумів, що мої вірші потрапили до „творців втоми, страждань і п'їтьми“. Але прізвище моє на них не значилося. Тому я не був заарештований і повернувся з Воркути на Україну.

Михайло Сорока все робив чітко і передбачливо. На вигляд він був скромною непоказною людиною з прихованим запалом внутрішньої енергії незламного борця за вільну Україну. Кожен його вчинок був зважений і добре обдуманий. Він володів великими конспіративними здібностями. Тож хай буде вічно світлою його пройдена путь. Хай ніколи в пам'яті народній не зітреється ім'я Михайла Сороки, що не шкодував своїх сил і життя в ім'я прийдешнього! [84]

Олександр ГРИНЬКО

МИХАЙЛО СОРОКА

Закінчуючи в 1951 році десять років ув'язнення в тюрмах та таборах ГУЛАГу, я вже знав, що без суду і вироку відправлять мене етапом в Красноярський край на заслання.

Так, починаючи з 1948 р., чинили з іншими політв'язнями, які закінчували терміни ув'язнення.

Один з моїх співв'язнів, Іван Шпак, якого зіслали раніше, писав із Красноярського краю на Інту: „...перед вікном дві берізки і все не можу вирішити, на котру з них накинути петлю“.

Він до того поневірявся по таборах з 1937 року! А тепер ось так сприйняв волю! Я теж, замість „очікуваної“ волі, знову у вагоні-телятнику і після двохмісячного етапу опинився в Красноярській тюрмі. В цій горезвісній пересилці сформували новий етап і по сибірському бездоріжжі через Канськ, Абезь довели нас до районного центру Довгий міст. Це велике селище в тайзі, заселене поселенцями різних національностей.

Машина зупинилася в центрі Довгого Мосту, на просторому майдані. Було це в неділю на початку травня 1951 р. З тайги, де ще місцями лежав сніг, повівав холодний вітер і пронизував етапованих у кузові трюхтонки. Начальник конвою пішов доповідати місцевому керівництву про доставку „поповнення“, залишивши біля машини „вертухаїв“ та собак-вівчарок.

Все навкруги сіро, непривітно, пахло гнилизною тайгової весни... Ось вона довгожданна „воля“.

Як дамоклів меч висить питання „що ж далі?“

Побачивши новоприбулих, почали підходити мешканці цього тайгового селища. Більшість в сірих бушлатах, тілогрійках,

дехто в ушанках. У багатьох на спинах ще видніли сліди номерів.

Посипалися питання: „Звідки? З якого табору?...“ Шукали земляків прибалтійці, росіяни, українці-східняки...

В глибині широкої вулиці появляються дві чоловічі постаті, які відразу звернули на себе увагу. Вони йшли без головних уборів в цивільній, поношеній, але охайній одежі, а вищий, сивий – навіть у краватці, чого я тут ніяк не сподівався побачити.

Подумалось, що це місцеве начальство, але їхні обличчя цьому заперечували. Підійшовши до машини запитали, чи є хто із Західної України, зі Львова... Знайомимось. Виявляється навіть близькі земляки з Тернопільщини. Сивий, з аристократичним обличчям, Федір Глукко із Кременця знав мого старшого брата Епіфана, вчилися разом в Кременецькій українській гімназії. Потім працював в освіті десь на території Польщі. Пан Глукко знайомить мене зі своїм колегою, в'язнем ще з польської дефензиви, Берези Картузької, з кремезним, середнього росту, яснооком, з відкритим, промовистим чолом Михайлом Сорокою. Виявляється, він теж з Тернопільщини, із села Кошляки.

За час двохденного перебування у Довгому Мості я ще познайомився з п. Лесею Шенгерою із села Соколівка, що на Львівщині. Вона вже була давно на поселенні, вийшла заміж за латвійця Валентина Фреймана, інженера-будівельника, і мали вже тут свій дім. В їх домі я знову зустрівся, ближче зацікавився з уже знайомими земляками, а також з Іваном Гнатовичем Козубом, киянином, колишнім боротьбистом, репресованим в 30-ті роки. Всі вони були старші за мене і вже „влаштовані“ на поселенні в цьому райцентрі.

Мене етапували далі в глибину тайги на лісопосвал в Хандальський ліспромгосп за кілометрів 90–100 від Довгого Мосту.

Приїжджаючи інколи по справах роботи в Довгий Міст, я зупинявся на ночівлю в домі Фрейманів. Цього ж вечора збиралися всі згадані земляки. Гостинна п. Леся старалась нас почастивати якоюсь українською стравою.

Згодом переїхала з України до п. Глукка його дружина п. Надія і привезла стару бандуру, на якій він вправно і з насолодою грав. Спомини, пісні, звук бандури до пізньої ночі лунали в тайзі.

Всі ці люди високоосвічені, інтелігентні, з почуттям гідності, національно свідомі, але й серед них незаперечним авторитетом і загальною повагою користувався Михайло Сорока. Він імпував своїм спокоєм, зібраністю, виваженістю думок, почуттям гумору, знанням історії, літератури, непохитною вірою в май-

бутню незалежність України. Він був для всіх нас носієм ідеї вільної України, справжнім патріотом, ніс оточуючим загальнолюдські цінності.

В цих умовах таке товариство стало для мене тим оазисом, до якого завжди, при першій нагоді, тягнеться спраглий, щоб скріпитись у вірі на дальшу боротьбу за виживання.

Адже на мою заяву-питання головному прокуророві СРСР Ульриху: за що, на який строк і на якій підставі (в судовому вироку цього не було) мене етапували під конвоем на заслання, я дістав відповідь: „Вы сосланы пожизненно, за побег из ссылки, каторга 25 лет“. Отже, друга кара за один „злочин“.

Після десятилітнього очікування повернення мої родичі довідуються, що я приречений на довічне заслання.

Батько, будучи вже в похилому віці, тяжко хворий, з благословенням мами, приїжджає з Тернопільщини в далекий Сибір, щоб відвідати мене в Красноярському краї.

Його приїзд ми всі гуртом відзначили на другий день Різдвяних свят в мешканні п. Глукка і його милої дружини п. Надії.

І тут Михайло Сорока продемонстрував свій малярський хист. З репліками вишуканого гумору ставив на стіл по одній фляшці „сибірської браги“, та „сучка“ з яскраво виконаними етикетками: „Оковита“, „Запорізька“, „Галицька“, „Крем'янецька“. Захоплення, сміх, овації.

Напровесні 1952 року він приїздив до Хандальська, як член якоїсь комісії по меліорації, і тоді я мав можливість спілкуватися з ним наодинці. Дізнався, що він вже відбув один восьмирічний строк у Воркуті. За Воркутинські заворушення в таборах в 1949 році, його вразе засуджують і етакують на заслання в Красноярський край. Тоді я довідався про його дружину Катерину, доньку професора Зарицького, яка вже в цей час відбувала двадцятип'ятирічний строк в московських тюрмах.

Михайло Сорока цікавився життям земляків, поселенців у ліспромхозах і ненав'язливо мудро радив як зберегти свою ідентичність, допомагати один одному.

Через деякий час, цього ж 1952 року дізнаюся, що Михайло Сорока арештований і вивезений із Довгого Моста. А згодом стало відомо, що за створення підпілля у воркутинських концтаборах для захисту перед сваволею криміналістів засуджений до карі смерті. Вищу міру замінено на 25 років ув'язнення.

Звільняючись із заслання в 1955 році, я віз із собою й піджак Михайла, який після його арешту зберігався у п. Глукка. У Львові розшукав професора Зарицького, тестя Михайла, і передав йому цю пам'ятку.

Вже у 1991 році, дізнавшись про перевезення останків Михайла Сороки, які пролежали двадцять років на невідьницькому цвинтарі в Мордовії, я вирішив розшукати в Ризі п. Леся, знаючи, що вона туди переїхала з своїм чоловіком після звільнення з поселення. Глупка і Козуба вже на цей час в живих не було. Отже про ці роки ув'язнення Михайла Сороки, крім нас двох, свідків-земляків не залишалося.

Довідкове бюро в Ризі спрацювало справно і вже чоловічий голос відповідає, що п. Леся минулого року померла. Це говорив її чоловік Валентин, з яким я майже сорок років не мав ніяких контактів.

Я його повідомив, що днями мають прибути до Львова останки Михайла Сороки і запитав, чи він його пам'ятає, чи не забув? Після довгої паузи, яку я оцінив як згадування, адже минуло чотири десятиліття, почувись схвильовані слова з деяким обуренням: "Как забыл? Это ж славный и великий сын украинского народа, я счастлив, что общался с ним... человек он был достойнейший...". Потім він говорив, що Михайло Сорока був прикладом для прибалтійців у відданості своєму народу в боротьбі за незалежність. Так його згадує далекий латиш, один з ветеранів – борців за волю свого народу.

З глибоким почуттям пошани і признання згадують і будуть його згадувати всі, хто мав честь з ним спілкуватися. [46]

Едуард ХАМЯЛЯЙНЕН

В 70-годах мне довелось побывать в Мордовии. Там я встретил человека, который для меня навсегда останется символом Украины. Он был живым путеводителем по истории украинского национального движения. Его имя – Михаил Михайлович Сорока.

Борис ЧОРНИЙ

У казахських таборах я зустрівся зі своїм земляком Михайлом Сорокою. Це була людина великої мужності, гідності і розуму. Після закінчення роботи біля його нар збиралося багато в'язнів. Михайло співав і вчив українських пісень інших, любив розповідати історії. Здавалося, що всю книгу Грушевського знав напам'ять. Він багатом був, неначе за рідного батька.

Нерідко віддавав свій шматок хліба, а нам, молодим, не давав занепадати духом. Тим, що я лишився живим, завдячую цій добрій людині. [214]

Василь ОВСІЄНКО

У розмові зі мною Ю. Литвин згадував М. М. Сороку, який був чи не найсвітлішою особистістю з-поміж українців у таборах протягом цілої чверті століття. Дуже треба б, казав Ю. Литвин, зібрати книгу спогадів про нього. [143]

Валерій МАРЧЕНКО

І померлий у концтаборі легендарний український політв'язень Михайло Михайлович Сорока, і скромний, малопоказний Степан Мамчур, що віддав Богові душу на двадцять першому році своєї відсидки у радянському, або двадцять шостому, якщо додати термін у польському концтаборі, і тисячі тисяч загиблих у національно-визвольній боротьбі впали, протидіючи несправедливості та насильству. [128]

Михайло МАСЮТКО

...В цих концтаборах політичних в'язнів, де українці становили значну більшість (до 70%) Михайла Сороку вважали начебто як ідейного патріарха. Завдяки його впливові між в'язнями-українцями зберігалися братерські стосунки. Він організовував відзначення релігійних свят, відзначення дат видатних діячів України і письменників. Це нелегко вдавалося зробити, бо треба було це робити потайки від табірної начальства. [196]

Анатоль РАДИГІН

Я ніколи не сидів разом із покійним Михайлом Михайловичем Сорокою. Я лише чув про нього і про його життя від сусідів по камерах, які мали можливість з ним спілкуватися. Серед них були різні люди: одні любили Україну, другі були до

неї байдужі, треті ненавиділи її, але я не пам'ятаю нікого, хто б відважився говорити щось погане про Михайла Сороку. Всі висловлювалися про нього лише з повагою, побожно. У його присутності не можна було вигадати підлість, висловити якусь гидоту, проявити слабкість. Цей чоловік жив і відійшов із життя мужньо, як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, достойно, як державний діяч. Своім життям і своєю смертю він раз і на завжди дав відповідь моїм опонентам і скептикам. Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що прийде час, коли при згадці його імені українці будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці, коли почують ім'я Вашингтона, угорці, почувши ім'я Кошута, а євреї, почувши ім'я Герцля. Вічна йому пам'ять! [166]

Валентин МОРОЗ

16 червня 1999 року минуло 28 років з дня смерті Михайла Сороки

Михайло Сорока...

Я зустрів його у Мордовії, в політичному таборі, і був з ним навіть не два місяці. Мені пощастило: я зустрів цю людину.

Так буває нечасто – лиш кілька разів впродовж біографії, коли хтось або щось добудовує тебе. Михайло Сорока був саме з тих, що добу-довував мене. Зустріч з ним, і спілкування з ним підняли мене на якийсь новий щабель.

Він був непомітним зовнішньо. Але я відразу зрозумів: він – інший. Ті, що сиділи з ним довгі роки, залишились чесними людьми. Та видно було, що вони дуже, дуже змучені. В них уже не було пружини. Подвиг Михайла Сороки полягав у тому, що він зберіг пружність особистості, не зважаючи на довгі, довгі роки вогкого тюремного холоду, який покривав шаром іржі. Пружина його „я“ ніколи не ржавіла.

...Він розказував мені, що мав хворе серце – ще з дитячих літ. Одного разу його взяли з табору і раптом повезли, як то бувало звичайно в гулаг-системі. Повезли лісовою немощеною дорогою, у „воронку“, серед літньої спеки. Могли посадити в середину „воронка“, у більше приміщення. Але його навмисно посадили у тісний „бокс“, метр на метр, де неможливо повернутися і нема чим дихати. Посадили навмисно, знаючи, що в нього хворе серце.

Михайло Сорока оповідав з усмішкою: „я сидів і думав: як виступить піт – серце витримає, буду жити“.

І піт виступив.

Нарешті, 16 червня 1971 року, серце не витримало. Ми дізналися через кілька днів через свою тюремну пошту у Владімірській тюрмі, що Михайла Сороки вже нема. У в'язниці людина зникає багато до чого, в тому числі до факту смерті. Але цю смерть я ніяк не міг сприйняти як звичну. Хвиля за хвилею нагромаджувались у мені, наче вода в час повені, ці сплески образів; і поволі вирисувалася **мелодія залізного серця**. Так, у нього було хворе серце – з дитячих часів. Але він мав **залізне серце**.

І це написалося саме собою – поезія в прозі – **Тверді мелодії**. Я мусив берегти її від тюремної цензури. Я переписав її дрібно-дрібно в 1979 році, коли знав, що мене можуть раптом „висмикнути“ і повезти в сибірське заслання – а його, згідно з вироком, було 5 років. Двічі забирали в мене ці питаннячка; я переписав утретє і вивіз! Тільки не в Якутію, як сподівався. Не було там Циганки, там я опинився 27 квітня 1979 року із „Твердими мелодіями“.

Ото і все.

Ще – кілька „штрихів до портрета“: Михайло Сорока народився 1911 року. З юних літ – член ОУН; пізніше – член Проводу ОУН. Разом відсидів у тюрмах, польських і „атечественних“, більше 30-ти років, учасник голосного замаху на Перацького – польського міністра внутрішніх справ, убитого в 30-ті роки. Як один з учасників цієї акції, Михайло Сорока був засуджений до смертної кари. Але історія призначила смертний вирок самій польській державі, що лопнула 1939 року, як булька на воді...

У 1940 році Михайла Сороку заарештовує НКВД, як члена Проводу ОУН. Після восьмирічного ув'язнення він повертається до Львова, і знову опиняється в тюрмі. У 1951 році його заарештовують ще раз і засуджують на 25 років. Цей термін Михайло Сорока вже не досидів до кінця.

ТВЕРДІ МЕЛОДІЇ

Чистій пам'яті Михайла СОРОКИ – присвячую

Несемо горді, твою домовину, і в нашому кроці – залізо.

Над могилою кошового не плачуть. Такі, як ти – поза межами плачу, поза межами болю, і узвичаєне слово „скорбота“ – не для них. Ти не вмер. Ще за життя ти став монументом; до нього ішли торкнутися, аби відчутти силу. Між такими був я.

Над Україною – чорний орел: везуть кошового. Давно вже мало не битися твоє серце – за законом живих, – а воно все билось. Залізне серце виковує для себе власні закони. Мусимо жити – ним рухав Наказ. Не могло не битися – ти був серцем громади.

Ти був кошовим. Давно відрахувала зозуля твої роки, а ти все жив, і жив – поза межами часу – і беріг у грудях залізне серце. Не відав, кому передати.

Де віднайдуться груди, яких би воно не пропало?

Де віднайдуться руки, гідні носити кам'яну вагу?

Ти був кошовим. І стояв твій кіш за Дунаєм, під чужими зорями. І там, на далекій далині, під холодними вітрами ностальгії падали найвищі. А ти підпирав їх залізним раменом, бо ти – кошовий. Багато впало б, якби не твоє залізне рамено. Кошовому – важче, ніж гетьманові. Навіть у Великому Лузі, на рідній землі. Денно й нічно – серед людей, раптом дуже сильних, і раптом дуже слабих, як гірська річка, що живиться від дощів і не відає середини: то загрозливо гуркоче буйним багатоводдям, то безсило пропадає на мілинах, серед сухої ріні.

Ти знав, як бути кошовим. Ти був для того, щоб вести. І зробили тебе кошовим не люди, а голос Наказу. Бо люди недовго кланяються кумирам, що їх понаставляли самі. І у великий мороз, і в люте бездощів'я джерела твої дихали рівним пульсом – силою Вождя. І сила їх родиться не з дощу. Ти не залежав від погоди, і через те був – Вождь.

Ми, що явилися з університетських лав, багато знали про мудрість і за її критерієм цінували все на світі. Лиш ми не відали, що значить – сила. Ти переплутав наші критерії. Ти чимось різнився від загалу, і ми не могли розпізнати, чим, бо школа, принесена з університету, аж ніяк не відводила для тебе місця у першому ряді. Ми зобачили Вождя, і не знали, що то, бо у світі, з якого ми вийшли, вождів не було. Там були погоничі, а ми гадали, що вождь і погонич – то сіямські браття, і щиро ненавиділи їх. Ти проказав нам слово Вождь очищенням від бруду, і воно задзвеніло нам, як тисячу літ не вживані гуслі. Ми принесли до тебе золоті серця. Лиш ми не відали про залізне серце, бо світ, з якого ми вийшли, не володів залізними серцями. Там було царство омертвілих сердець, і ми звикли вірити, що залізне серце – то іржаве серце, і щиро їх ненавиділи. Ти показав нам залізне серце, омите від іржі, і перший раз ми повірили, що залізо може світити ясніш від золота. Грубошкіра долоня не була для нас раритетом, та при ній все бачили грубошкіру голову, і міцно затамили, що то невіддільне: грубошкірі долоні – і грубошкірі голови. О, цього не забракло в нашому світі: долонь, покритих мозолями. Ціла реальність наша – то була якась дерев'яна симфонія, з мозолями на місці дієзів і ключів. І кожен раз, як дітям чогось забаглося – їм показували дерев'яні пальці. І кожен раз, як вони хотіли бачити – їм

затуляла світ дерев'яна долоня. Ми питали, а нам не вміли відповісти, і ховались за натруджені руки. Мозолі замінювали все. Мозолі замінювали все – тяжкі волячі за grubілості, натерті дерев'яним ярмом на дерев'яній шії. І вже забулось у тяжкій дерев'яності, що то від ярма.

Волячі шії бувають дужими. Гарними – ніколи.

А ти мав гарні руки. Ти мав гарні мозолясті руки – руки борця, і вони подобались нам, хоч були з мозолями.

Мозолі бувають гарні, – лиш не від ярма.

І все було не так, як ми рихтували. Все у твоєму світі видавалось дуже твердим, – зато, що руки наші були м'якими і не гідні були тримати.

Все у твоєму світі видавалось грубим, – як людині, що виховала смак на бароковому розмаїтті, надто грубою видається важка монументальність надзбручанського ідола. Ми багато знали, та на долонях наших не було твердої шкіри. Ми багато знали, і нам уявилося, що знання наші – то тверезий підмурівок. Час вивів пір'я – лишилася гора відламків на дворі корчми. Їх поназносили випадкові гості. До гурми тієї кидали, хто хотів, і чого хотів; а наша хата – корчма, – у якій всі, хто хоче, плюють на підлогу, і наша душа – як наша хата. І вже ми знали, що підмурівку нема, і що ерудованість наша – то всього лиш величезний склад іржавого брухту, який мусимо перетопити, аби вийшов твердий моноліт. Потрібно серця, у якому плавиться залізо – а ми його не мали. Потрібен вогонь – а ми не могли загорітися. Ми тільки дивилися на купу відламків, і носили ще. Але то вже – без радості.

Ми підійшли до якогось бар'єру і мусили йти далі, а далі був – вогонь. Мусили увійти, як герої Едди, до середини кола, у світ гартованих, сильних і дзвінких, де царює Одін – войовничий Бог богів. І ми бачили ясно, що хитрування з собою не допоможе, бо вогонь круглий, а світ сильних – там, посередині кола. До світу сильних одна дорога: через вогонь.

Ми шукали тебе – віддавна. Навіть не вірячи, що ти можливий – і шукали...

Зрив до польоту – мусиш розігнатися на твердій дорозі.

То були наші мандри до живої води. Передчуття казало, що прийде Хтось, і викреше силу, аби нас запалити. І що мусили збагнути ще одну, найвідвертішу мудрість: азбуку гарту.

А ви, холодні, з дерев'яним чолом – не радійте! Ви добре знали, що найтяжча ноша – то бруд, і що діти надривають ноги, заким вилізуть на чисте, коли їм залишається у спадок брудна дорога від батьків. Ви все подарували б йому, аби він дозволив

нарисувати на сумлінні одну-єдину пляму. Бо найдорожчий спадок, – ви добре знали! – це ті, що відходять чистими, і лишають чисту дорогу по собі.

А він, дужий і тяжкий, вривався в нашу свідомість метеоритом, що прилетів невідомо звідки.

Ти відійшов.

Ти відійшов у білих одежах, як Святослав.

Велика заграва на поминальній учті горіла дужими стовпами, і з неї вихоплювались до сонця золоті орли.

Великий вогонь на твоєму святі готів дужими крильми, і з нього виривались до сонця білі коні, присвячені богам.

І ми, молоді, простягали руки, щоб загартувати їх – а вони стали твердими, наче з діаманту. І ми, молоді, простягли мечі, а вони задзвонили ясно, і вже ми відали, що значить – золота зброя. А потім ми перейшли крізь ватру, з мечами і з кінями, і вийшли, оновлені на тамтому боці. І заговорила з нас душа вогню, і проказали клятву, а Богом своїм нарекли вогонь – чистий вогонь на Івана Купала, і той весняний, у якому Гуцули наші переганяють худобу, і переходять самі. Ми напилися із Святославових джерел, і нам задзвеніла розкішна музика: „Іду на ви!“

„Я не люблю тебе, Беркуте, за те, що маєш серце люте“.

Але орел – то просто дужий; не його вина. Дужий, – бо має силу. І доки житимуть орли на світі, – не замовкне здоровий голос: „Іду на ви!“

– Бо сила не любить сохнути без ужитку;

– бо щось не може бути нічим;

– бо найсолодшу на світі музику родить тверде залізо.

Відгоріли великі заграви на поминальній учті; розвіявся білий дим від твого тіла, як Святославове корзно, а серце твоє не гасло – неопалиме, невмируще – і ми відшукали його на попелі. І б'ється воно тисячу літ, від сивого працасу, де князем – легендарний Бож, і зупинитись не владне; і мусить шукати грудей, яких би воно не пропало; і мусить шукати долонь, годних видержати кам'яну вагу.

Мусить! – бо щезає народ, як ніхто не вміє носити залізне серце; бо гнівається Бог і забирає меч в безсилах, що не годні двигати ним.

Сипали шапками чорну українську землю на твоєму гробі... і вже час рушати. Підойдем на крісах, як благословення, твоє залізне серце. Знаємо вже, що то великий тягар. Але ти навчив нас великого маєстату; дуже тяжкого, як усі нараз камінні хрести на світі – маєстату твердості.

Роки гарту не минулися дармо.

Маєм уже гартовані долоні.

Приймаємо з рук твоїх залізне серце. [138]

Владимірська тюрма, 1971–1972

Михайло ГОРИНЬ

НАД МОГИЛОЮ ПОБРАТИМА (МИХАЙЛО СОРОКА)

Через 50 років Михайло Сорока повернувся на Батьківщину...

Шановна печальна родино: діти, друзі, рідні.

Скорботна громадо!

Сьогодні українська земля приймає свого сина, який 65 років ішов до неї, боровся за неї, аби повернутися в оцинкованій труні. Розмірковуючи про п. Михайла, я дуже не хотів би вдатися до патетики. Лицар Духа? – Так! Але цього мало, бо він, окрім лицарського благородства, світився десятками граней. Герой залізного гарту? – Так! Але його героїзм не мав ні крикливого, ані нав'язливого характеру, а скоріше був тихим і скромним.

Той, хто зустрічав його, вже з перших мовлених слів не сумнівався: цієї людини не зламати. Це усвідомлювали всі, навіть рафіновані чекістські садисти. Тут, серед нас, десятки його вірних друзів. Хто чув надрич у його голосі? Хто бачив спотворене гнівом його обличчя? Завжди рівний, тихий голос умиротворяв навіть мучителів. У розмовах з ними його тихе „ні“ було переконливішим від істеричних вигуків.

– А ви знаєте, Михайле, – згадував М. Сорока, – мене жодного разу не били слідчі.

– Чому? – здивовано питаю я. – Адже чекісти 1939 і 50-х років були рафінованими садистами!

І все-таки! Знали, відчули, що нічого не доб'ються? Все це так. Може, один з мільйонів...

Він був глибоко освіченою людиною, яку не надшербилла жорстока доля і не перетворила любові до людей у зневіру і роздратування. Україна була його олтарем, перед яким він стояв і яким щодень додавав його сили. Престиж України беріг навіть там, у далеких концтаборах! Свіжий розум, мудрість, високі моральні критерії робили його достойним представником України перед громадами політ'язнів балтів, закавказців, росіян,

японців, німців і десятками інших народів, якими починала тюрми ненажерлива імперія.

Ось від'їжджає додому група японців і (за ініціативою п. Михайла) в'язні вишивають одному з них сорочку як пам'ять про Україну. Ось сидить з ним кілька місяців, чекаючи смертного вироку, кубанець Соколов, і М. Сорока знаходить слова розради, як найдосвідченіший психотерапевт: „Не хвилюйся, друже! Той світ, у який ми відійдемо, – це світ добра. Ми там розведемо квітники, будемо вирощувати орхідеї“. Теплі бесіди допомагали кубанцеві зберегти гідність до останніх передсмертних хвилин.

Коли в 1966 р. я переступав ворота 11-го табору в Мордовії, мене зустріла група партизан УПА, серед яких був Василь Підгородецький:

– Ходімо до Михайла Михайловича.

З того часу він увійшов у моє життя як зразок подиву гідної особистості, яка облагороджувала навколо себе цей казковий світ.

Роздуми про людей. Роздуми про Україну. Він приймав кожну хвилю нових політ'язнів як ластівку нескореності нашого народу. Це не була абстрактна любов. Це було щире піклування про моральне здоров'я нашої громади. Потрібна пісня? Пише слова і складає музику. Потрібно згуртувати людей? Знаходить якісь там трави, готує салат і, по ложці роздавши, веде бесіду. Бачить роздратування і напруження в громаді – пише брошуру про правила доброго тону.

– Хочеш жартувати з когось – пожартуй зі своїх слабкостей. Такі жарти гуртують людей.

– Не такий ти вже пан, щоб стерпіти образи.

Вмер він у мене на руках...

Літо, 1989 р.

Іван ВЕРГУН

В ЗДОРОВОМУ ТІЛІ – ЗДОРОВА ДУША (Червоні маки на могилу бл. пам. Михайла Сороки)

Придивляючись до Твоєї каторжної фотографії, Михайле, – бачу в Твоїх зіницях, як колись у Ржевницях-Празі, крицеву

волю й незламну віру в перемогу Правди. І попри здригнення серця, розмальовуються з юнацьких років кольорові картинки.

Як сьогодні, пригадую собі, коли Ти в 1926 році приїхав з Тернопільської гімназії до інтернату-бараку на Погоржелці в Празі. Це було раннім-ранком і сонна братва, обступивши Тебе, приглядалася непоказному, чорнявому хлопчині.

У Ржевницях, куди перенесено українську реальну реформовану гімназію й інтернати, крім навчання, належав до хору, „Пласту“ та „Соколу“. Гарно співав басом, був першим у бігу, скоку та вправах на приладах. З природи маломовний, Ти любив самоту та прогулянки-високи в мальовничий Бродський кряж на шпиль Бабку та Скалку.

В пластовім таборі, в 1928 році, посеред моравських Бескидів, біля Рожнова під Радгоштем проявилася у Тебе ще інша прикмета: малювання. У вільні часи від занять, висиджував Ти годинами на схилі горбка, малюючи табір та пейзажі замріяних, синьоватих гір.

В дискусіях був Ти завжди стриманим, лаяконічним, чітким та переконливим. За ідеологічні погляди, братія підозрівала вже тоді Тебе за приналежність до підпільної Організації.

Попри зовнішню різницю між Тобою й Олегом Кандибою (русявий, коло 2 метри росту), ототожнювались Ви ментально і мали ті самі ідеологічні концепції, любили природу, красу, мистецтво. Олег – поезії й археологію, Ти – малювання портретів та архітектуру. І хто ж тоді міг передбачити, що Вас зустріне та ж сама доля: кривава жертва на вівтарі Батьківщини?

Але безжурливі гімназійні роки кучерявились, стрибали, – змінювались. Ти теж змінився, середнього росту, кучерявого, розумного, характерного. Товариші ставились до Тебе з респектом, кликали Михайлом.

Ось і 1932 рік. Ти по матурі й записуєшся на інженерсько-будівельно-архітектурний відділ Празької політехніки. Пробиваєшся життям принагідними лекціями, рисунками, доривочною фізичною працею. Ходиш і далі до „Сокола“, бо вважаєш, що здорова душа кристалізується в загартованому тілі. Зрештою, це поняття стало для Тебе аксіомою.

Під час арештів українських студентів в роках 1934/35, – Ти на коротко зникаєш зі студентського обрію. Але потім ще з більшим завзяттям кидаєшся до праці.

Був Ти також милосердним до друзів у біді. Пригадую собі гостру зиму 1934 року. Тоді то господиня викинула мене з помешкання, а Ти прийняв мене на ніч до себе. Але таких, як я, було більше у Тебе. Спали дехто на ліжку, на столі й підлозі.

І попри погрози Твої чешки, Ти далі переховував безпритульних.

Ніколи не забуду, Друже Михайле, Твоїх розрад і порад, коли покидав я Прагу. В прикрих життєвих хвилинах радив Ти мені закурликати під носом якусь пісеньку, або заспівати „Соколи, соколи, ставайте в ряди“. Дораджував теж робити ранком шведську гімнастику, мовляв „в здоровому тілі – здорова душа“. Бо знав Ти напрочуд добре, що одне з другим зазублюється й є нерозлучним. Між тими двома поняттями, припускав Ти, існує не тільки кореляція, але й інтеракція.

Тож не дивно, Михайле, що в прикрих життєвих хвилинах – пригадувалися Твої слова, зарисовувалася Твоя студентська силуетка. А, згадуючи Ольжича, мимоволі подумав і про Тебе...

Наразі нехай буде Тобі чужа ледяна земля легкою та пухкою, як подільська. А на могилі Твоїй літом нехай червоніють польові маки, які Ти так колись любив. Тож спокійно спи, Друже, та сни про скору волю Батьківщини! [25]

21 листопада 1971 р.

Григорій ПРИШЛЯК

ТІЛЬКИ ТАМ, ДЕ Є МОГИЛИ, МОЖЛИВЕ ВОСКРЕСІННЯ

Вперше познайомився з Михайлом Сорокою у табірній пересилці Тайшет – Іркутської області (літо 1958 р.).

Розмістились ми на верхніх нарах, а щоб розім'ятись, злазили з нар і коридором проходжувались та говорили. Говорили багато. Михайло досить довго перебував у Чехословаччині і охоче розповідав про визвольну боротьбу під окупацією Польщі, про окремих діячів визвольної боротьби.

У вересні ми вже були в Андзюб. Це одноповерховий цегляний будинок з великою кількістю більших і менших камер, де при подвійних нарах поміщається від шести до двадцяти осіб. Тут донедавно були битовики, і начальника ізолятора називали „Гітлером“. Це був інвалід війни, сильно понівечений фізично (ноги, голова), але до битовиків відносився строго, і нас, політичних, прийняв вповні людяно. Тут я зустрів і др. Горбоного,

до якого „Гітлер“ – начальник ізолятора – ставився з повною пошаною і навіть хвалився, що він в ізоляторі має хороших політ'язнів, а між ними – великого вченого (це про Горбоного).

У березні 1959 р. ми вже в Віхоровці, центральний ізолятор, цементний одноповерховий будиночок, з десятьма камерами, вогкими (мокрими) протягом цілого року, бо весною вода з найближчої річки підходила під самий ізолятор. У квітні 1960 року перевели нас в сусідній новий, великий цементний барак.

Михайла Сороку з бригадою возять щоденно на далекий каменолом. Важка праця. Скоро Михайла обсипало фурункулами. Ослаб фізично, але звільнення від роботи не було.

У Михайла було досить книжок і журналів, чим його часто обдаровувала сім'я його дружини Катерини Зарицької, який як інвалід на роботу не виходив, я, з часом хороший бойовий, грамотний – наш новий друг Курчик з Волині, якого демобілізували з військових частин в Німеччині – й відразу під арешт. Слідство з вироком великим – в тюрму.

Прийшлося ще й в інших таборах зустрічати Михайла й одного разу з др. Горбовим і Петром Дужим. Остання зустріч – це мордовський табір, в якому ми обидва, та ще Омелян Полевий пробули кілька років.

Під весну 1971 р. при посиленній ініціативі Михайла провели ми двотижневий відзначення роковин Лесі України. Це кожний з нас, а нас всього (кільканадцять), мав виголосити доповідь про творчість Лесі України. Перший вечір був Михайла Сороки, а відтак всіх інших – Степана Сороки, Михайла Гориня, Василя Піруса. Несподіванкою був виступ Омеляна Полевого. Це він для „відваги“ прочитав його мені, й почувши схвалення, виступив... Це були вірші, щось на зразок виступів спудеїв Могиланської академії.

Виступав і я. Тема виступу: „Сім'я рід, нарід... нація, держава, і творчість Лесі...“. Йшлося про те, як в гущі народу виростають нові творчі сили... звичайні селянки, що своїми віршованими промовами і суспільною працею збагачують український нарід – націю. Й назвав як примір селянку Наталію Качор з Новосілок-Ліських Бузького району, одну жінку, яка була головою Товариства (гуртка „Сільський господар“ – одна на всі західноукраїнські землі, бо головами звичайно, були чоловіки, а то дивись, жінка.

У Михайла появилася перша внучка... Соломія. От і в листах сина Богдана й невістки появились повідомлення про те, як росте і що вигукує маленька Соломія. Михайло з радістю відписував.

Нас у таборі чим раз менше. Михайло інвалід, він щасливо, завдяки фельдшерові білорусу Євдокимову перебув інфаркт взимку 1966/1967 рр. І завзято знайомився з новими в'язнями-дисидентами, українцями й чужинцями. По можливості переписувався з дружиною Катрусею, яка докінчувала 25 рік ув'язнення, в тих же мордовських таборах.

На початку червня 1971 року випроводили на „свободу“ Оме-ляна, й з журбою-болем сказав мені Михайло: от скоро й Ви звільнитесь, й Горинь, я лишуся самий... Й лишився сам... 16 червня 1971 р. о 21 год. 45 хв. на 61 році свого життя, про-ходжуючись з Горинем (після гостини у Гливи Володимира, який одержав посылку від дружини Софії) говорили між собою... присів... й віддав Богу душу.

На другий день забрали його, вже в труні і з квітами до Бара-шево, де лікарня і цвинтар. А ми під вечір в бараці зробили свя-точні сходи – поминки, на яких були всі в'язні. Були наші прощальні промови отця Лукашевича, Михайла Гориня й ін-ших, а в декого навіть сльози...

На похороні був син Богдан. Начальство вговорило його, щоби книжок батькових не забирав, а лишив в'язням..., а тих в'язнів дрібчочку лишилось. Хто їх буде читати?..

Ще до свого звільнення задумав я якийсь знак залишити на тому місці, де помер Михайло. Разом з Василем Пірусом, Іваном Кандибою скопали грядку, посадили квіти і в головах – кущ дикої ружі – лісової троянди й трішечки обгородили. Може й збережеться.

Горбачовська перебудова дала можливість рідні Михайла та його друзям перепоховати його разом з дружиною Катрусею у Львові на Личаківському кладовищі.

Відвідують Михайла і Катрусю син Богдан з дружиною, від-відує їхня донечка Соломія зі своєю молодшою сестричкою і навіть зі своїм мужем і сином. Всі вони – це чудова сім'я мистецтва і культури, а на сторожі ще стоїть об'єднання „Клуб Михайла Сороки“, який нараховує 120–160 членів – колишніх політв'язнів і їхніх дітей.

Володимир ЛЕОНЮК

Михайло Сорока, його небуденна особистість, героїчний життєвий шлях заслуговують на найширше розголошення і пошану.

З усіх старших віком політв'язнів, з усіх відомих мені пат-ріотів, табірних довгожителів Михайло Сорока імпував най-більше: постійним, можна сказати, пекучим інтересом до подій в Україні, до української культури й історії, широкою еру-дицією, витримкою, глибоким почуттям гумору.

З М. Сорокою я познайомився десь 1962 чи 63 року в конц-таборі № 11 в Мордовії. Тоді великим етапом їх перевезли з Тай-шету до Мордовії, в концтаборах якої сконцентровано було всіх політв'язнів.

У робочій зоні я тесав сокирою соснову балку на дім. Нові етапники поруч розвантажували з машин колоду. Один з них, дядько за п'ятдесят сім на мою балку передихнути, витираючи піт з великої, сказати б, шевченківської голови. Розбалакалися.

– Гарно у вас виходить, хвороба! – показав дядько на обтеса-ний кант балки. – Звідки ви?

Пояснювати незнайомим людям своє берестейське походжен-ня, розжовувати давно відому і тим не менше мало зрозумілу іс-тину мені давно набридло, і без я жодного ентузіазму в даному випадку кинув:

– З Берестейщини.

– О, Берестейщини! Знаю, був на Берестейщині.

І Михайло Сорока, це був він, розповів стисло, як він у ве-ресні 1939 року голий, босий і додому далеко, чимчикував з Гродна з польської тюрми. Утікав властиво від НКВД, щоб не потрапити на Соловки чи на Воркуту...

Виснажений до краю, в якомусь селі біля Кобрини несміливо завітав у першу-ліпшу хату і з душевним трепетом побачив на стіні портрет Т. Шевченка... А коли господарі хати довідалися, хто цей жебрак, то й зовсім розкрилися: були, виявляється, членами ОУН, знали учасників політичних процесів у Польщі. Отож обмили, нагодували, спорядили відповідно в дорогу. Ще й підказали, до кого звернутися в Ковелі... На тому страдниць-кому шляху часто зупиняли вже радянські патрулі і все допи-тувалися, за що сидів у польській тюрмі. Звичайно ж, за „кому-нізм“.

...Далі Михайло назвав мені десятки імен моїх краян, з яки-ми він у свій час у різних концтаборах контактував. Упродовж кількох тижнів Михайло випитував у мене подробиці моєї пер-шої і другої судимості.

– Підпільна друкарня на Інті?! А листівки в Кіровоградській області?! Хлопчики, та вам ціни нема!..

Незабаром мене взяли на етап, і я опинився в таборі № 7, відтак у № 1. Ішли роки. З Михайлом Сорокою вдруге я зустрів-

ся в зоні № 17а наприкінці 1966 року. Михайло пізнав мене. Постарів і чувся зле. Тієї ж першої на новому місці ночі в Михайла стався інфаркт міокарда. У зоні не було лікарні, ні навіть фельшерського пункту. Ми положили Михайла на нижні нари, обгородили коцями від решти житлової секції, в якій нараховувалося до 200 чоловік. Нашим етапом з табору № 1 пощастило тоді перевезти через обидва обшуки досить велику бандероль з найсвіжішим самвидавом з України (заяви і листи Н. Світличної, О. Антонів, В. Чорновола та ін.). У Мордовію їй привезла і передала чоловікові Ольга Горинь. Другого дня всіх здорових в'язнів мали вести на роботу. У бараці залишався хворий М. Сорока та кілька десятків інвалідів. Мені випала честь запропонувати самвидав Михайлові.

– Якщо вас накриють з цією літературою, як будете викручуватися? – запитав я Михайла пошепки.

– Не турбуйтеся, я знаю як їм відповісти: я скажу, що це вони самі підкинули...

Увечері, коли ми прийшли з роботи, я насамперед кинувся до Михайла. Мене втішив живий і здоровий вигляд хворого.

– Усе гаразд. Але здорово написано, хвороба! Дякую красенько – ви мене вилікували...

Коли М. Сорока помер, я перебував у сусідній зоні № 17б. Уранці нас криком через „запретил“ повідомили сумну новину. Того ж вечора ми справили панахиду по небіжчикові, на яку прийшли також знайомі Михайла литовці, латиші, естонці, вірмени і грузини. Вічна ж йому пам'ять.

Окремої згадки заслуговує сімейна історія Михайла і Катерини. Почекаємо на українського Шекспіра.

Дорогий мій Сашу.

Сьогодні прийшов

до тебе. Окажує дуже гарна, широкий вхід.

Хочу сказати, що живу в одній

кімн. Завжди хто-небудь найдемо

придеш. Кабінет є в кімн.

Боготини. Дуже кабіни французької

Батиска, це має бути 39 років.

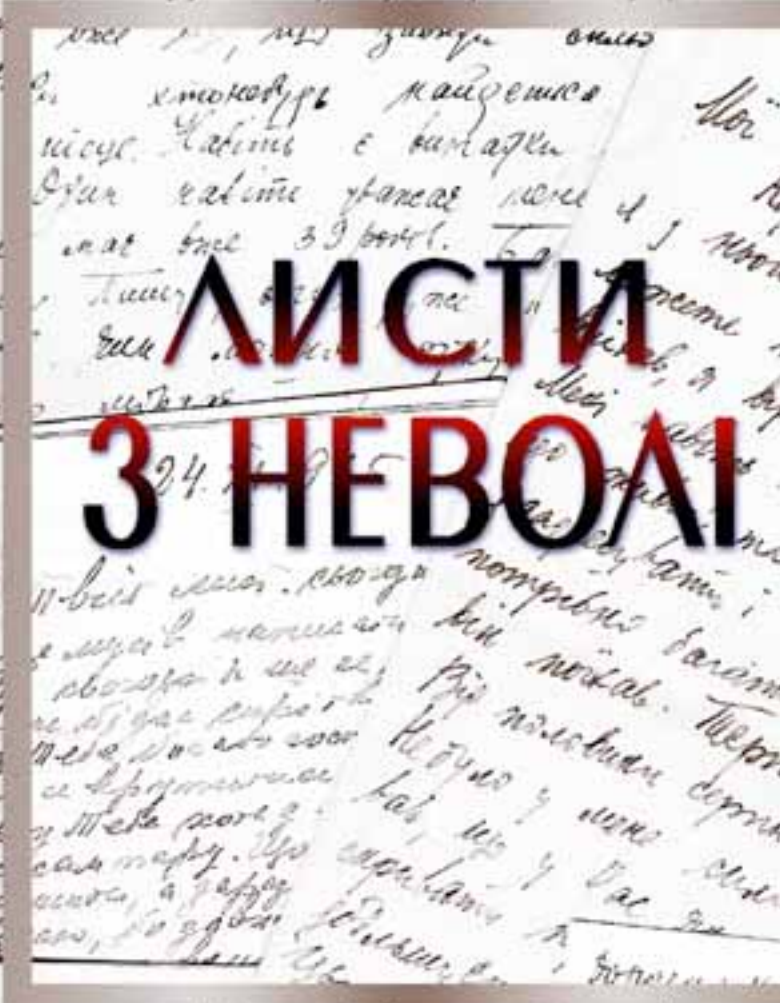
Сини в м. Тиміш, а сини в м. Мей

Кабіни впр. Діти. Потім

I

Капрусю.

Зі приємно
до впра
нагери Крес. З
а пеларов. Бо в
св. е, що ми
наша пригода
проти. Вже тепер
иже, а все рр
виправ, та все

ЛИСТИ З НЕВОЛІ

Міі найдорожчі!

Навчила нас соси

бо соси не любі

загадують соси

Воскреслому

Вашого міста май від

мав. Усім відписи

Мроха 21

але нас

Ціі

Міі найдорожчі!
Вже прий
думати про ц.
Дійсно

25 XII 67р.

катув

відписи

Вам

Харити можу Вам

старого мисл

вже раним, але мот

Дай про себе знати,
криги, щоб світ знав,
що ти є і що хочеш!
Зривай з твоєю широкістю, що ти
в одну мить порозували різно-
матні імена: мама, тато,
татки, вуйки, стрийки, бабусі,
дідусі, прабабусі, шлю всі серцем
поздоровляємо. Привітаю те їх від
мене у величчю, а в ім'я твоє мит
Твій Віктор
15 I 1971р

Що дуже ба пребо,
залеткою від дою, шлькон,
ста

ЛИСТ I¹

18.VII.51 р.

Дорогий Богдане!

Догадуюсь лише, що напевно Ти закінчив шкільний рік і поїхав кудась. У попередніх листах я радив Тобі щоденно зроби́ти хотя маленький ескізик. Тепер я прошу Тебе, щоби найбільш вдачні рисунки Ти зфотографував. І мама² зможе подивитись і мені перешлеш. Твої знімки (старі) прийшли. На одній, здається мені, Ти не зовсім до себе подібний (там, де ногу вперед висунув). Якийсь троха неприродний. На другій знімці хтось відрізаний.

Чи маєш Ти яку літературу із теорії мистецтва?

Але все-таки до теорії, твердять мисці, необхідно постійно (це значить щоденно) вправлятись. Навіть, як робиш рисунок якогось будинку чи церкви, треба докладно студіювати; це́бо роби́ти багато зарисовок зблизька різних деталей (в'язання, орнаментів і т. п), щоби в перспективі цілість обняти.

28 липня (я колись був переконаний, що 29) будуть іменини Влодзі³. Сину мій, я дуже бажаю, щоб Ти нашій Мамі⁴ заступив дорогу журбі, горю і всім прикрим переживанням, що так багато ми Їй накликали. Для нас Вона найрідніша мати, і Тобі хоче неба прихилити не менше, як рідна. На Її долю випало лише журитись, із сил вибиватись, щоб діти не плакали. Діти завжди переконані, що обов'язком матері є лиш гірко працювати й ніколи не тішитись вдячністю. Але, знаєш Богдане, що діти, які дуже рідко бачать маму, або майже завжди перебувають поза домом, найбільше думають про ню і люблять маму. Якщо навіть і появляється на наших обличчях мнимий спокій чи байдужість, то лише тому, щоби сльози здержати. Та що ж я накінець буду говорити Тобі, що іншим можеш оповідати що значить мама.

Зроби для Влодзі цей день – днем радості і щастя, дай відчути, що й відсутні підносять букет вдячності, признання і любові. Купи багато квітів. Квіти завжди викликають усмішку і щастя на обличчі.

Я живу по старому. Жалую, що кинув свій город (цибулю з часником). Тепер якраз би все поспіло. Каша вже дуже остигнула.

Бабцю⁵, Влодзю, Дідуня⁶, усіх рідних і близьких, Тебе дуже цілую.

Твій Батько.

ЛИСТ II

25.XII.54 р.

Дорогий мій Сину!

Можливо, що дивно і прикро Тобі, що я так довго мовчав. Може, навіть закралась сумніви відносно моїх почувань до Тебе.

Але якже і чим я можу доказати ким Ти для мене являєшся? Твій образ усюди їздить зо мною. Якби фотографії були способами оповідати, то я прямо вложив би Твою знімку в коперту⁷ і переслав Тобі. З початку відказували-би, що півтора року мерзли, часто їх брудили чужі очі, і дуже багато їздили. У літі відчували непривичну спеку і багато такого, що у сні не при-сниться.

Чи знаєш, що на широті південних районів України може бути в Азії такий гарячий воздух, що нема чим дихати. Сонце нагріває камінні горби і піскові степи покриті бідною ріснею. На весні, коли ще сонце не має такої сили і в землі є ще залишки вогкості із весняних вод – клаптики трави ніжно-зелені. Але вже вкінці травня нагріта почва віддає тепло. Воздух дрожить. Над степами плаває марево тьмяне. Сонце робиться безжалісним. Усе нестерпно палить. Майже півтора місяця я грівся на сонці. Видержувати міг лише до 11 години. Вєсь був бронзовим.

Пізніше знову дорога, море, скалисті береги на півночі. Багато нового й цікавого. І знову подорож морем, що тривала п'ять діб. Перший день подорожі був троха неспокійним. Сердитий вітер розбурхав води. Увесь час я сидів біля ілюмінатора. У перший день боліла мене голова, і хвороба⁸ дуже близько мене була.

Морська хвороба не подібна на жодну хворобу. Люде, що склонні до таких хорі́б, дуже тяжко переживають. У мене лише боліла голова, і тоді, як я стояв, світ крутився у п'яному тумані. Буря піднімала водяні гори, і наш корабель безпомічно ниряв у прірви, то викидало на водяну гору, щоби зіпхнути у дебри чи кинути в сторону. З людей виривало все нутро. І я напів-п'яний наче крізь димку, вдивлявся як бушувала морська стихія. Кілька разів хвиля мазком мазнула по обличчі. І цікаво, що смак води навіть подобався мені. Гарно дивитись, як стрічаються дві водяні горі, сильний глухий шум, і виростає нова гора з гострим хребтом вкритим піною, яку вітер зривав і розносив із свистом по морю. Часом видається, що море живе. Якась велетенська плинна потвора бурлить і переливається у своїх формах. Вздовж корабля гори виглядали ніби ізумрудними, зверху покритими верствою піни.

Тепер знову люблюсь глибиною темно-синього неба і дуже ясними зорями. Навколо густа стіна тайги. Співи вовків нагадують, що ми не одинокі. Щодня вглядаюсь у ясну зорю, що моргає на західньому горизонті. Скоро будуть співати „На небі зірка ясна засяяла“. Може, Вам радість принесе, то й я щасливіший буду.

Сину, напиши, мені все, що Тебе цікавить. Постарайся описати все і пришли свою останню знімку.

Не вдалось нам ще раз зустрітися. Не знайшлось у мене переконливих слів щоби Ти приїхав.

Новий Рік хай усім вам принесе багато радості і щастя.

Зо всіх сил старайся набувати нового знання, придбати риси необхідні у життю, щоби „ззаду не сидіти“ і не бути „поштурхайлом“. Будь мужнім.

Мамі напиши, щоби зрівноваженою була, витривалою і вірила у краще.

Якщо думаєш відписати, то поспіши, бо не знаю, чи довго тут задержусь. Я чуюся, як завжди, здоровим, і вірю у правду і добро.

Усіх від мене поцілуй і побажай світлих і щасливих днів у життю.

Дуже Тебе цілую.

Твій тато.

Иркутская область.

Нижне-Илимский р-н,

п/о Шестаково, п/я 90/5-523 (50-2) тепер

ЛИСТ III

7. I.55 р.

Христос рождається!

Дорогий сину, і ми вчора засіли до спільного стола, щоби, згідно з обичаями наших предків, відсвяткувати цю знаменну дату. Кажу – дату, бо-ж числимо тепер 1956 р. Виринає питання, чому якраз 1956 а не 5000 не 50 і т. п. Бо перед 1955 роками родилась людина, яка має таке епохальне значення для людства, що рішили День народження тої людини вважати початком нової ери. Тай цікаво, що ця людина не була ні царем, ні

королем, ні навіть полководцем. Свідомість того, що Ісус Христос родився на сіні, а не в палатах, ходив по землі босими ногами – кормила надією усіх звичайних, незамітних, „смертних“ людей, що людство вміє розрізняти основне, суттєве від побічного, другорядного, і знає за що бути вдячним. Це рівночасно вказує, до яких думок, до яких ідей тягнуться народи. Хто що більшого та більш подиву гідно висловив чим: „Люби ближнього свого, як себе самого!“? Чи-ж існувало-би зло на нашій землі, якби всі так поступали? Що більш прекрасного існує, як рівність серед людей та народів?! Хто краще від І. Христа доказав ділом свою любов (замість ненависті та мести) і всепрощення тим, що спричинили йому кривду? Чи-ж, якби всі придержувались його заповідей, існували-б на нашій землі такі поняття, як кривда, нужда, неволя?

Навіть, якщо не було-би такої людини, то людство примушене було-би створити легенду, що родились такі ідеї, бо без них, без таких думок, не можна жити, щоби рости, нема чим дихати.

І ми тішились, що й ми, за звичаєм наших предків, вшановуємо цю дату. Бо що-ж представляємо самі, відірвані від традицій, звичаїв, думок та стремлень тих, що жили віками до нас? Осінні листя, що котиться по полі, „порох і дим, розвіяний в полі вітрами“, як каже поет. І сім'я наша великою була. Стоїть святочно прибрана ялинка, і по кілька десятків за кожним столом. – Ми ж то всі брати, бо живемо спільним життям та стремлінням вернутись до тих, що нас ждуть і тужать за нами. На столах були: кутя, риж, голубці, пиріжки, вареники, узвар, коржики, конфети. Колядували та співали до пізньої години. Кінчили тоді, як Ви почали. І так пронеслась по цілій Вселенній нова радість.

Посилка прийшла на сам Св'ят-Вечір. У нас було три ялинки. Прислані вітки смеречки прив'язали на сам верх біля ангелика. Яблука також були розділені і причеплені на ялинку. Після молитви та побажань сіли за столи. На Різдво я запросив в гості десятьох, і всі дуже дякували Влодзі, що так гарно приготувала все, та бажали їй і тим, кого вона любить і хто їй близький, багато радості в житті. У мене вже нема слів, щоби виразити подяку. Буду старатись, щоби я приніс більше щастя, чим дотепер. Дякую дуже за пензлі і фарби. Тепер я найбагатший під тим оглядом. Вже більше мені нічого не бракує на довгий час.

(...)

Цілую рідних і Тебе мій сину.

Твій батько.

ЛИСТ IV

9. III.55 р.

Дорогий Богдане!

Бажаю Тобі багато радості на Твої іменини. У цей день я завжди Тобі першим складаю побажання. Ти ще у сні певно копаєш м'яча, а тепер може будеш співати арію Фавста, як я думками буду біля Тебе.

Зараз нас ділять простори, завії, морози, і все-таки я буду думками з Тобою. Завжди мої думки вилітають у морозні дні і до Тебе приходять ранньою весною.

Тай у нас вже є перші подихи весни. В обід вже були дні, що на сонці показувало -1°.

Цілую Тебе дуже.

(Підпис)

ЛИСТ V

25.III.55 р.

Дорогий Богдане!

Перед днем Твоїх ім'янин я вислав Тобі листа. Можливо, що не в час прийде. Мої приятелі, довідавшись коли в Тебе ім'янини, рішили зробити приємну несподіванку. В часі вечері, як мене не було в бараку, зняли з над голови Твій портрет, поставили на столі (прибраному рушниками), сіли навколо і ждали мене. Як я прийшов, просили передати Тобі щирі поздоровлення, бажали багато успіхів в науці, кріпкого здоров'я, великої сили та зручності (один навіть натякнув, щоби Ти не дався у бігу Юркові), і всі дуже хотіли, щоби Тобою тішились і гордились усі Тобі рідні і батьки. Я подякував від Твого імені й обіцяв передати Тобі. Після цього пили чай. Можливо, що гостина трохи скромніше вийшла, як у Тебе, але у щирості почувань це не перешкоджало. У нас тоді була 19 година, у Тебе 14. Ти певно знаєш, що різниця у часі між нами є 5 годин.

(...)

Як будеш мати настрої та охоту, опиши докладніше як Тебе учать у мистецькій школі. Що Тебе і яким способом учать у живописі, чи рисунок олівцем також входить у цю дисципліну, чи учать акварелями малювати. А може, такого терміну як

„малювання“ в українській мові взагалі нема тепер. Тут, у нас „малярем“ називають того, що стіни базгає. Я з мовою дуже відстав. Цікаво було б мені також познайомитися з історією мистецтва. До сьогодні я ще навіть не зустрічав советського видання історії мистецтва. Десь я читав, що 1948–49 р. вийшла історія філософії (під ред. Алекс.) Може, випадково десь буде під рукою. Може, старі журнали валяються у Тебе, то можна вислати бандеролею. У газеті була вістка, що буде виходити новий журнал, де будуть помічатись матеріали з історії дипломатичної переписки і т. п.) Чим Ти тепер захоплюєшся, що найбільше любиш, чому найбільше часу присвячуєш?

Чи займаєшся яким-будь видом спорту? Чи миєшся холодною водою рано? (я розумію до пояса). Ти повинен пам'ятати, що здоров'я необхідним є кожній людині, щоби нормально працювати, рости і розвиватися. То, що до сьогодні я почуваю себе бадьорим, завдячую тому, що ціле своє життя систематично займаюсь прорухом (ранішня руханка) і миюсь до пояса холодною водою.

Зо мною є гнилицькі хлопці⁹. Бачили Твої знімки і кажуть, що Ти подібний до Годів (звідки моя мама походила). (...)

Надходять свята. У Вас буде правдива весна, все буде замаяне, у цвітах. Часто чомусь бачу такі вулиці, якими бачив тоді, коли ми ходили разом. Вишні, білі каштани ніби засвічені були, верби (що звисають віттям з городу на нашу вулицю) так ніжно зеленіли, і дуже багато сонячного тепла. Цього року певно так само буде. Радості і щастя бажаю Вам усім. Життя і світ дуже гарні.

Як будеш здоровим, то й радість буде Тебе держатись. Кріпкого здоров'я усім і Тобі, мій Богдане, бажаю! Дуже цілую. Михайло.

Що пише Мама і як вона живе?

Чи слухаєш Бабцю? Потрібного здоров'я бажаю.

(Підпис)

ЛИСТ VI

10.IV.55 р.

Дорогий мій Сину!

Сьогодні приїхав на нове місце, ближче до Тебе. Околиця дуже гарна, широкий горизонт. Якось мені вже везе, що завжди

сплю біля вікна. Завжди хто небудь найдеться, що придерже місце. Навіть є випадки, що й ліжко розстелить. Один, що має вже 39 років, навіть уважає мене своїм батьком. Бач, яких синків маю. Пишу у вечір, дуже погане світло. Навіть гірше, чим можна очікувати. Читати годі. Постійно моргає, тому вибач, що так невиразно пишу. Певно скажеш, що я й днем не багато краще пишу. Богдане, хочу з Тобою домовитись. Завжди відписуй зараз-же, як отримаєш від мене, якщо хочеш, щоби я мав від Тебе відповідь. Казали, що тут також довго не загіємо. А якщо лист почне шукати, то дуже легко може загубитись. Книжок от до сьогоднішнього дня нема. Можливо, що ще придуть. Але вже як вживається слово „можливо“, значить може бути двояко. В майбутньому все оцінюйте, щоби хотя гроші вернулись, коли щось пропаде.

Я вже писав Тобі, що прийшли Твої листи і знимки. Краєвид дуже гарний. Хто їх робив? Сьогодні Вербна неділя. Перед шести роками ми зустрілися. Ти ще тоді маленький був, а тепер вже майже юнак. Якже все-таки Ти почуваєш себе фізично? Слабший за своїх ровесників, чи поштурхують Тебе?

Чи знаєш Ти, що часом і м'язи стають мудрішими за мозок. Як часто в житті приходится терпіти від незаслужених образ від сильніших фізично. Це робить людину несмілою, невпевненою і підриває навіть віру і повагу у власні можливості. Більшість хоробливих людей весь час у своїйому житті посвячують переживанням із-за своєї хвороби. Тому бути здоровим повинно бути першим завданням у кожної людини. Чуюся добре. Вже бувають навіть теплі дні. Я вже грівся. На Великдень певно не встиг прийти цей лист. У цей день перешлю вам думками побажання, щоби Ви хотя тоді забулись, що кого-будь бракує. Найбільшим і правдивим щастям для мене є тоді, коли є свідомість, що тобі дорогі і любі не мають горя і є радісними.

Цілую усіх і Тебе, мій дорогий.

Твій батько.

ЛИСТ VII

4.V.55 р.

Мій дорогий!

Давно вже немає вістки. Знаю, що не з нашої вини. Навіть не знаю як порадити. Книжки так і не прийшли. Можливо, що й

не придуть. Зо всіх місць, де я був, тут найбільші безпорядки. Що хто хоче, то й робить; чи краще сказати, нічого не робить. Навіть здається, що й до царя дальше. Ви тим не переймайтесь. Я знаю, що дуже хочеться, щоби щось дійшло, як вже вислано. Хіба-ж воно від нас залежне. Я думаю, що найкраще взагалі нічого не висилати, навіть листів. Так буде спокійніше. Я при всякій нагоді про себе дам знати. Думаю, що все-таки колись уладиться, як присяду на одному місці, – тоді можна буде писати. Я подам тоді адресу.

Тебе певне дивує, що батько так часто міняє адресу. Він найвний ще досьогодні носить з думкою, що колись все-таки Тебе зобачить. Для цього треба здоров'я і сил. На тому місці (чи краще сказати пункті) входить в колізію зі своїми приятелями, які є дещо іншої думки про це питання. Вони вважають, що ці сили тай здоров'я є зовсім лишніми для батька, і заставляють вложити їх у працю. Зараз у нього є всі підстави (числиться інвалідом), щоби поступати так, як уважає відповідним. Відносно фахової праці тут і мови покищо нема, тому й виникають постійні дрібні сутички. Обидві сторони досить вперті. Результат – скандал і зміна місця. Можливо, як надоїсть, то постарается переїхати до мами. Там хотя з працею нема клопоту. Ти певно ще подумаєш, що батько зовсім лінивим став. Чи Ти знаєш, що переконання про повну безкорисність твоєї праці відбирає всяку охоту і бажання. Свідомість, що хтось живе твоїм коштом, що ти є джерелом його дармоїдства, є образливою для людини (якщо вона людиною є).

Я чуюся добре, навіть дуже добре. Сьогодні снілась моя мама, що я її цілував. Вона зовсім байдужою була. Хотів також зобачити Твою маму. Навіть у сні перешкоджали. Вона десь спряталась і якимось дзенькотом подала знак, щоби дальше не йти. Я не зрозумів, і вийшла неприємність. Чому Ти також мені не переслав її листів? Опиши докладно як тепер живе.

20 травня будуть справляти день уродин Дідуня. Кажуть, що не та мама, яка родила, а та, що виховала. Дійсним батьком для Тебе є Дідунь.

І Твоїм теперішнім життям, здоров'ям і знанням Ти зобов'язаний Дідуневі. Крім гострих переживань, неприємностей тепер, а ще більше у майбутньому, батько Тобі нічого більше не дав.

Тому у цей день Ти повинен так побажати як Дідуневі й батькові разом. Як маєш кілька рублів, то купи від мене куби (сигари). Скажи, що я завжди пам'ятаю про цей День тай про все. „Многая, многая літа!“ – і кріпкого здоров'я. Як Бабця тепер мається? Здається, Бабця леліє любить.

Чи слухаєш Влодзю? Чи в згоді зі Стефцею?
Цілую Вас усіх і Тебе.
Твій (підпис).

Весни тут ще нема. Холодні дні. Твою знімку з Косова отримав. Гроші вислані у березні (4.III) також отримав.

Не пишіть тепер нічого і ждіть нової адреси.

Не посилайте нічого, бо все пропадає. Користає всяка непотріб.

ЛИСТ VIII

26.V.55 р.

Дорогий Богдане!
(...)

Мамі я написав листа безпосередньо. Може дійде. Цікаво, чи книжки вернулись? Граматика цікава. Вона помагає вивчати російську мову. Багато нових слів. Але біля мене є багато таких, що „створять“ нові слова.

Видно, що мистецтво у Твоєму житті відіграє велику роль. Можливо, дійсно Ти зупинишся на якійсь із цих ділянок. У Твоєму віці така фраза як: „Фізично я відчуваю себе цілком добре“, викликала здивування й запит. А якже Ти ще себе можеш почувати? Із цього я розумію так, що Ти тепер нічим не можеш займатись. І гімнастика, і легка атлетика, і різні ігри є Тобі недоступними. Здається мені, що ця хвороба, чи точніше хвороби (бо Ти ще у 51 р. хорував) порушили серце так, що не можеш бігати зі своїми ровесниками. А чи в зимі їздиш на лежцях і совгах?

Вчора снилась мені моя мама. Питалася, чи маю її знімку. Я відповів, що в Тебе є. Тоді вона подарувала мені маленьку свою знімку. На ній виглядала 8–9 літньою дівчинкою з короною на голові. Це був скоріше рисунок, чим знімка. Мамі мені сняться завжди перед якимись змінами у моєму житті.

Там, насправду, у Тебе деє я бачив її знімку. Щоби не пропала, перефотографуй і пришли мені. Зфотографуй також портрет мами із сином (2–3 літнім) і пришли мені.

(...)
Цілую усіх і Тебе.
Михайло.

ЛИСТ IX

21.VIII.55 р.

Дорогий мій Богдане!

Пrawdopodobно, пишу Тобі звідсіля останній лист. Кажуть, що 25-го вирушимо в дорогу. І знову День Твоїх уродин зустріну в дорозі. Минулого року серед водяних просторів думав про Тебе. Думав, по яких водах і в якому напрямі понесе Тебе життєвий корабель. Найбільше неспокійно було в Татарському проливі. Люди хорували, шукали співчуття й помочі один в одного. Всі були заняті собою. Мене хвороба не діткнулась. В широкому морі все притихло, і я вглядався в зоряне небо, мачти були непо-рушними, лише зорі перебігали зліва направо, то знову вер-тались. Часом доносився плескіт заблуканої хвилі, а корабель стремиться на північ все даліше і даліше від Тебе. Чи зоба-чимось..?

Тепер знову, колеса будуть вистукувати ско-ро-буде, ти при-ї-деш"! І я вірю! З нового місця напишу Тобі, де я був 2.IX.

Тобі вже 15 років, говориш басом і маєш свої думки на пооди-нокі справи.

Колись ми лежали на горбку, дивились в небо, часом Ти задивлявся на хатку, де була прив'язана коза і стояла копиця сіна, і фантазували. Ти мене випитував, що я Тобі куплю, як будеш мати 15 літ, як закінчиш середню і вищу школу. Я по черзі обіцяв Тобі, що спочатку буде мотоцикл, пізніше авто і накінець літак.

Сьогодні, напевно, подумаєш, що не вмію додержати слово. І перше, і друге, і третє можна купити за гроші, вони мають якусь ціну. Це-ж знову, що я для Тебе бажаю і хочу зробити, годі будуччини не можна купити за гроші. Нема на світі нічого дорожчого від людського життя, я би Тобі себе віддав, щоби Ти був кращим за мене, щоби Ти сіяв добро і щастя людям на землі. Дуже хочу, щоби сміло і вперто Ти прямував до своєї цілі. Будь працьовитим і чесним!

Цілую Тебе дуже.
Твій Батько.

ЛИСТ X

29.VI.55 р.

Дорогий Богдане!

Недавно я вислав Тобі листа, що від'їжджаю. Пишу зі старого місця. Вперся і не поїхав. Чи довго буду тут, не знаю. Може й довго, хто його знає. Прийшов лист від мами. Ти згадував, і Вона пише, що вислала Тобі знимку. Я багато разів просив Тебе, щоби Ти вислав мені знимку, а Ти навіть вусом (тепер вже маю право так написати) не моргнеш. Тай взагалі багато із Твого життя довідуюсь не від Тебе. Щоб я Тобі троха штанів не витріпав.

Звертаюся до Тебе з таким проханням. У мене є близький знайомий, що хорує на „облитерирующий эндантрит, наслідки тромбофлебита“. Він мучиться і нема у кого порадитись як і чим лічити. Прошу дуже розпитати у лікарів-фахівців і порадити. Якби лікарства не дуже дорогі, то прошу купити і прислати на його прізвище, бо може мене не застати.

Шомовський Константин Іванович.

Чи не можеш там купити ручок і пер до писання? Немаю чим писати. Як там з пензлями (але добрими)?

Дуже цілую усіх, жду відповіді.

Скоро напишу нового листа. Цілую.

Твій Батько.

ЛИСТ XI

5.IX.55 р.

Дорогий Богдане!

Лишивсь на старому місці. Не хотіли мене взяти. Спочатку було прикро, бо хотів бути ближче Тебе, але що вдієш. В день Твоїх уродин була дуже гарна погода, сонце гріло. У нас ночами вже приморозки, тай вдень, як гарна погода, то холодний вітер повіває. Раненько я завітчав Твій портрет. Ти вже певно зорієнтувався, що у нас гарні квіти. Дуже часто я задивлявся і любувався. Тоді мені здавалось, що ні один мистець не в силі передати красу квітів. Є тут чорнобривці. Можна годинами вдивлятися і не знайдеш слів, щоб оповісти. Тут, здається, фіолетовий колір хоче доказати іншим, що він є неповторним у ніжності. Золотисте у середині лучами переходить в оранжеве, а

ця, знову, ніби торкнувшись червоного, зливається з густою синявою і ніжно-фіолетовим червонить краї. Чого не можна передати так це – життя. Дивлячись на квіти, здається, що вони промінюють, що кольори ростуть і ворущаються.

Увечір допомогли мені приготувати „гостину“. Усіх годі було запросити, тому був змушений обмежитись десятьма. На стіл була подана свіжа картопелька, котлета, капуста, пиріжки були, компот, тістечка і горіхи. Вечеряли ми по нашому між 9–10 год, тобто від 4–5 по обіді у Вас. Всі складали Тобі по своєму побажання. Між ними був Василь, що зробив Тобі шкатулку зі соломки. Хочу зазначити, що Василь не бачив Академії, не кінчив мистецької школи, навіть не мав змоги оглядати альбомів наших килимів, вишивок, писанок і різьбярства. Тай приладів жадних немає, а сам признаєш, що є багато смаку в підборі взору і кольору. Годі передати усіх слів, якими виражали свої побажання; багато з них (побажань) напевно зливаються з Твоїми (напр.: щоб на слідуєчий рік Твої батьки були рядом з Тобою). Всі хочуть, щоби Ти своєю працею і здібностями піднявся до висоти, звідки б зобачив Тебе весь нарід. Очевидно, ніхто не твердить, що це легка дорога. Усі згоджуються, що навіть найбільш талановиті лишаються незаприміченими, коли в них бракує впертості у задуманому, витривалості у праці, послідовності у своїх вчинках. Ти вчитуйся у біографію Тараса Шевченка. Такі постаті родяться дуже рідко, але, якби Він менше над собою працював, то ми б його не мали. Він не був би для нас тим, чим є. Ти подивись, як він дуже вперто стремився стати художником, значить, Він не тратив ні хвилини даром. Без праці над собою – нема мистця.

До сьогодні ще не знаю ні слова про Твої відвідини Кошляк і Гнилиць. Жду від Тебе широких описів із своїх вражень. Чи задоволений Ти тою прогулькою?

Випадково попало мені число „Огонька“ з липня ц. р. Там були репродукції деяких образів Дрезденської галереї. Чи збираєш Ти собі для свого альбому? Недавно я вчитав в газеті, що підготовляються для видання спеціальних альбомів найвидатніших творів із Дрезденської галереї. Слідкуй за цим! Як будуть доступні ціни, старайся набути. Вони для Тебе будуть мати ціну і вартість ціле життя.

У попередніх листах я багато Тебе просив, тепер не буду повторяти. Листа мамі я написав і просив, щоби сюди більше не писала. Тепер Ти повідомив, що ця адреса стає постійною, якщо взагалі в моєму житті щось може бути постійного. Зараз я хліборізом. Ріжу дрібненько хліб, усі дуже задоволені, бо кажуть,

що для цього потрібно сили, тому до мене різали грубими кусками. Хліб беруть без пайок. Я вже напрактикувався. Для читання і вчення також маю час. Тепер Влодзі я міг би бути помічним перед обідом. На фахову працю тут нема що надіятись, бо її нема. Напиши про своїх приятелів. Чому мало пишеш про Баня. До котрого він класу хорить? Усім дуже щире поздоровлення. Цілую Тебе.

Твій батько.

ЛИСТ XII

25.X.55 р.

Дорогий мій Сину!

Вчора прийшов лист зі знімками і повідомили, що є посилка. Вже був вечір, довго не було світла, і сьогодні видали посилку. Все зберіглося. Усі яблука прийшли здоровими. Дуже я зворушений всім. Дякую безмірно і цілую. У Бабці десь тепер також іменини. Я про Бабцю завжди пам'ятаю. Молюсь, щоби вона була здоровою і бадьорою. Тішуся пензлями і фарбами. Дивує мене, що не пишеш скільки листів прийшло. Я написав три. У першому описую, як святкував день Твоїх уродин, другий – це була відповідь на Твій, і третій – останній, що прийшов до Вас 14 ц. м. Яблука дуже гарні, усі хвалять. Мамі я написав тепер листа і вислав два рисуночки. Тепер пересилаю рисуночки через Тебе на іменини, що будуть 7.XI. Вложи в пакунок, може будете висилати. В той час, щоби не забути, хочу написати Тобі рецепти, як покривати акварелі лаком. Я зробив так. Спочатку покрив ріденьким столярним клеєм. При покритті треба вважати, щоби фарби не вспіли розпуститися. У мене погано вийшли білі квіти, трохи розмазані. Для покриття потрібний широкий пензель (подібний до пензля для олійних фарбів). Якщо нема такого, то можна пезлем від акварелів. Після цього треба пензель гарно в милі вимити. Треба дуже вважати, щоби клей був дуже рідесенький. Тягнути пензлем лише раз (інакше фарба вспіє розпуститися). Научись початку на замазаному папері (на тому, де пробуєш акварелі). Як підсохне клей, можна покривати лаком. Якщо гарно виконати, то годі пізнати, що то ручна праця. Безпосередньо можна покривати також білком яйця. Можна також купити клей в порошках. Клей повинен бути зовсім прозорий, інакше тратиться властивий колір малюнку. Один мені оповідав, що він дістав „природний лак“ зі слимачків. Назбирав

у склянку слимаків і зверху посипав сіллю. І слимаки під дією солі ніби виділяють спеціальний сік, яким можна покривати акварелі. Сік зчідити в окрему склянку, а слимаків викинути. В літі поспробуєш і напишеш мені чи то правда.

Мій приятель і я дуже дякуємо за пораду лікарську. Скористати з цього троха трудновато, бо в шпиталь не беруть, поспробує дістати анальгін. Тепер кілька слів про Твої образки.

Труша – гарно зроблено. Треба лише щадити трохи фарби, значить, що вони не повинні бути такими густими. Я бачив праці, де олійні фарби мистець ложить майже так як акварелі, а не ліпить ніби глиною. Кілька слів загально скажу. Як Ти не будеш боятися критики, тобто як уважно будеш прислуховуватись до завваг, то легше зумієш виправити недостатки. Мені, очевидно, цікавіше було би подивитися на Твої акварелі. Відносно пам'ятника на гробі прадідів, то я навіть не підозрював, що він такий складний. Зрозуміло, що у Тебе нема ще потрібного досвіду, щоби справитись з таким.

В рисунку треба мати на увазі слідуюче. Ніколи не вживай радирки. „Помилкової“ лінії олівцем зовсім не потрібно витирати. Вона помагає знайти більш правдиву лінію. У дальшому процесі – найбільш правдиві виділяються, а „помилкові“ надають лише більшої рельєфності рисункові. При рисуванні хоча би навіть такого пам'ятника треба відразу розміщувати цілість його на папері. Тобто висоту, ширину, дальше – пропорції його частин (цоколь і сам пам'ятник). Провести центральну лінію і розбити поперечними, уважати, щоб не було зсунень в сторону одної частини від другої. Поодинокі частини навіть гарно виконані. Тепер на рисунок найбільше присвяти часу. При кожній нагоді що-небудь рисуй. Дома можеш зарисовувати вазу, килимки, горнятка. Ти не звертай уваги, що то ніби дрібне. Мистецько можна виконувати і вазочки. Як будеш рисувати якісь пам'ятники чи скульптури – пробуй цілість зарисувати (тоді вважай на основний рух, менше звертай увагу на дрібниці чи очі, ніс і т. п.), пізніше „студіюй“ фрагменти, тобто поодинокі частини.

Тепер про знімки. „Трійка“ гарно вийшла і симпатична. Мама дуже сумна і збідована. Із Твоїх знімок найкращі такі: цюцца з Тобою (приглянься до обличчя цюцці – яке воно рельєфне), бабця Мойца (дуже реалістична), із краєвидів – „Криворівня“ (справа віття дерева і галявка з двома домиками, Жаб'є, став в Тернополі). На фотографії дивись так: світло і тінь. Часом для ока милий краєвид, а для фотографії не має ефекту. На око діють кольори, які на фотографії зникають. Яко фотограф – дивись на все через призму світла і тіні. Є ще малесенький

трук, який примінують фотографі. Існує передній план і глибина краєвиду. На передньому – поміщують з боку – очевидно – дерево, віття дерев. Воно служить ніби рамкою для краєвиду, і в глибині краєвид. Остроту дають на краєвид (значить безконечність) Крім цього для краєвидів примінують фільтри. Без фільтрів не вийде ні небо (хмари), ні вода (сині кольори виходять білими). Отже, Тобі треба запастися фільтрами. Великий жаль, що зіпсувався апарат в Кошляках і Гнилицях. Які гарніші знімки – пішли мамі. А взагалі всі знімки добрі. Тепер я повірив, що Ти не такий слабкий, як я собі представляв. Розвинений хлопчисько! І я радуюсь. Дуже добрі пензлі. Тішуся, що я вже також маю пензель, як належить. Чи нема там паперу такого, як колись я отримав? Навіть не знаю, де він тепер.

(...)

Цілую усіх і Тебе, мій Сину.

Кажуть, що хто подібний більше до матері, чим батька, – буде щасливий. Дивлюся на Вас трьох і бачу, що дуже нагадуєш своїх матерів, може доля Вас зробить своїми любимцями. Треба вірити в то. У нас дуже тепло. До цьої пори ще нема снігу. Майже три тижні були гарні теплі дні.

Цілую Тебе.

Твій батько.

ЛИСТ XIII

1.XII.–1.I.56 р.

Мій єдиний і любий Сину!

Сьогодні прийшов Твій лист. В нас вже кінчається старий рік. У Вас лише приготуються, певно, кудись в гості йти. А старий мчить, новий доганяє. Через чотири години прилетить до Вас. Якби сісти на крила нового року, то через чотири години ми би зобачились. І знаєш, Богдане, все так дуже скоро мчить. От перед моїми очима стоять букви: „твій 10-денний син Богдан живий і здоровий“. Потім малесенький 6-ти місячний завинений в теплу перинку, то знову знімки вже 4-ох літнього з пухленькими ручками, „перев’язаними“ ниточкою, 8-ми літній великий збиточник, що виспівував: „гуп дід тут вертута...“, дев’ятилітній, що часто старався нагадати батькові, що він є одинак, десятилітній за столом з книжками. На знімці такий милий, а в дійсності вмів „залляти сала за шкуру“. І я

чуюся покривженим тому, що мені мій син не заливав сала за шкуру. Часто згадую, як ми вдвох спали на одному ліжку і Ти впирався ногами в мій бік, і любив спати впоперек, то знову любив переганятися зо мною, то голосно мріяв, щоби хотів мати таку хатку і копічку сіна з козою, як наш сусід на горбочку, то вчився плавати, а тепер плаваєш краще мене, то церкву в Кривчицях рисували, а тепер перебігаєш мене. І тобі вже 16-тий рік, а ми так мало прожили. Якби ми жили разом, можливо, Ти й від мене дечого міг би навчитися. Кажу можливо, бо не завжди вчаться діти того, що хочеться батькам, або тим, що виховують дітей. Може, так має бути. Може, природа, або розум, або Бог краще вміють підбирати то, що в дану хвилину найбільше необхідне. Я от любив математику, та не мав такої можливості, як Ти. У Тебе є такі можливості вчитись математики, яких рідко може хто мати. І ти цікавишся мистецтвом. І може тому лише, щоби внести в життя свого середовища то, що необхідно для повної гармонії в житті. І я любив і люблю, все, що гарне. А Дідусь Твій ще у 29 р. написав статтю „Математика і краса“. Бачиш, до краси всі стремляться, лише різними шляхами. Одні знаходять її у струнких математичних формулах, інші в глибоких думках, а Ти хочеш у найбільш доступних, чи краще сказати, найбільш зрозумілих для більшості людей – зовнішніх формах. Що-ж, може якраз, якщо буде в Тебе багато впертості та витривалості, з часом Твої картини будуть джерелом радості для багатьох людей. Як ти зумієш заставити хотя Дідуса присвятити більше часу мистецтві, і то на Твій теперешній вік вже буде багато, а підростеш – розглянешся далі; питає з Дідусем, де я вчився малювати.

Перші мої спроби – це були копії образів в хаті (очевидно дуже невдачні). В середній школі також учили. Спочатку вчила пані Гаврилюкова (Влодзя і Дідусь знають її), пізніше інші. Це мене не задовольняло, і я належав (десь у твоєму віці) до гуртка, що спеціально цікавився мистецтвом. На Політехніці¹⁰ закінчив 2-х річний курс для „архітектів і викладачів малярства в гімназіях, крім цього ходив на курси плакатного мистецтва. Школу (2-літню) вів, Тобі незнаний, проф. Блажічек. Щоби покласти туди, треба було здавати вступний іспит і здати на „добре“, „дуже добре“, він казав, що сам не вміє. Проф. Блажічек був прихильником імпресіонізму, але ніколи цього не накидав. Не міг терпіти футуризму. Спочатку ми рисували всякі гіпсові статуї. Через пів року приходили люди з характерними обличчями: старі жінки і чоловіки (бородаті, поморщені і т. д.). Весною і літом виходили на природу і зарисовували живопис-

ні: доми, церкви, щоби покривати аквареллю. Помагав проф. Блажічеку його асистент мистець Кнотек. На слідуючий рік рисували „акти“. Паралельно з цим ходив рік на скульптуру. Це була допоміжна сторінка, щоби привчити око до сприймання третього виміру, тобто відчувати рельєфність, пластику. От і все моє вчення у цій галузі. Очевидно це є достаточним для того, хто хоче зарисовувати зовнішнє, або для можливості, щоби далі себе удосконалювати. Після цього я все закинув, і не прийшло мені ані продовжувати, ані вправлятися. А Ти сам знаєш, що лише вправа робить майстра. Хто не вправляє – забуває і вертається до попереднього стану. Так і сталося зі мною. Мамі я вислав дві листівочки на 3.XI і 5.XI з листом. Пише, що не отримала. На 7.XII Віра прислала хустинку для ньюї і я переслав з листом, і знову нічого не отримала. Це дуже мені зіпсуло настрій, але що-ж вдієш. Тепер буду через Тебе посилати. У попередньому листі Ти згадував про гумовий (прогумований) плащ, щоби покрити кожущок. Це взагалі добре, але дуже дорогий. Я троха заробляю грошей, але нема тут що купити. Мамі щомісяця буду пересилати 50 руб. На днях вишлю тобі бандеролею 2 числа журналу „Мистецтво“, який випадково я дістав. А ти все-таки дуже мало мені пишеш про своє життя. Лише від мами я дещо довідуюсь: як і чим живеш. От напр. написала мені, що тобі купили альбом репродукцій Третьяковської галереї, а тепер ніби ждеш на альбом репродукцій Дрезденської галереї. Копії дуже корисно робити. Це Тебе привчить критично ставитись до своїх рисунків, розвиває мистецький смак, і ніколи не будеш задовольнятись чим-будь. Було-б добре, якби цього року Ти став добрим рисівником, троха скорше плавав і все-таки хочу, щоби вернувся до музики. От мама твоя артисткою не є, але грати вміє. А в школі, то само собою треба не лишатися ззаду. А як, цікаво, приладова гімнастика, цікавить Тебе? Мийся щодня (хотя раз) холодною водою – цілий.

Усіх поцілуй. Цілую тебе.

Твій батько.

ЛИСТ XIV

3.II.56 р.

Дорогий Сину!

Від Тебе відповідей на попередні листи не прийшло, але це не найважливіше, бо з листа Бабуні знаю, що Ти здоровий і добре

маєшся. А то головне. Якщо не купили ще на покриття кожущка, то вже не потрібно. На самі свята я вислав листа з описом проведеного Свят-вечера та подякою за посилку, яка прийшла на сам Свят-вечір. Частіше не пишу, бо вечерами довгий час було погане світло, а вдень працюю. Як завжди чуюся здоровим. Подій надзвичайних нема. Хіба написати Тобі ще про деяких „співмешканців“. У цьому бараці я живу, сержант, і дві собачки, що живуть в сушилці: це є приміщення, де сушаться валінки і одежа. Там їм дуже тепло. Недавно принесли синицю, що з холоду дала себе зловити. Зараз-же спорядили гніздо, понабивали всюди гілячок, дощинок, насипали кришок і всі тішились, що вона літала в нас по приміщенні. Одного дня оббивали поріг від леду, і синиця використала це, щоби лишити тепло, кришки, і всякі вигоди і жити на тріскучому морозі та шукати Бог знає де поживи. По хвилині всім стало жаль, але пізніше всі одобрили її „невдячність“.

Маємо також бурундука. Це є невелике звірятко, завбільшки щура із сірими поздовжними полосами. Живі карі очка, довгий пушистий хвіст і сам надзвичайно рухливий. Своїми здібностями нагадує вивірку, господарськими нахилами подібний до хом'яка. Крім цього бурундук відзначається суворим поглядом на життя. Якщо хтось би хотів пожартувати, забрати запаси на зиму, то бурундук вважає необхідним закінчити своє життя самогубством: находити гілячки з вилочкою, запихає голову і вішається. От такого оригінального господаря тайно зловили наші і помістили в клітці. Спочатку був дуже зажурений, бо не довіряв нам, не знав з якими намірами його держуть і сумнівався, чи будуть давати їсти. Але як зобачив великі запаси тут (бо забрали все накоплене зерно) накришеного хліба, конфети – звеселів. Дуже зацікавився конфетами, довго дивився, обнюхував, взяв у передні лапки і почав облизувати. Всі дуже втішились, бо тим дав пізнати, що нашою гостиною зовсім не погорджує. Скоро відчинили йому клітку, і він пустився попід нари, щоби ознайомитись з околицями. Зауважили, що дуже часто швендяється від клітки до дірки під підлогою. Провірили й переконалися, що знайшов для себе більш до вподоби місце і переносить поживу на нове поселення. Як в синиці, так і в бурундука прикмети зовсім подібні до людських.

Зима цього року приємна. Дуже часто погодні дні. В погодні дні мороз сягає 38°–45°C. Тут дуже здоровий воздух і в погодні дні ті, що хворють на гіпертонію, легені, серце дуже добре себе почувають. Я завважив, що фізична праця добре впливає на здоров'я людини, навіть такої, яка погано себе почуває.

Очевидно, треба вважати, щоби не перепрацюватися, тобто не працювати понад сили.

(...)

Щиро поздоровляю усіх рідних.

Цілую тебе. Михайло.

ЛИСТ XV

14.II.56 р.

Дорогі мої Бабцю! До сліз я зворушився Вашим листом. Навіть не знаю, Бабцю, як і чим потішити. Як я скажу, що почуваю себе аж дуже здоровим і спокійним, то Вам, дорога Бабцю, повинно бути легше на серці. А щастя? Воно, напевно, таке химерне, що дуже важко вгадати, хто може себе назвати щасливим, а хто ні. Я би неправду Вам сказав, якби назвав себе щасливим, бо завжди мене мучить то, що я був поганим батьком. Але якщо буде якась вища мудрість і справедливість судити наші вчинки, то може злагіднить мою провину, бо-ж я не кинув із-за власного щастя чи недбальства. Якщо він виросте і кине мене, то буду вважати заслуженим.

Я прошу Вас не журитися мною. Вам, певно, читають мої листи, що я працюю. Можливо, якийсь час не буде від мене листів, то Ви не пояснюйте собі з невідомої сторони. Ходять слухи, що скоро виїдемо звідсілля. Тепер пересилаю Вам убрання. Воно стареньке, але, як Богдан не буде дуже перебирати, то сходити його може. Воно мені лиш заважає при переїздах. Вислав також Катрі маленьку посилочку. Архітектуру, якщо не сподобається, то прошу віднести батькові Віри і поклонитися від мене. Через пару днів вишлю троха грошей. Дуже дякую цьоці Палазі за поздоровлення і при нагоді прошу від мене щиро привітати. Зі всякими посилками прошу здержатися, щоби не шукали, або пропали. Оттак я виглядаю цілий день на праці. Як бачите, журитись нема чого, можна навіть зазидувати. Чи не так?

Усім моє щире поздоровлення. Цілую Вас усіх, будьте терпеливими, спокійними та не журіться зайвим.

Ваш Михайло.

ЛИСТ XVI

7.V.1956 р.

Мої кохані!

Прийшли Ваші листи та посилка. Посилка прийшла в суботу ввечір (5.05.). Свято справляли вчисто. Спочатку старались перешкодити – не вийшло і залишили. В нашій секції було близько 70 душ. Посвятили Паску, крашанки, взаємно себе поздоровили, та засіли до спільного стола. Співали „Христос Воскрес“ та народні пісні. У всіх був святочний настрій. Навіть природа усміхнулась. Було дуже тепло і сонячно. Всі були думками зі своїми рідними, бажали в думках багато радості та щастя. Такі дні завжди злагіднюють болі та різні непорозуміння й тертя серед людей. Люди стають більш ласкавими та доброзичливими. Тоді навіть зникає почуття дійсності, а кожний переноситься думками у кращий, вимріяний світ. Напевно тоді вітає вища сила, що вселяє в людей віру у невмирущість тих ідей, до яких людство тягнеться віками крізь темряву.

Пізніше я запросив шановних гостей на обід. Просили мене виразити Вам, Мамо, щире подяку, та побажати кріпкого здоров'я і сил, щоби пригорнути до себе тих, хто Вас любить, і за ким Ви тужите. Найстарший з нас, а йому вже 82 роки, додав, що треба такі брати примір з нього. І дійсно він ще сьогодні твердим кроком ходить та без окуляр читає. І каже, що ніколи окулярів не носив. І каже, що проживе стільки, як треба буде. Збереглась ясність думки та велика пам'ять. Часто треба червоніти, бо скоріше пригадує. Це я пишу тому, що часто називаєте себе старичками. Думаю, що я переконуючий привів аргумент і ви не будете себе називати старенькими. 20 травня наш Дідуньо і Батько буде відмічати День своїх уродин. На Твоїх плечах, Богдане, лежить вся відповідальність, щоби цей день був святочним та урочистим. Ми, що не зможемо взяти участь у родинному святі, шлемо наш низький поклін і гарячі побажання „многая, многая літа“ прожити для нас та тих, що знають, шанують і люблять його.

(...)

Дорогий Сину, я напевно тішусь дуже Твоїми успіхами в мистецькій школі. Але я до сьогодні не знаю де вона знаходиться, на якій вулиці? Може на Промисловій, біля якої ми колись ходили купатись? Напиши мені! Спочатку як Ти написав про свій “ex libris”, – я навіть трошка здивований був. Здавалось мені, що не зовсім серйозно підійшов до цього

питання, що троха упрощувалось. До певної міри виходить „ребус“. Але для твого віку це можливе. Чи йде про саму ідею. Знову-ж виконання правдиво мистецьке. Тай задум сам про Твоє зацікавлення мистецтвом мені подобався. Стоїш (якщо тебе взяти за птицю) на книжках і заглядаєш там, де бережеться мистецтво.

Сикстинську мадонну я бачив в оригіналі перед 20 роками у серпні-місяці. Вона тоді була поміщена в окремій невеличкій кімнатці. Здається мені навіть, що вікно було трохи притемнене, бо виходило на південь. Перед картиною було кілька рядів крісел, де постійно годинами сиділи аматори і вдивлялись в образ. Найкраща копія не може передати гри тих тонів, які має оригінал. Я навіть тоді купив кілька листівок в кольорах, якими захоплювались мої знайомі, а мені не хотілось глянути, щоб не псувати того враження, яке справила картина. Очевидно для першого ознайомлення гарні репродукції мають дуже велике значення. Копіювання виробляє правдивий смак і розвиває саму техніку. Значить приносить велику користь.

Я здоровий і почуваю себе гарно. Як Баньо вчиться? Юркові бажаю успіхів в іспитах! Він же, певно, кінчає десятилітку. Усім кланяюсь. Цілую Вас мої дорогі.

Цілую Тебе Богдане, – твій (підпис).

ЛИСТ XVII

16.VIII.56 р.

Дорогий Богдане!

Нарешті прийшли Твої листи з 15 травня і з 7.VII. В одному з них згадуєш, що ніби в якомусь Ти описав про закінчення свого шкільного року. У цих листах нема згадки, можливо, ще один десь блукає. Але добре, що й це прийшло. Тішуся я, що все-таки Ти мистецтвом цікавишся. Можливо, що мистецтво допоможе Тобі зберегти то, що для мене найдорожче. В останні місяці я мав нагоду переглядати періодичну літературу і пресу, що видають митці України, і знайшов багато цінного та цікавого, особливо були цікаві звідомлення зі з'їздів композиторів і митців. Питаєш мене про Твоє більше вміння малювати акварелями. Взагалі-то вважається більшим вмінням володіти акварелями. Тим більше, що акварелями можна передати більше життя. Але олійних не всюди можна заступити акварелею.

Правдиві (я розумію високомистецькі) акварельні картини викликають багато радості самою зовнішністю, грою кольорів, незважаючи вже на зміст. Придивись до деяких краєвидів Казахстану Шевченка, особливо хмари. Треба ще брати під увагу що це-ж передрук. Акварелісти працюють на папері доти, доки фарби не засохли; т. зн. не покривають більше разів як в олійних. Таким способом забезпечується прозорість і свіжість. Очевидно, треба мати великий досвід, бо треба числитися з тим, що фарби при висохненню втрачають на яркості. Значить, в часі самої роботи треба яркіше виражати, чим натура. Як займаєшся спортом, треба завжди звертати увагу на серце.

То значить, що правдивий спортсмен у всі пори року умірено займається спортом. Жадний спорт не є мислимим без щоденного ранішнього проруху (це, що кажуть по радіо – фіззарядка). Потім треба собі усвідомити, що сам спорт не є ціллю, лише засобом для піддержання нашого здоров'я, сил фізичних та гарту духових якостей. От мені подобається, що Ти займався плаванням, але це треба робити регулярно, не занедбувати. Теніс дуже гарний спорт, але не завжди практичний, бо не при всіх обставинах можна його вправляти. Але обидва види не можуть обійтися без легкої атлетики. Лише треба вміру і вміло вправляти. От, де Ти зараз, можна легким коштом гімнастику вправляти на „природних приладах“, тобто всяких перекладинах і т. п. (...)

Ти от також завважуєш, що до певних річей маєш нехить, або навіть свідомий своїх недомагань. Такі риси є властивими для всіх людей. Лише перехід до них у різних людей різний. Самозакохані вважають все добрим, що вони роблять, до себе відносяться зовсім безкритично. Люди, що хочуть рости, тобто удосконалювати себе, постійно ведуть боротьбу зі собою, бо-ж людина ніколи не є совершенною. Отже, я Тебе прошу, Богдане, щоби Ти старався належати до тих других.

Не знаю, Богдане, чи в день Твоїх уродин зможу Тебе чим-небудь здивувати і потішити. Постійні переїзди змішали всі плани. Цей день буде якраз у неділю. Зможеш спокійно його відзначити. Прийдеться ще трохи подождати, щоби ми колись разом в цей день засіли до одного стола. Я завжди з Тобою, а в цей День думками не відступлю. В новому шкільному році охоти та завзяття до науки бажаю.

(...)

Цілую Тебе, мій Сину, поклонися усім рідним та побажай від мене всіх благ.

Твій батько.

ЛИСТ XVIII

13.X.56 р.

Дорогий Богдане!

(...)

Часом здається мені, що Ти подібний до метелика, який перелітає з квітки на квітку. І йому подобається, і другим радує очі. За що Ти не брався і чого ти не починав? І так мені здається, що бракує тобі того, що називають „силою волі“. І бажання є, і охота є, і подобається. А от навчитись, заставити себе – нема сили! Взагалі, то мало є людей, які від природи мають сильну волю, т. зн. що постановлять, то переведуть у життя. Поборювати свою лінь, дурні привички, викорінювати все негарне, лихе у своєму характері, нелегка справа. Тому всі, хто хоче мати якусь вартість серед людей, хто бажає виконати щось доброго і корисного для інших, в першу чергу гартують свою волю, яка є необхідною для корисного життя. Вона в першу чергу потрібна для поборення матеріальних труднощів. Отже, люди з вродженою силою волі, добробут вміють використати для досягнення знання. Безвольні люди при матеріальних розкошах ще слабшими стають (як не гартують себе), а навіть непотрібними та шкідливими стають. Так, мій дорогий Сину, не лише з поодинокими людьми буває, але навіть з цілими народами. Народи, що живуть серед обильної природи, яка обдаровує не лише теплом, але й своїми дарами, що падають в рот, є менше виносливими, гартованими та пристосованими до життя, чим той нарід, що мусить вирвати від природи все потрібне для життя своїм потом, працею, знанням та завзяттям. Таке є життя.

(...)

Отже після сказаного, я маю право порадити Тобі, щоби Ти щоденно, вперто працював над виповненням свого графіка, чи розподілу дня. Правдиву радість відчуєш тоді, як зумієш пересилити слабкі сторони свого характеру. А їх є дуже багато, бо досконалих людей на світі нема. Лише в праці над собою зродиться в Тобі правдива скромність, яка є вислідом, що людина нормально думає про себе і не дурною.

(...)

Цілую Тебе, мій Сину.

Твій батько.

ЛИСТ XIX

28.X.56 р.

Дорогий мій Сину!

Перепишуємось через людей. Сьогодні я отримав листа, де описує Твою розмову з перед двох тижнів, тобто з 14.V ц. р. І зворушив мене цей лист. І от так маю описані хвилинки Твого життя. Він навіть знає, як я журився, щоби Ти не загубився ще маленьким, щоб Тебе віднайти колись. Ти-ж знаєш, що чотири роки я навіть не знав де Ти находишся. Тоді-ж я казав, щоби хотя мама догадалась, тай перекусила Тобі вухо, як будеш розлучатись. Сталось так, як можна собі лише вимріяти. Ти щасливо живеш в рідному домі, біля тих, що безмежно Тебе люблять та дбають про Тебе. Дуже гарно про Тебе пише, навіть переконує, що тужиш за мною. Моїм бажанням лише є, щоби все-таки Ти відчув потребу поділитись зо мною своїми радостями та горем. Я розумію, що Ти мене майже не знаєш, що може й дико виглядає кликати мене „Тату“. Але-ж Ти ще певно не забув, що в нас ще колись так багато спільних тем було до говорення. Можливо, що Ти забув навіть те, що був дуже схвилюваний моєю мовчанкою ще тоді, як Тобі було 9 років і перший написав дуже зворушливого листа. І сьогодні знову я пригадав це все і хочу подякувати Тобі що так ввічливо приймаєш гостей і журишся моєї долею. А ще більший жаль, що ми не разом, що я не можу тішитися Тобою і допомогти Тобі тоді, коли потрібно, і там, де необхідно. Чому ж Ти навіть не поділишся зо мною цим горем, що прийшло до нашого дому? І зараз мені важко здержати сльози, що нашої Бабці вже нема серед Вас. Ти, певно, навіть не припускаєш, як дуже вона була доброю Бабцею і Прабабцею, як дуже вона Тебе любила та за Тебе дрожала. І знову пригадалися спільні дні, нами пережиті. Як Ти гілячками зробив „охолоджуючі віяла“ над ліжком Бабці, як Бабця просила бути Тобі обережним, щоби не лізти мені на шию, як ми удвох принесли Бабці лелії. І як, на правду, життя могло бути казкою, як би ми жили разом. Що-ж, хай хотя наші сльози випросять у Всевишнього вічного спокою та пам'яті в потомків. Якщо тут, на цім світі, не вповні здійснилися її мрії, то просимо Бога, щоби там, на тому світі, душа нашої Бабці раділа, що діється так, як вона собі бажала. Навіть знаю, що дуже гірко Тобі було та боляче, і я втираю Твої сльози, мій єдиний Сину. Складаю глибокі співчуття дітям нашої Бабці та прошу прийняти від моїх приятелів, які знали особисто і з переказів, що вони

хиллять голови та стають на коліна перед могилою нашої Бабці й співчують горю тих, кому вона була близькою, дорогою та кого вона осиротила.

Можливо, Тобі часом прикро читати мої завваги відносно Тебе. У житті все це діється простіше, не так драматично. Є приємного багато, але й гіркого трохи. У листах знову часто виходить надто різко, випукло. Виходить, ніби кожний лист приносить лише терпкі пережиття. Мені би хотілося, щоби Ти був ідеальним, дуже скромним, таким, про якого мені пишуть ті, що бачуть. Мене дуже болить кожна Твоя помилка тому я так різко домагаюсь, щоби її виправити. В характері кожної людини є дуже багато дурного, хибного. В одного є лише більше, в другого менше. В одного ясніше видно, в другого не так ясно. Чим людина свідоміша своїх хиб, тим більше старається їх викорінювати. (...)

То значить, що кожна людина повинна перед сном пригадати собі всі свої вчинки за прожитий день, усвідомити собі все виконане (добре воно чи зле), оцінити вартість прожитого дня, перевірити, чи чесно ми прожили день. Кожна людина повинна стремітись щоденно виконати якесь добре діло. Якщо-би кожного переслідувала думка, щоби лише добро сіяти, то без сумніву, зла би не було би на світі.

(...)

Цілую Тебе, мій дорогий, – Твій батько.

ЛИСТ XX

18.XI.56 р.

Дорогий і єдиний мій Батьку¹¹!

На моє горе довідався, що хвороба Вас прикувала до ліжка. Надіюсь, що Ви мені вибачите, що так рідко звертався до Вас безпосередньо. Тепер спішу Вас запевнити, що Ваш образ був завжди зо мною.

Ще ясно стоїть перед моїми очима кремезна Ваша постать зперед 32 роками. І чорненьку борідку пригадую, і чорні блискучі очі, і голос міцний та ласкавий. А пригадуєте, як от цілою класою виходили на вулицю, і на коридорі зустрів нас Губчак? І тоді треба було вертатись на подвір'я, „практично“ демонструвати, як твориться коло, трикутники, а далі прогульки на Заруддя.

А пізніше, ще так здається недавно вже з університетської кафедри до нас лились думки про стремління до мікрокосмосу, чи з'єднання рівнобіжних у безконечності. І ми з запертим віддихом ловили кожне слово, бо перед нами відкривались невідані струнки світи у цифрах.

Мені здавалось, що лишні є слова, щоби доказати свою вдячність та любов. Тай, правдоподібно, неприято серед чоловіків відступати від звичаїв, переданих в нашу кров нашими суворими дідами, щоби виявляти свою ніжність чи теплоту словами. І ми мовчали, але я завжди відчував Ваше велике серце і доброту. Може й зараз я це й не сказав-би, але не маю сил, щоби здержати себе, бо цілим еством бажаю Вам хоч дрібку злагіднити Ваші терпіння і вернути до тих, кому Ви найбільше необхідні.

Це-ж Ви для мене завжди відкривали двері. Ще, певно, пригадуєте худого, блілого, в лахміттях¹². Одна рада поголитись, друга – викупатись, а Ви сказали, щоб їсти дали. І за цей час вже виріс той, що найміцніше нас лучить. І знаю, як непосильно Вам було переживати, коли цьому маленькому грозила небезпека. І ми тепер так-же дрожимо і плачемо біля Вашого ліжка, і просимо: „Станьте і будьте здоровим!“ І станеться так, бо існує в світі правда і рівновага. Якби можна замінити, то я з радістю віддав-би Вам свої роки та здоров'я, бо вони Вам є більш потрібними, чим мені.

Знаю, що Ви є дуже непослушними, коли йшло про якісь лікарські поради, чи опіку над Вами. Тепер, думаю, щоб Ви змилосердитесь над нами і будете строго виконувати всі вказівки лікарів, бо це є найкоротша дорога до дому.

Колись Богдан мав більше відваги, і не старався завважити, що: „мій Дідусь якось смішно вихований. Спить тоді, як люди працюють і працює тоді, як люди сплять“. Але воно, бідне (бо йому тоді було лише 8 літ), не знаю, що тут було лише половина правди, бо треба було сказати: „Працює тоді, як люди працюють і працює тоді, як люди сплять, а коли спить, я не знаю!“

Отже тепер мені здається, що найважливіше є спокій, спокій, спокій і сон.

Певно природа не терпить, як хтось виривається з під її законів. Простіть мені за мої завваги.

Цілую Ваші руки.

Ваш син Михайло.

Дуже занепокоїла мене вістка про те, що Ви недистювані. Думаю, що ця недиспозиція має тимчасовий, переходовий

характер. Бажаю вам швидкого видужання і щасливого повороту до своїх рідних. Наша наука жде свого передового представника і працівника, без якого вона обійтися не може.

Ваш (підпис)¹³.

Ваші учні та мої приятелі бажають Вам кріпкого здоров'я та много сил.

Ще раз прошу Вас берегти себе. Цілую

Ваш син.

ЛИСТ ХХІ

18.III.57 р.

Дорогий мій сину!

Перед кількома днями я вислав Тобі листа і того ж дня увечір прийшов Твій листок у Миколиному. А от тепер принесли листівку з 5 ц. м. Значить, ніби трошки налагодився зв'язок.

Певно прикро було читати мого листа, що це не я прислав подарки на Миколая, а Ти так багато разів дякував за них. Але ж я не міг скривати того. Може, і я колись трохи розбагатію, то щось пришлю. А воно, напевно, станеться так. Ти вже мені вибач, що так часто рветься. Я маю на ввазі наш матеріальний рівень, бо думки про Тебе постійно пливуть, ніколи не рвуться. Заметіль, морози чи горяч, просторі чи товсті стіни, малесенький Ти чи юнак, чемний чи збиточник – ні чуть не впливають на відношення до Тебе.

Якби можна слідувати по мапі за почуваннями чи думками, то Ти би зобачив, як лента в'ється по широких просторах від Ледовитого океану до гарячих пісків Казахстану, то губиться в тайзі, знову опоясує Урал, несеться далеко на схід, де стеляться тумани, де тихі хвили туляться до понурих скал, і знову петлями в'ється в тайзі. І всюди я снував мрії, носив журбу про свою волю. Часом навіть сердився та сварив себе у думках; але яка кому шкода та кривда від того? Це стільки нашої поезії в прозі.

(...)

19.III. Чомусь не спалося мені. Я перший підходжу до Тебе і цілую Тебе, мій коханий Сину. Ти ще певно спиш, бо у вас лише третя година. У нас розвидняється о пів до 7. І що Тобі сниться зараз? Будь кріпкий духом та тілом. Будь таким, як наш ранок сьогодні: чистий, світлий, погідний, безхмарний та свіжо-здоро-

вий! Напевно, таки ми ще будемо щасливими і довго будемо жити разом. А тепер ще відпочивай аж поки у Вас не засвітає.

(...)

Твій батько.

ЛИСТ ХХІІ

12.IV.57 р.

Мої кохані!

(...)

Тепер читайте, що мені прийшло. У зв'язку зі Семковим помилюванням в наше управління, правдоподібно, прийшов запит, щоби й звідси подібне вислали, бо повідомили мене, що моє помилювання до прес. відіслано, а я-ж сам нічого не писав. Отже думаю, що пішло щось з управління. Ще давніше ті, що на мене понабріхували, подали свої роз'яснення до прокуратури, і почали розглядати мою справу у Верховній Військовій колегії, про що повідомили. Видно, що основою розглядають все, бо 7.IV я отримав таке повідомлення з управління:

„Л. Д. № 29621 о том, что постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 7/X-41 г. в отношении Сороки М. М. отменено Военным Трибуналом Прикарпатского Военного Округа, и дело о нем производством прекращено. Справку Военного Трибунала о реабилитации по судимости 1941 г. получит после освобождения из ИТЛ. Они приобщены в личное дело“.

Маленьке спізнання. Отже за сорокові роки я реабілітований.

Якби це сталося перед 17-ма роками?

Але бачите, що щось діється. Може, якраз прийде якась полекша, як правда візьме верх.

З нагоди свят бажаю Вам усім спокою та радості, Дідуневі бути кріпким та здоровим.

Усіх вас, мої дорогі та рідні, обнімаю та цілую.

Цілую Тебе, мій єдиний, – Твій батько.

19.III ц. р. я знову вислав листа, чи прийшов?

ЛИСТ XXIII

7.V.57 р.

Дорогий мій Сину!

Минулого місяця я вислав Тобі два листи – 12 і 24 чис. Думаю, що вже прийшли. 20 травня будете святкувати День народження нашого Дідуня. Який жаль, що не будемо всі разом, що не зможу сам особисто вклонитись та подякувати за старання, опіку та працю для нас. Я переконаний свято, що якби знали про цей День ті, які вчилися у Дідуня, то своїми побажаннями та поздоровленнями встелили-би Його кімнату. Ти-ж знову, Богдане, будеш святкувати свої весняні дні, своєю юністю. Всім, що маєш, що бачив та пережив, завдячуєш Дідуневі. Хочу просити Тебе, щоби Ти постановив та виконав в житті дану обіцянку: бути гідним внуком свого Дідуня та засвоїти математику так, щоби заслужити признання.

Математика нікому не зашкодила. Її основно вивчали великі філософи, математику знали вчені інших ділянок, не кажучи про всіх винахідників.

Тобі Дідусь може оповісти про батька Віри, який був філологом, чим для нього була математика. Ти напевно зробиш найбільшу приємність Дідуневі як спричинишся до того, що при іспиті зрілості хто-небудь зауважить, що нема жадного дива, що Богдан вміє математику – це ж внук професора Зарицького. Цей буде подякою для Дідуня. Я ще бажаю бути Дідуневі здоровим, щоби зробити велику прогулянку з великим наплечником по Карпатах, і перепрошую, що замість цигар (Куба) – купив-би квіти. Поцілуй від мене в руку.

Сьогодні прийшла мені така справка, це вже друга, бо про першу мене лише повідомили з управління, ця прийшла прямо туди.

СПРАВКА

Военный Трибунал Прикарпатского Военного округа
17 апреля 1957 г. № ОЛ.175 г. Львов, Валовая 16

Уголовное дело по обвинении Сороки М. М., 1911 г. рождения, пересмотрено Военным Трибуналом Прикарпатского Округа 16 апреля 1957 г.

Привлечение к уголовной ответственности и заключение в ИТЛ гр-на Сороки М. М. признано необоснованным, а постановление особого совещания при МГБ СССР 26.X.1949 г. отменено и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления.

Гр-н Сорока М. М. по указанному выше делу реабилитирован. На основании Постановления Совета Министров СССР от 8 сентября 1956 г. № 1655 гр-ну Сороке М. М. время его нахождения в местах заключения, а также время пребывания в ссылке засчитывается как в общий трудовой стаж, так и в стаж работы по специальности.

Председатель Воен. Триб.
Прикарп. Воен. Окр.
Генерал-майор юстиции

(Мельниченко)

Исп. Горбачев.

Отже, бачите, вже 13 літ реабілітовано. Очевидно, як захочуть по-людському підійти, то можна при розгляданню останньої справи (навіть, якби був винний) узгляднити, що 17 років є зовсім достатньою карою, щоби звільнити.

Думаю що через пару місяців прийде остаточний результат.

Всім кланяюсь та цілую.

Цілую Тебе, мій дорогий.

Твій батько.

Добрих успіхів у іспитах!

ЛИСТ XXIV

24.V.57 р.

Дорогий мій Сину!

Пишу Тобі з нового місця і подаю нову адресу.

Братский район. П. о. Анзеба

П. я. 215/3-026 „А“

Життя тут, як і всюди, пливе своїм руслом. Своєю поведінкою ніколи не давав і не даю підстав, щоби можна було мене в чому небудь обвинити. Сам Ти читав вже напевно, що за минуле мене реабілітували і нове розглядається. У січні 56 р. висловили подяку на письмі за працю, а в листопаді того-ж року знову повторили подяку. Але це зовсім не перешкодило комусь не звернути на це все уваги і вважати зайвою мою працю, тому я зараз не працюю, бо не беруть до праці тут. Маю в плані дещо вчитись, щоби часу не гайнувати. Здоров'ям очевидно нема чого журитися, бо воно в мене добре. Листи, які Ви вислали мене не можуть дігнати. Знаю лише, що прийшли на стару адресу;

надіюсь, що таки мене доженуть і я прочитаю їх. Задержусь тут напевно довго. Пиши мені про своє та всіх рідних життя й поведження.

Кланяюсь і поздоровляю всіх, цілую рідних та Тебе, мій любий, – батько.

ЛИСТ XXV

20.VI.57 р.

Дорогий Богдане!

(...)

Я не хочу Вас розчаровувати, але надто рожевих надій не маю. Тепер найбільша вина моя в тому, що сиджу. Якщо й оправданий зовсім за попереднє, то все-таки записано, що неодноразово суджений, отже – небезпечний. А таке опредєлення тягне за собою сумні наслідки. Отже реабілітація практичних наслідків не дала. Найбільша вина людини в тому, що вона сидить, без ріжниць – винною вона є чи ні.

(...)

Цілую Тебе, мій Сину.

Кланяюсь усім та цілую всіх рідних!

Твій тато.

ЛИСТ XXVI

22.XI.57 р.

Мої Дорогі!

Прийшов Ваш лист з 7 грудня ц. р., де Ви повідомляєте, що готові усиновити Богдана, „бо так необхідно для його добра“. Потрібно було кількох днів, щоби я набрав сили взятися за перо. Чомусь нагадалися мені найчорніші дні мого життя. Чому все діється так неочікувано та поспішно? Я ще не вів відповіді на попередній лист Ваш та Богдана, листи, де написано, що Олена Кульчицька згодилася давати вказівки Богданові відносно рисунку і Богдан повідомляє, що прийняли його до комсомолу. Хіба, ці події не мають жадного зв'язку з Вашим рішенням, вважаю.

Які ж причини появились, що так прискорено заставляють рішення далеко немаловажні справи? Що Богдан цього року кінчає, було відомим багато років раніше. Чому-ж заздалегідь про це не згадувалося? Пишете, що ждали когось із нас. Хіба-ж причини, які певно зараз лягли в основу Вашого рішення, зникли-би з приходом котрогось із нас? Або ж переминяться Ваші відношення до Богдана, якщо він змінить своє прізвище?

Отже я можу здогадуватись, що головною причиною є Ваше припущення, ніби прізвище його батька зачне йому двері до дальшої освіти і, висловлюючись мовою практичних людей, стане гальмом до майбутньої кар'єри. Але-ж, якщо так думати, то не можна забувати, що майбутнє його прізвище є прізвищем його матері; а воно зовсім не в унісон звучить з прізвищем його Діда. І вже, як ми близько цього питання, то можна докладніше розглянути його.

Скажіть будь ласка, кому не відомо: хто його батьки і як вони живуть? Трохи неповажно буде, як будемо надіятися, що від зміни прізвища зміниться суть. Природа ж то його й саме походження від цього не переминяться, що в книзі йому дадуть інше прізвище. Такий спосіб думання нагадував-би велику птицю, що живе в Африці. Можу Вас запевнити, що його ім'я та походження є навіть більше ніж потрібно позаписувано у різні книги, які будуть існувати вічно, якщо ми віримо у вічність. Отже, під жадним прізвищем, а не лише Дідовим, він не може загубитися. А спроба подібного викличе лише додаткові прикrostі (навіть серед його ровесників) і усмішку серед недругів.

Значить, треба погодитися зі сумним фактом, хто його батьки та де вони зараз. Тим більше, що всім відомо де він ріс та виховувався, і який вплив (тобто жадний) мали на нього батьки.

Тепер я насмілюсь мати свою думку, чи походження дитини має вирішальний вплив на її долю. У цих питаннях, маю нескромність заявити, є в мене більше даних, аніж у тих, що живуть відміним від мене життям. Отож, мені відомо, що діти батьків-в'язнів займають навіть дуже високі становища не лише в мистецькому чи науковому світі, але є генералами та адміралами, і носять прізвища своїх батьків. Мало того, знаю, що навіть бувші в'язні можуть добитися належного місця в суспільстві: тобто бути лікарями, інженерами, вченими та генералами, якщо очевидно мають відповідні здібності та бажання. Може й навіть серед своїх знайомих знайдете живі приклади. Ким він буде в своїй основі, того й доб'ється у світі і такі причини, як доля його батьків, не стануть йому перешкодою до росту.

Але може існують інші причини, яких заперечити не можна? Може, він прийшов до переконання, що його походження та самі батьки приносять моральну шкоду та ображають почування? Проти таких доказів не може бути жадних заперечень. Публичний вияв власної думки-осуду у цій справі, безперечно приніс-би більший капітал. Але тут, при бажанні змінити прізвище, зовсім не потрібна згода батьків. І все-таки напрошується думка, що при виборі прізвища треба зупинитися на більше вдалому – новочасному. Хотя прізвище його батька не прикрашене орденами та медалями, але ніхто і ніколи не зможе кинути йому докору, що батько був лукавим, без честі та неморальним.

Якщо Ви все-таки настоюєте на своєму, то без згоди Богдана на це, я лише в силі розірвати всякі письмові зв'язки з ним та рідними, але вирвати батьківське почування вище мене самого. І до сьогодні я не маю нагоди користати з обов'язків та прав батька: тобто не випало на мою долю для нього працювати, його одівати та кормити, радуватися його успіхами та самим еством, вчити його перших кроків та як змагатися дорослому. Одним словом – у мене не було життя батька, лишилися на мою долю лише журба та хвилювання і за це я хвалив Бога, бо на протязі більше сімнадцяти років саме його існування наповняло змістом моє життя, а може навіть було єдиним, що вдержувало мене при житті; тому без відома його думки сам нічого не вдію.

Від щирого серця бажаю, щоби Новий Рік приніс Вам багато радості та щастя. Веселих Свят! Лишаюсь на завжди Вам вдячним за Ваше піклування та безмірну доброту Вашу.

Михайло Сорока.

ЛИСТ XXVII

28.I.58 р.

Мій дорогий Сину!

Листи вислані 16.I ц. р. прийшли. Дуже Ти мене зворушив своїм листом і переконав, що вже вмієш самостійно думати. Відповідну заяву я написав і відав, щоби завірили. Тому, що тут печатки нема, треба ждати кілька днів, аж поїдуть в „Отделение“, тобто до Анзеби. Як лише завірять, зараз же перешлю. Багато, із написаного Вами, розумію, але дещо не доходить. Подібні випадки не першина, але такі не часті, бо за все своє перебування поза домом, безпосередньо ніхто мені не оповідав,

тому таке приголомшуюче вражіння на мене зробило. Але, якщо Ви прийшли до переконання, що це є одинокою перешкодою до вступу в Інститут, робіть так! Часом знову виникає питання: а що, як і тоді не приймуть? Щоб не вийшло так, як в жарті оповідають: – Сарцю, каже мама, помий шию, бо сьогодні до нас цьоця в гості прийде. – А чи цьоця не прийде, то я буду сидіти, як дура з помитою шиєю?

Як людина чимось поступається, або йде на певні угоди зі собою, то жде взамін якоїсь користі, винагороди, відшкодування. А як її нема? Тоді всередині лишається якесь вищерблення, яке в майбутньому віддає гіркотою. І мені здається, що найбільш зрівноваженими внутрішньо та спокійними є ті люди, вчинки яких відповідають переконанням і правоті.

Бабуня Тобі відповіла, що дам згоду тоді, як буду керуватися розумом, а не чуттям. Я відповім, що не у всіх життєвих випадках розум дає добру пораду. Я горжусь тому, що вважаю Тебе найбільш відповідним у цій справі рішати самому. Жадна порада, тим більше моя на таку віддаль, не може бути задовільною. Завжди є добре вислухати всіх, обміркувати: поступати так, як вважається доцільним. Інших слухати, а свій розум мати. Там знову, де розум безсильний помагає чуття.

(...)

Обнімаю та цілую Тебе, мій єдиний Сину.

Твій Тато.

ЛИСТ XXVIII

19.III.58 р.

Дорогий мій Сину!

Сьогодні день Твоїх ім'янин. І на цей раз я не можу обняти Тебе та побажати Тобі добрих успіхів в науці, щоби досягнути це, на що в Тебе вистане сил та здібностей. І знову шлю лише свої думки та бажання, щоби доля Тебе приласкала, і всі Твої добрі почини вінчалися успіхом. Коротко моє щастя тривало, коли міг я Тобою любитися. Доля не дозволила мені працювати для Тебе, піклуватися та виховувати Тебе. Тепер Ти вже майже дорослий, багато бачив і переконуєшся, що таки праця є вирішальним чинником в успіхах.

Останні місяці принесли нам багато хвилювань, що до решти виснажували і так вже майже порожнє нутро. Часом думаю, що

й злий дух не міг би гіршого підшептати. Кажуть, не звертати уваги на почування, а прислухатися до розуму. Якраз і потрясення душевні можуть лише викликати стан, що людина здібна кинути або відректися своєї дитини. Якби ми не роз'яснювали собі подібного випадку, від правди годі втекти. Здається мені, що не завжди добрі інтенції дають добрі висліди. І мало ще є мати добрі побажання у якомусь задумі. Дуже часто кінчаються вони сумно. Мама переконує мене, що це проста формальність, яка не повинна мати впливу на дальші відношення. Не знаю, як воно буде далі, але вже на сьогодні багато лиха скоїлося, бо викликало до життя багато терпкого, прикрого, несмачного і болючого. Я навіть поминаю наш випадок, то у всіх подібних лежить лукавство і неморальність. Я лише чув, що за беріївських часів багато дітей відрікалось батьків і багато батьків відрікалось дітей. І хіба-ж це було щире? І виграли на цьому ті, що відрікались, або від яких відрікалися? А скільки болю, знають лише діти і батьки. Про цих, кому воно легко приходить, хіба не будемо згадувати. Але-ж не всі так поступали, і вони напевно далеко щасливішими себе почували і відчувають, бо мають чисту совість і спокійні сні. Пишу „спокійні сні“, бо вони мене покинули тоді, як перший раз прочитав про це. Я і до сьогодні не можу зрозуміти, як в одному випадку підпис має значіння, у другому – проста формальність. Кажу Тобі, Богдане, підписуйся лише там, де відповідає Твоїм переконанням і за що Ти думаєш нести повну відповідальність.

У попередньому листі я писав, віддав „свою згоду“ на затвердження. Так воно й сталося. Ходила ця цидуля більше півтора місяця. Спочатку вимагали „документів“, тобто підтвердження, що я сам того не придумав. Я віддав листа з 6-го грудня. Почалися дальші здивування, розпити, які тривали аж до цих днів. Нарешті я все забрав і порвав. Тепер радий, що перший раз обставини склалися у мою користь. Отже, тепер можу Тобі сказати ясно, що вся ця історія була мені дуже не по душі і проти моїх переконань. Уважав це насильством наді мною. Увесь цей час бракувало мені повітря. Так, без Тебе мені неможливо бути, і ніколи такого підпису не поставлю. Тепер лише жалую, що ціла та смішна історія набрала такого розголосу і багато людей хіхікає в руках.

Хіба ж можна тепер якоюсь перешкодою закривати вічі і прятатись? А яка гарантія, що через якийсь час і такого буде мало? Таким способом можна все людське по дорозі загубити і для Твого віку такі експерименти є надто ризикованими. Ти-ж до сьогодні не маєш права нарікати, що хтось Тебе недооцінив, зро-

бив Тобі кривду із-за Твого походження. А чи не могло бути так, що при зміні прізвища, усі Твої починання та задуми могли-би піти шкереберть? Тоді напевно лишилась-би у Тебе рана на ціле життя. Твої успіхи (бо інакше їх не можна назвати) на шкільній виставці, вважаю, допоможуть Тобі пробитися далі. Напевно оцінку Твоїм картинам давали ті, що мають якесь відношення до мистецтва, а може й будучі Твої викладачі. Отже й прізвище для них вже не чужим буде. А відносно Твоїх батьків, маєш повне право сказати, що не вони Тебе виховували, бо їх навіть не знаєш, а Діди. І в рубрику маєш право занести дідів, як опікунів і вихователів. І це не буде суперечити ні правді, ні моралі. Мені було би дуже цікаво подивитися на Твої рисунки. Така людина, як Олена Львівна (Кульчицька.– Л. Б.) часом одним словом може більше сказати, ніж інші цілими лекціями. Пригадуєш свої рисунки з 55 р., „могили прадідів“? Вона у мене збереглася. Тоді я Тобі завважив, що треба звернути більшу увагу на рисунок. Тепер же, бачиш, Олена Львівна Тобі вказала на це саме. Отже, як такий авторитет, як О. Л. твердить, значить це є правда. Я Тобі вірю, що вона вже в поважному віці, що мало енергії має, що сама вже не може взяти активної участі у творчому житті, але один її погляд має неоціниму вартість. Цікаво мені було-б порівняти колишні Твої рисунки з теперішніми. Хотя-би навіть Ти поспробував цей самий пам'ятник в Кошляках. А між іншим, він не є легкий для виконання.

Так, Сину, починай кувати сам свою долю! Пам'ятай, що навіть найширші плечі не в силі заступити морозного вітру. А знай, що життя не є таке страшне, як ним лякають. Буря і негода з хати є завжди страшнішою. Працею всюди собі промостиш шлях, як будеш надіятися на власні сили.

(...)

Обнімаю Тебе, мій єдиний, – Твій тато.

ЛИСТ XXIX

Дорогий мій та єдиний Сину!

На Твого листа я вже два рази відповідав і ще раз хочу сказати. Слова Твої мене дуже зворушили і налякали. Сину мій, ми хотя разом не росли, але я переконаний був про Твоє синівське ставлення. Ти повинен завжди пам'ятати, що крім нас двох, читає ще хтось, тому подібні слова крім зла для Тебе і

болю для мене нічого не принесуть. Вірю Твоєму серцю і зайві тут слова.

Пригадуєш, як ми сиділи на горбочку за домиком з козою та копичкою сіна, і голосно мріяли. Мріяли як-то буде, як Ти закінчиш середню школу. Тоді ще Ти крім дитячої охоти рисувати, більшого не бажав. Я обіцяв Тобі, що куплю машину як закінчиш середню школу. Так напевно і сталось-би, якби ми були разом. Тепер Ти виходиш у світ без мене. Вже й у такому віці прийшлося Тобі надпити гіркого, але-ж Ти нагадував мені ще дітям, що носиш ім'я людини, яка не лякалась невідомого, вміла зустрічати небезпеки, боролась зі сильнішими і вміла перемогти, бо була гартованою, підготованою та впертою у своїх задумах. Більшість дітей ступає в життя при батьківській допомозі, але дуже багато є таких, які самі вриваються, мостять собі шлях і виходять в люди, та ще в які!

З Тобою буде лише моя любов та віра, що будеш правдивою людиною, бо більше нічого для Тебе не маю.

Діди своїм старанням дали Тобі все, що могли. Ти своїми поступками оправдаєш їхні сподівання та подякуєш.

Можливо, що не вигідно буде Тобі переписуватись зі мною, поступай, як краще. Для мене Ти завжди єдиний і найдорожчий. Вірю, що будемо разом і лишаюсь тим, для кого Ти є одинокою радістю та надією.

Цілую Тебе міцно, – Твій батько.

ЛИСТ XXX

1.VI.58 р.

Дорогий мій Сину!

По довгих митарствах я знову на тому-ж місці, звідки виїхав перед роком. За цей час не писав Тобі, бо адреса часто мінялась і не хотів щоби блукали та доганяли листи. Тепер знову осів на деякий час. Пишу на деякий, бо може через кілька місяців знову кудись переїдемо. Но постійно числюсь за теслярською бригадою, яка переїздить там, де треба будувати. Ці переїзди і відбирають багато часу. Так і ми проїздили около півтора місяця. Крім цього в зимі, майже три місяця я працював в токарному цеху на верстаті, де точив різні деталі до тракторів, бо мусив вважати на свій поперек, який легко простуджується. У висліді

матеріальна користь зникаюча, бо так якось зложилось. Але переконався, що при такій роботі дуже псується очі і нервово виснажує праця. Посилка прийшла день перед виїздом. За нею дуже я дякую і просили подякувати ті, що смакували. Відносно того, щоби більше не слали, я дійсно мамі писав. Писав тому, що не все було у злагоді. Уважав, що в таких питаннях повинна бути повна гармонія.

Бог мені свідком, що й на мить я ніколи не допустив думки, щоби могли замишляти Дідусь та Бабуся щось злого. Я свято переконаний, що всі їх думки направлені на те, щоби все виходило на краще для Тебе, щоби створити Тобі найбільш сприятливі умовини для життя, але мені видавалося, що не завжди добрі наміри дають бажані наслідки. Був-би я також великим негідником, якби вважав, що мене Бабуся кривдила. Навпаки, вже більше років, як Ти маєш, горджуся перед своїми близькими Твоїми Дідусем та Бабусею. Але, на превелику шкоду для моїх близьких, не можу згодитися навіть з найріднішими, якщо не є переконаний. Крім цього, можливо, я неправильно зрозумів слова Бабусі, переписані мамою. Із них я почав догадуватися, що робиться певна асекурація, щоби котресь в майбутньому мало законний притулок, тобто, щоби я не мав можливості скривдити. Отже, якщо мій здогад був правильним, то я не вважав себе в праві зловживати добротою, за яку поки що не в силі відплатити тим-же, а на майбутнє не мається довіри. Зрештою, як висловились мама, це є справа більше почувань, аніж розсудку, тому таке вийшло.

Про це, що я огірчений і дразливий, навіть не думаю заперечувати. Навпаки, часто здається, що до життя я вже зовсім непридатний. У всякому випадку в майбутньому треба лікуватися.

Знаю, що я багато болю спричинив, але-ж він виник мимо моєї волі та бажань. Все це виникло із-за розбіжності думок. Якщо Дідусь та Бабуся вважають себе ображеними, то я дуже перепрошую і ще раз кажу, що моя пошана та любов до них нічуть не зменшилась.

18 ц. м. пішли для Тебе книжки. Вони, щоправда, не нові вже, але здається мені, цінні для Тебе. Є там книжка Дж. Вазарі – про італійських художників XV–XVI ст. Це є найкращий його твір, але й з нього зобачиш, як багато митців мала Італія ще 400 р. тому. Тому певно нема дивоти, що власне на такий почві вирости Мікель Анджело та Леонардо да Вінчі. Могутні дерева лише у лісі ростуть. Там також є і давно обіцяні співаники. Може й вони троха за скоро прийдуть, бо я хотів зробити приємність при закінченні Твоїх іспитів. Але, знаєш, мож-

ливості у мене невеликі. По правді, то я й не знаю навіть коли Ти кінчаєш. Дуже хочу, щоби Ти успішно закінчив. Вірю, що так воно і буде. Лист Твій зворушив мене і дуже мені припав до серця. Чим-же Ти і як, хлопчику мій, піддержувати мене будеш?

Лише раз Ти мені снився дорослим, а то все таким, яким бачив востаннє. На другий день, як верталися з прогульки, обіцяли купити Оленці квітів на ім'янини. А Ти от вже й дорослий. Жаль лише, що не пишеш про здоров'я та самопочуття Дідуся і зовсім не згадуєш, як підготовляєшся. Тепер вже навіть не прошу Тебе листа, бо треба Тобі звернути всю увагу на іспити. Вже як будеш мати все закінчено, докладно напишеш мені про все. Твоїми рисунками дуже цікавлюся. (...)

Усіх поздоровляю, цілую Тебе міцно, – Твій батько.
Добрих успіхів в іспитах!

ЛИСТ XXXI

6.VII.58 р.

Дорогий мій Сину!

Найперше – поздоровляю Тебе з успішним закінченням мистецької та середньої шкіл! Тим Ти приніс мені велику радість та втіху. Якраз вчора, ніби на завершення радості, передавали з Києва гарний концерт. Складалось вражіння, що всі з цього приводу радіють. Тепер признаюся, що переживав, бо боявся, щоби Ти не пошпортнувся. Одно, думаю, що найважливіше, за Тобою. Тепер це зробить Тебе трохи вільнішим, не таким зв'язаним. Як забажаєш, зумієш скупчити енергію в одному напрямі. Дотепер про оцінки я Тобі нічого не говорив. Краще не шкодили-б, але як людину цікавить щось іншого, цікавить це, що не міститься у шкільних предметах, треба бути вирозумілим.

Ти вибрав мистецтво. Знай, що мистецтво вимагає цілої, без рештки, людини. Вимагає не тому цілої, що зброя митців, тобто сама техніка набувається при допомозі великої праці, впертості, систематичних занять. Навіть геніальні творці тих ділянок, не змогли-би досягнути нічого, якби були легкоповажними та лінивими. І дійсно пильність не є чеснотою, а обов'язком. Заки не осідлаєш рисункової техніки, смішно думати про композицію чи подібне. На кожному місці, повсякчасно вправляй руки. Заведи собі альбом для нарисів у формі більшої книжки, такий, щоб можна мати постійно зі собою: у вільні хвилини зарисовуй

все, що бачиш. Навіть не дармуй тоді, як їдеш трамваєм, автобусом чи поїздом. Цікаві обличчя чи постаті завжди найдуться перед очима. Це повинно стати Твоєю привычкою! По довгий праці та практиці сам зумієш характерними рисами передати суттєве. Зобачивши, що треба довго вивчати та вдивлятися, щоби зобачити вислідину лінію.

Тебе може здивувало, що книжки прийшли з одного місця, гроші з другого, а лист з третього. Вважаю, що своєчасність має велике значіння у нашому житті. Хотілось мені дуже зробити приємність, не завжди можна вислати так, щоби прийшло у бажаний час. Хотів, щоби книжки прийшли на закінчення шкільного року, а гроші та лист при закінченні іспитів. Довго носився з думкою, щоби Тобі щось купити то не знав що, не було кому порадити, що Тобі придалось-би і вислав гроші, щоб Ти сам розпорядився ними. Ти-ж вже дорослий.

(...)

Кланяюсь всім рідним, цілую Бабусю та Дідуся, обнімаю Тебе та цілую, – Твій тато.

ЛИСТ XXXII

17.XII.58 р.

Дорогий мій Сину!

(...)

На другий раз прошу Тебе приділити більше уваги почеркові, щоби легше можна було читати, тим хто необізнаний з Твоїм почерком. Це також дасть більшу гарантію, що лист дійде до моїх рук. Найбільше тішуся тим, що Ти задоволений зі свого вибору і невтомно працюєш. Одним і єдиним моїм бажанням є, щоби Твоя охота до праці перейшла в постійну жадібність, творче горіння, ненаситне хотіння вчитися і вчитися, а пізніше: працювати і працювати, і працювати. Як Твоя душа буде широко розкритою для сприйняття, Тобі конечною, то научишся дуже багато, бо можливості великі. А Ти певно знаєш, що для власних задумів та творчих шукань треба дуже багато знати. Моєю радістю для Тебе: досконало оволодіти рисунком. Володіти так, щоб Ти міг схоплювати властиві і характерні риси і кількома штрихами передати бажане. Як будеш господарем своєї руки, значить, як зумієш передати на папір бажане так, як Тобі хочеться, можна сказати, що володієш рисунком. Тоді вже можна

приступати до різних проблем. До часу, заки не станеш майстром руки, всі напрямки, які виникли у мистецтві повинні Тебе цікавити лиш, як історичний етап. Не раджу Тобі зараз захоплюватися різними „ізмами“, які можуть лише зіпхнути Тебе на манівці, зманерувати. Як станеш майстром, властива лиш Тобі одному риса виникне сама, і тоді зможеш сказати своє слово, бо будеш мати потрібне знання та досвід. Деякі відбитки мені подобаються. Багато знімок не вдалося. Певно натюрморти в дійсності далеко краще виглядають, аніж на знімці, бо нема кольорів. Знову-ж там, де є більше рисунку, можна ясніше представити. Дуже хочу зобачити в кольорах. Певно, таки найбільше вдалі останні Твої роботи. Церква у Космачі виглядає мені симпатичною, здається ніби у теплих тонах. Треба було її прибрати, прикрасити якимись віттями. Такі додатки, як дерева, віття, трава, тобто все, що на першому плані, дуже оживляють та прикрашають. Даю Тобі заклази вже на вакації: 1. Гнилицька церква і хата, де я родився. Хата колись була в садку.

Певно думаєш, що Твій батько навіжений, бо нігде місця не може загірті. Коротесенько опишу Тобі хотя останні кілька місяців, щоб Ти уявив собі, як мається справа. До липня був на колоні, де працював на будівництві. Потім перекинули через пересилку на нове будівництво. Звідтам через п'ять днів знову на пересилку, де тримали три тижні. Потім на нову колону привезли, в суботу записали у робочу бригаду, а в неділю забрали в холодну, де тримали шість тижнів, звідки перекинули на строгу, а через місяць сюда, де просимо трохи більше денного світла. Обіцяють навіть книжки. Щодня ходжу на прохід. І всі оті митарства є ніби наслідком того, що другий раз суджений. Виходить, що це є ніби винагорода за ці роки, які суд реабілітував і признав, що мене судили незаконно. Нагадується стара грецька легенда про острів Крету і Мінотавра. Просять Тебе, щоби Ти при нагоді збирав цікаві марки і зберіг для одного хлопчика. Певно маєш знайомих.

Веселих свят і щасливого нового року. Цілую руки Дідуся, Усім поклін, обнімаю і цілую Тебе, – батько.

ЛИСТ XXXIII

Дорогий мій Богдане!

Прийшов Твій лист писаний 12 вересня. Дякую Тобі за нього. Читав я Твого листа і згадував, що ходиш стежками, по яких і

я колись бродив. От згадуєш про Ясіню. Там я перший раз був, як мав 18 років. І з тої пори майже на протязі семи років бував там. Воно (те село) виділялось тоді мальовничістю, мешканці із цілого Закарпаття може найчистіше говорили українською мовою (поминаючи Бичків), у свята дуже мальовничо одівалися, гарно аркана танцювали, великі ярмарки влаштовували. Якраз десь у такому віці як у Тебе, жив досить далеко від центра на грунику у гуцулки, в якій був син мого віку, спав на обороді і любувався Говерлею та П'єтросом. Одного року жив знову два тижні у Клочураків в Чорній Тисі (протилежний кінець Ясіні на захід). Там на саморобній тичці перескакували через три метри. Недалеко жив гуцул Михайло, що мав тоді 116 років і дуже добре держався. Делятин викликає у мене сумні спогади. У Ворохті також у мене були добрі знайомі Гаврилюки (Федір та Семен, що мав дві маленькі дівчинки). Може, колись найдеш їх. Вони мешкали за Прутом напроти старої церкви, що виділялася своєю оригінальною архітектурою. Варта би її зарисувати.

А от відносно мотоцикла мені не зовсім подобається ідея, щоби купити його. Щоправда, у нас були такі плани, щоби купити його. Пригадуєш, як сиділи ми на горбочку і Ти мріяв про таку власну, полатану хатку, копицю сіна і козу, що навколо лазила. Я тоді обіцяв, що куплю для Тебе мотоцикл, як будеш мати 16 років і авто, як закінчиш середню школу. Напевно так воно й сталося би, якби ми жили разом. Крім Тебе у мене не було-би жадних клопот. Але одне, Богдане, їздити при батькові, друге – самому. Дідусь же не може тепер носитися з Тобою. Це я пишу не тому, що не довіряю Тобі самому. Для мене воно виглядає так. Перше, коли людина освоїть таку їзду під наглядом у молодшому віці, наїздить досхочу, перебродить хміль у ньому, і він їздить тоді як усі нормальні люди, тобто лише тоді, коли необхідно і куди треба. А так скажи мені, Богдане, куди Ти зараз будеш гасати, як шкільний рік починається? Це-ж лише буде Тебе відривати від занять і хвилювати Бабусю з Дідусем. І далше – гроші. Сумніваюся, щоби в Дідуся були тепер зайві гроші. Пишу „зайві“, бо він не вважається необхідністю. Він же Тобі для роботи не потрібний. Ти-ж не є ні поштар, ні міліціонер чи щось подібне. Отже це є розкіш. А Ви на правду так живете, що можна собі дозволити на такий люксус? Думаю, що Ти вже настільки дорослий, що повинен жити з олівцем в руках відносно домашнього бюджету. Скажи, чи не смішно виглядає, заощаджувати копійки на товарових поїздах, а викидати тисячі? Часом воно тяжко буває відмовитися від наперед запланованої думки. Але кому-кому, лише не Тобі привикати до

відмов, та ще не таких. Дитино моя єдина, Ти-ж тепер до певної міри голова сім'ї. Отже, на тому закінчимо. Ще трошка підрос-теш і напевно смак у Тебе зміниться. Тоді певно купиш за свої гроші машину, як вона потрібною Тобі буде. Скромність завжди до лиця людині, тим більше Тобі. У мене без всяких перемін на краще, слід лише очікувати гіршого. Границі для добра чи зла взагалі нема. Отже треба завжди усе спокійно сприймати, бо по гіршому завжди настає краще. Будемо надіятися. Взагалі я здоровий. Усім кланяюся. Цілую усіх Вас рідних.

ЛИСТ XXXIV

19.IV.60 р.

Мої найдорожчі!

20 травня День Уродин нашого батька, Дідуся і мого найбільш любимого вчителя математики. Може, навіть нема дня, щоби я про Вас не згадував, але як я мрію про волю, то мої думки завжди викликають образ нашого Дідуся. Може тому помагає спогад про це, що Дідусь завжди відкривав мені двері, щоб впустити до хати. І тепер разом з мріями про волю невідступно стоїть постать Дідуся, який впускає мене до хати. І навіть не може поміститися в моїй уяві, що може бути інакше. Здоров'я Дідуся дорожчим для мене від волі, тому у цей День будемо вперто молитися і вірити, щоби вернулися сили і Дідусь міг радуватися життям, бо воно насправду є гарним. Від мене, дорогий Сину, купиш букет квітів, щоби потішити око. Бути заступником Тобі не першина, а я через простори пішлю свої поздоровлення і молитву до Всевишнього, щоби здійснилися мої побажання прожити многа літа у здоров'ї і радості. (...)

Дуже цікаво мені було розглянути те, що появилось Кульчицької, і втішився дуже Нарбутом, бо завжди його любив. А цікаво, що Ти, Богдане, скажеш про графіку Нарбута? А його силуети? Я колись мав щастя бачити багато гарної графіки. Навіть захоплювався шрифтами. Тому кілька разів питав Тебе чи викладають у Вас графіку. Очевидно, як часто воно в Тебе буває – відповіді не отримав.

Радію, що систематично займаєшся спортом. Хочу лише, щоб ті заняття були тривалими. Очевидно, бокс цікава річ, але не уявляю собі, що він Тебе захопив. Його освоїти можна лише з ціллю, щоби часом вборонитися. А такі випадки часто бувають.

Але щоби освоїти його таки добре треба попрацювати. Бачиш, відносно плавання мої такі завваги. Плаванням займайся не тому, щоби підвищати розряди або стати чемпіоном, але тому щоби легені навчилися краще працювати, руки та ноги стали сильнішими, і цілий був справнішим. Очевидно, має значіння, що басейн критий, але бокс також не на свіжому повітрі. І думаю, що все-таки в басейні краще повітря, чого Тобі дуже бракує, аніж там, де займаються боксом. Крім сказаного, щоби Ти знав, що плавання і лежачарство належать до найздоровіших спортивів.

Якщо поїдеш на вакації в Полтавську область – буду радий, бо там є дуже багато цікавого з кераміки і вишивок. Полтавські вироби славляться у світі. А з тим колгоспом чи не помилився Ти? Ти пишеш Миколаївської області. Хіба може району, бо-ж від Миколаївської області є ближче інші художні інститути“ Хіба? Приємно мені, що Тобі теж подобалося там. Твої описи гостини мене радують. Відносно спиртних напитків уважаю Твоїм жартом. Хочу лише, щоби Ти був невразливим навіть на жарти своїх колег, якщо серед них є „мочиморди“. У такому випадку можеш зовсім без кривди для себе дати себе обсм'ятти, що Ти мов „не козак“, „баба“ і т. д. Тим Ти покажеш як-раз відворотне і будеш на голову вище. Знаєш, що я Тебе прошу? Прочитай за всяку ціну „Моя жизнь“ – М. Ганді. І дуже хочу, щоби Ти після прочитання написав свою думку. Треба лише прочитати дуже уважно. Побачиш, там багато гарного є. І ще цікаво, що Дідусь скаже про книжку. А чи читав Ти про Шевченка „спогади“? Тепер напевно, підготовляється щось великого з нагоди 100 літ його смерті. Згадуєш, що Ти заключив договір зі спортивним товариством на кліше. З нагоди того, тай взагалі на майбутнє для подібного у Тебе повинні бути відповідні течки, у які треба збирати усякі вирізки з газет, журналів, фотографії, що відносяться до спорту (плакати, графіка, ін.). І Ти не думай, що кожний художник все робить з голови. Він довго студіює все, що було зроблене перед тим, а потім комбінує щось нове. Роби собі різні зарисовки і подібне. І так на різні теми буде вже готовий матеріал. Якщо вдасться Тобі кліше, обов'язково пришли знимку. От якраз бачиш як може придатися графіка. Відносно плакатів – також треба опанувати добре шрифти (мати збірку різноманітних стилів). При писанні, заки великою практикою не наб'ється око, треба вміти заповнити площу і видержувати рядки, якщо великий текст. Кількість букв розділити на кілька рядків. У рядку кількість букв ділити на довжину рядка у мм, щоби знати ширину букви. Перші букви писати за поділкою, щоби око привикло до густоти. Купи собі маленьку логариф. лінійку

для точності. Сердечно дякую за поздоровлення. Усій Рідні і знайомим кланяюся, Вас, моїх найближчих, обіймаю і цілую.

Ще раз щиро цілую, – Ваш син і Твій батько Михайло.

ЛИСТ XXXV

8.IX.61 р.

Мої найдорожчі!

Нарешті прийшов від Вас листок. Хотя я з нього нічого не довідався, але слава Богу, що можете писати взагалі. Відколи Богдан звідси виїхав, я від нього не отримав ні слова, а обіцяв писати. Мені навіть непотрібні листи. Потрібна лише вістка, що живий та здоровий. Щоби купити листівку, заадресувати і підписатися на ній, не так уже потрібно багато часу. Дуже мені важко було, коли він поїхав. Терпимо було до половини серпня. Від половини серпня не міг собі місця найти. Не було у мене сили написати кілька слів. Відчував, що у Вас якесь велике нещастя. Знаєте, скривати переді мною – не зм'якшується удар, а збільшується. Що сталося, я вже знаю. Писала цьоця, що була у Вас від 20 серпня. Тут нема слів, щоби потішити. Хто може плакати, тому легше. Вже цілий тиждень, як я знаю і спокійно не в силі думати про це. І ніхто не може порадити, ані розрадити. Дійсно, лише молитва у великому горі може злагіднити біль.

Обов'язково Вам тепер потрібно перемінити місце, щоби зобачити нові предмети, місця людей і околицю. Чи-ж не можна поїхати у гори, або в Тернопільщину. Прямо проїхатися треба, пройтись поміж людей, які нічого не будуть нагадувати із пережитого. Смерть є велике нещастя, але лишається таки життя. Страшно дивитися на дорослу людину, яка з горя плаче, але на те лихо, щоби з ним боротися. У Вас є внук чи може син, який Вас дуже любить і гордиться Вами. Він родився чи може не вспів загартувати своєї нервової системи, або вона у нього лишилась такою ніжною. Не всі-ж люди сприймають однаково одну і ту саму подію. І він, може навіть несвідомо для себе, стане Вам підпорою, лише треба йому більше довіряти. Тобто вірити у його власні сили. Я би дуже бажав, щоби Ви не розлучалися тепер у його виїздах. Це принесе взаємну користь. Катрі я написав листа зараз-же після від'їзду Богдана, але відповіді не було жадної. Можливо, дійсно якісь обмеження.

Давно я хотів звернутися до Вас з проською. Тепер здається на часі. Напевно, і Ви не раз над тим думали, лише боялися самої думки. Чому б Вам не відвідати Катрі. Я не кажу, що це буде весела зустріч і принесе щастя, але переконаний, що по якомусь часі взаїмно Вам стане спокійніше, і думки уложаться на своє місце. Хіба-ж можна такий довгий період ждати. Знаю матір, яка приїздила із дуже далека, і лише зобачила. Сам факт, що Ви бачилися – стане заспокоючим. Крім того зобачите обстановку, поговорите з начальниками, може Ваша присутність облегшить участь і переконається, що з близька не є таким страшним, як здає. Все-таки це вже будуть живі думки. Будете їхати через Москву, можете до когось записатися на аудієнцію.

Очевидно, зараз є мало сил, але-ж я певний, що великі замисли родять нові сили. Це вже буде не вимріяний-вистражданий образ, а конкретна людина. Лише треба розбурхати думки, і вони вже не дадуть спокою, аж доки не здійсниться задумане. Як технічно перевести, треба подумати. От Богдан оповідав, що в зимі має їхати до Ленінграду до інституту, тоді-ж можна поїхати.

Колись моя Бабуня казала, що живий живе думає. Зрештою журитися Ви і самі можете знайти. Але ця журба оплачується, якщо так можна виразитися. У ці важкі і пригнічені дні я постійно думками з Вами. Ви певно догадуєтесь, ким для мене був Татусь. Отже це була одна із найбільших моїх втрат. Цілую Ваші руки і втираю Ваші Сльози.

Ваш син.

ЛИСТ XXXVI

Мої кохані!

(...)

Думаю, що та книжка про шрифти Богданові придасться. Книжка безумовно є цінною. Коротенька історія розвитку і основні взірці цікавіших тепер шрифтів. Очевидно, якби він зацікавився, то є багато графіків, які створили свої і дуже цікаві шрифти. У нас крім Ю. Нарбута (дещо є у тих, що він має), цікаві були Бутович, Ковжун та особливо гарні шрифти є у Лісовського. Майже всі вчилися на тих книгах, що лишилися, і особливо Остромирове з XI ст., Пересопницьке з XVI ст., Апостол і Острозька біблія з XVI ст. (...)

Ваш Михайло.

ЛИСТ XXXVII

24.XI.65 р.

Дорога Катрусю!

Вчора 23.XI. прийшов Твій лист. Сьогодні вже відписую, бо вчора ще мусів написати листа до матері Кості. До сьогодні я ще не писав їй, а негарно, бо вона бідна сирітка. Тобі здається, що лиш у Тебе багато господарства, клопотів, часом приходиться крутитися як муха в окропі. Вже тепер у Тебе хоть з пранням велика вигода, я весь час сам перу. Щотижня усе треба випрати, та висушити, а зараз не так скоро сохне. Простині здаю, бо завжди маю запасну, щоби в суботу змінити, коли не верне із пральні. Щодня купаюся, бо на заводі свій душ, деколи в зоні.

От зараз також прийшов з лазні, дещо виправ, повісив сушити, та засів до листа. Прийшла мені думка, що кожен повинен хоть помитися заки сяде писати листа. Зрештою залежить кому. Але звичайно листи пишуть кому хочуть. Чи знаєш, що Стефаник заки сідав писати, купував дуже багато першосортного паперу, бо ніколи написаного не поправляв, а брав свіжий аркуш. Зіпсутий кидав у кіш. Зрештою Стефаник був дуже ніжний, хоть вигляд мав грізний. Леся колись писала, що з вигляду він подібний до розбійника. Все-таки він був великим естетом. Тепер я вже багато більше знаю, як маєшся та як виглядаєш.

Якби усе записати та дати прочитати модникам уже підтоптаного віку, то до Вас стояла би довга черга, щоби зберегти лінію і молодість, – такі дифірамби виспівують про Тебе. Падали такі слова, як жіночність, ніжність і спортовий вигляд, навіть грація і т. д.

Видно Твоя робота таки дійсно додатково вплинула. Знаю також, що радикально покращав Твій харч і все те приписують заслугі нового начальника, що не дає ходу хапугам та їх помічникам. Часом одна людина наведе порядок, коли хоче.

(...)

Останні 10 днів, мене перекинули на підмогу обтягання крісел, хоча я до того тої роботи не виконував і були такі, що вже знають ті операції, і не післав. Крісла обтягуються дермантином. Для виконання норми необхідні виробничі мозолі, але я вже пів норми можу. Кажуть, що Драч вже не є тим, чим був. Дехто вже навіть не хоче його читати. Читаю тепер вибрані твори А. Кримського. Чи Ти знаєш, що він знав 60 (шістдесят мов). Оце так поліглот. Га? Крім того був мудрою людиною. Як у всіх людей і у нього були свої хиби. Чи то кажуть – мондри. За рецепт на

пластівці дякую, але він нам не підходить. Ваші кулінарні подвиги викликають подив і вдячність.

Певно Тернопіль для Тебе не є таким дорогим як мені. Я там перший раз в житті самостійно купував перо, чорнила і зошити, й перший раз у житті зобачив і почув таке, про навіть не мріяв, бо не знав, що існує на світі. Переді мною відкривались нові роки мого світа, я навіть не вспівав дивуватись. Тернопіль – це зелені роки мого життя. Може, навіть не зелені, а блідо-жовті, що переходять у зелень весною. Тоді я навіть не догадувався, що виросту подорожником, якого піратують копита, місяць, а він собі росте. Для мене там кожна вулиця дзвонить, там небо безхмарне. Ці кілька років, що я прожив у Тернополі лишили багато спогадів, аніж останні десятки років (у всякому разі добрих). І яке гарне місто, а ще гарніші околиці. Наша „Хортиця“ неспроможна була забезпечити усіх лежачими, тому ми пізними вечерами виписували арабески із присідками, крутилися поміж очеретами, на ставу совгали, скакали з верби у гарячі дні у річку.

(...)

У домі що зберігся зі старих часів в околиці колишнього базару за вулицею 3 Мая відкрили музей, невеличкий, але змістовний. Того ж дня виїхали поспішним поїздом Чоп-Москва до Київ¹⁴.

(...)

За вікнами проносились засніжені села, що пряталися у видолинках, ярах над річками. Була неділя, але я нікого не бачив. Задержувався поїзд лише у великих містах, і около півночі вогні привітали нас. А може, так лише мені здавалось. За ці роки практично я вивчив географію, переконався, що Союз не лише широкий, але на тисячу кілометрів довгий. Чув віддих Ледовитого океану і гарячих степів Казахстану, мився на Лонцкого і полоскали хвилі Охотського моря, бродив по тундрі, плавав на ріках і мостив дороги в тайзі. Якщо зупинитися на цифрах, то лиш пів року я їхав. Якщо зложити усі кілометри, то можна опоясати земну кулю. Бачив десятки міст і тисячі людей. За ті часи я бачив неозорі простори, де дикі звірі гуляють, наче вітри. І на тих безкрайніх просторах для мене нема місця. Мене водять наче одного із екземплярів зоопарку, або драпіжного. Був час для думок, аналіз, нарікань. Були випадки, що зустрічав я людей, які по кілька років успіли обернути через дім, тюрму, лагерь, але це були люди, які мали свій погляд на чуже добро та мораль. Середовище серед якого я виріс, серед якого я жив у різний період життя і серед якого я живу не вважаю гіршим від себе. Та, між нами кажучи, поминаючи скромність, не вважаю себе гіршим від тих, що вважають себе вихователями. Я свято

переконалий, що мене би не осудили моралісти віків типу: Сервантеса, Дікенса, Гюго, Шіллера, Шевченка, Толстого, Ганді та подібних. А може винні ті, що складають програму навчання? Може дітей треба вчити лише мат., фіз., хімії і под., а суспільні науки можуть вивчати лиш ті, що родяться з чорним піднебінням, і твори Лесі давати читати лише дорослим, бо вони розсудливі і поважно писаного не трактують? Дальше слідуючим разом. Була зима. На Михайла рано падав сніг, і під вечір пішов дощ. Тепер знову вже зима правдива. Від Семка нема нічого. Від усіх поздоровлення.

Цілую Тебе. Михайло.

Мене лиш би не виганяли з музеїв, зрештою описувати одне, а оглядати друге. Жадними словами та ілюстраціями не в силі передати тої атмосфери, оточення, повітря та самого хвилювання, яке виростає, коли ти ступаєш по тих місцях, де проходили мільйони на протязі віків. Дивитись на свідків минулого часу, цілих поколінь, які тут проходили, дивились на те саме, може навіть думати те саме¹⁵. При вході до Софійського собору вищербилась цегла, і представ собі, що кожного кортить діткнутись пальцем, і я погладив. Це місце вишліфували наче скло. Стоїш перед нею, і здається Тобі, наче справді плывеш у безвість віків. Скільки то шугало диких бур навколо стін, а корабель все плыв. Ми привикли згадувати історичні постаті князів, яких тут вибирали наради, що рішали долю країни, гетьманів, полковників та подібних. А скільки мільйонів хилили голови, та просили у Пречистої, що з піднесеними руками молиться, у Всевишнього кращої долі. А скільки було мольби, що кололи небо тоді, коли „материнський плач підносився аж до зір“, як казав Рильський. Чи знаєш наприклад, що „Золоті Ворота“ зложені з каміння поважних розмірів поряд із ріллю. І все не зцементоване ніяким таким розчином, що ніби родилось монолітом.

Бачив метро. Проїхався з кінця в кінець та назад, оглянув усі станції та можу сказати, що роблять скромніше вражіння від московського, що нема того переситу оздоб, деякі своїм оформленням відповідають назвам. Може, цікаво Тобі буде (дізнатися про.— Л. Б.) мої відвідини архітектурно-будівельного інституту. Нова споруда, інтер'єр якої не зовсім закінчений. Зовні виглядає легкою і граціозною. Познайомили із проректором та деякими професорами. Усі були дуже привітними та ласкавими. Під час бесіди мої питання викликали підозру, що я є глибоко обізнаний і зацікавлений тими предметами (якщо йде про зацікав-

лення, то від правди недалеко). Таким чином, я опинився у центрі уваги. Випадково тоді була виставка машин, які помагають студентам перевіряти свою успішність у науці. Навіть по телевізору показували успіхи виставки. Керівник виставки дуже радо роз'яснив нам добірною мовою історію розвитку тих мудрих машин. Я кажу „нам“ бо професорів зібралось кільканих, та повно гостей уже там було. Обійшли ми багато кабінетів та викладових сал¹⁶, бачив гарні рисунки (кресленні) із архітектоніки, та приємне вражіння справляє катедра малювання. Такі відвідини змучили мене, бо не в силі було забути, що приймають тебе не за того, ким ти є, що всупереч твоєї волі стаєш якимось авантюристом чи обманщиком, дурисвітом, чи в кращому разі артистом.

Подібного стилю є готель „Дніпро“ на Хрещатику. Цей стиль відрізняється доцільністю своїх елементів, що крім своїх необхідних функцій творить ніби вислідну лінію, які милують око своєю простотою. Істина завжди є простою, лише трудно знайти її. Вже коли ми біля того стилю, то слід згадати найновішу споруду „Палац Піонерів“, що присіла наче велетенська птиця на дніпровій кручі, надалеко Києво-Печерської лаври. Може Ти вже бачила на якійсь знімці, але гарні знімки я не бачив. Аеровокзал у Борисполі я бачив здалека, бо тоді, коли я летів до Львова, він ще не був відкритим. Пів до одинадцятої, я ще на проході у Києві. Морозний день, що зовсім оправдав назву 24 лютого. Волга пролетіла шосе між соснами і вже сиджу в АН-10, що курсує Харків-Львів. Літак дуже вигідний, зовсім не подібний до тих, що літали перед 15 роками. Київ-Львів ніби лежать на якійсь кривій, може подібний до параболі, якої вершина піднялась понад 8000 м. Злітаєш та сідаєш майже не помітно, без коливань та „ям“ у повітрі. Весь час дивився в ілюмінатор, навіть трохи нагрівся на сонці. На жаль, шлях миттю пролітав над селами. Не видно було жадного містечка. Усе занесене снігом, лише павутиння доріг, вигадливі плями лісів, іграшкові домики селищ та тіні річок, що змійками вились далеко вниз.

Блукав очима до горизонту і думки невідступно ширяли над землею. Хотілось тоді вічно літати заметіллю, що тривала кілька днів, перетворила Львів, чи краще перенесла на 25 років назад. Здавалось навіть, що ті-ж самі люди чистять та метуть вулиці. О першій годині я проходив через подвір'я і мимоволі глянув у ліву сторону чи не стоїш Ти на тому місці, де Тебе лишив, хоча зараз-же пригадав, що прощались ми на Пелчинської¹⁷. Як не смішно, але на Лонцького¹⁸ повіяло чимось близьким, навіть усміхнувся внутрішньо. Вікно на Толіцького.

Через пів години я вже переглядав каталог книг Шевченка, Берле, Сресекани (геолог), на столику в затишку читаю. На другий день „Волга“ в'ється вулицями старого міста, читаю прізвища козацьких полковників, гайдамацьких ватажків, опришків, і дорога пнеться на „Високий Замок“. Через засніжені віття красуються форми близьких та рідних пам'яток архітектури. Знову машина ховзається вулицями у напрямі Медових печер, понад Личаківським цвинтаром, де лежать ті, з якими вже не зобачимось, лежить Тато. То знову площа Софії, Стрийський парк, повертаю голову вправо, може, Богдан де блукає. Нове місто, нові вулиці Тореза, Терешкової і знову Стрийська. Може, зобачимо озера за Солонкою. Вітер низовий, замітає дорогу замків і дорогу до озера. Крутимось вулицями Янівського, обідаю в ресторації, що в парку Франка. Франко поглядає на свій університет. Йдемо пішки до віче на бульварі Шевченка (Академічна). Трудно мені, бо випив келишок. Видно я не родився для пияцтва. Я повертаю до пам'ятника Фредра, але його там вже немає. Вже темніє, легесенька пороша нагадує вечір перед Різдом. На вул. Драгоманова читаю – якась виставка. Ось Коцюбинського–Пелчинська. Уся гора встелена грубою верствою снігу, каштани похилили віття, а великі пухнасті пластівці снігу таки не можуть і не в силі заслонити вікон, що чорніють з лівої сторони. Як вони близько, як вони дуже далеко. Може, на цей раз то лише сон, з якого не можу пробудитись?

Надходять Твої уродини. Дуже часто люди зітхають та дуже бажають мати 18 чи коло того. А мені от жаль було-би загубити свої роки. Постійно бажається не втрачати фізичної сили та можливостей. Якщо маєш якісь реальні бажання, то бажаю здійснити. Микола та інші бажають многая літа. Усім кланяюсь та цілую Тебе. Михайло.

1.X.1965 р.

Додам же, що нам виписали молоко, очевидно, не даром його дають. Інженер від техніки безпеки оглянув наші умовини і розпорядився видавати молоко, тобто щоб не було за що. Чи це все довго буде тривати не знаю, но краще його не отримувати, за кожним разом воно у мене кисне, бо його дають не зовсім свіжим, і за ніч стає кислим, таким воно є кращим. В таких умовинах я теж працював, усі роботи до тепер були на свіжому повітрі, крім перших років у шахтах на Воркуті. До всяких недомогань організму у мене виробилась певна тактика. Будучи свідомим того, що не маю можливості допомогти організмові, тобто компенсувати того, що забирає робота, вимикаю у головному центрі опіку чи кібернетичний центр, а спихаю усю

відповідальність на місцеві органи, беручи до уваги то, що існують у всіх системах свої місцеві центри. Навіть серце має свій. То чого-ж я буду вмішуватись своєю безпомічною журбою переживаннями ох-ахами і т. п. Хай поодинокі органи самі мобілізують свої приховані сили, щоби себе зберегти. Я лише можу обіцяти, що збережу спокій та не допущу паніки. А було вже таке, що носом землю орав, що запалення мав, не згадуючи про повну безсил'я. І одну поміч, яку я міг постачати своєму організмові, були спокій та зовнішня байдужість. І такі лікарства помагали. М. С.

ЛИСТ XXXVIII

22.I.67 р.

Мої найдорожчі!

Пишу Вам з нового місця. Навколо нас сосновий бір, виходить, що сухо, бо сосни не люблять вологи. Навіть до нас заглядають сосни.

В основному тут шиють рукавиці. Тай я вже шив. Нарешті позбувся шкідливих цехів. Вашого листа, тай від Нусі і від Семка отримав. Усім відпишу.

Троха я захворів. Виглядало-б ненадійно, але насправді так воно не є. Цілий місяць минулого року було дуже багато роботи. Моя ж праця була залежною від інших. Тобто скільки нам привозили, стільки треба було почистити. Молока взагалі не давали. 26 грудня особливо було багато. У цеху було багато поліровщиків. Дослівно навколо полірують. Я-ж, щоб вирватися з того району, почав спішити, а тим самим ще більшими порціями почав вдихати лаки, ацетон та розчинники. Нагнувся, і так заболіло у грудях, що рішив піти до фельшера. Заки дійшов морозним повітрям, тай перестало. Фельшер пояснив, що це могло бути від мігдалків, бо тоді й простудився легко.

7.I без видимої причини, бо лише у лазні був, тай то дуже не нагрівся – стався сердечний припадок, що тривав около восьми годин. Після нього тривала кілька днів температура і заборонили три тижня рухатися, журитися та радуватися. З останнім я дуже легко справляюся.

Вже якраз два тижні лежу собі та вигріваюся, бо на дворі вже кілька днів великі морози. Як ця хвороба називається ще

докладно не знаю. До вух долітали терміни „стенокардія“, яка у процесі приступу переросла у інфаркт. Як би там не було, але добре, що вже є якась хвороба, а то часом журба надходила, що колись прийдеться вмерти (бо покищо нема таких, щоб вічно жили) зовсім здоровим. Поминаючи сказане, то й так нема чого дивуватися. Моє серце ніколи не було взірцевим. Постійно давало про себе знати по гарячій ванні. І я ніколи не користувався ванною, а краще душом. Десь у 17 р. сказали, що маю розширення, але пояснили, що це спортова хвороба. З незапам'ятних часів у мене від будь-яких зусиль чоло вкривалось каплями, але саме серце мовчало, бо знало, що не маю чим допомогти. І от збунтувалось. Мені здається, що це вибрик, або-ж невдячність з його сторони. Умовини то змінились, я-ж не відживляю його вже більше шкідливими випарами, навіть ліс показав, що скоро буде посилати живицю. А-ж воно бачите як. Недавно я бачив книжку: „Як лікувати серце“. Тепер треба буде прочитати. Тай спеціально перегляну вправи дихання йогів для серця. Це вже Вас прошу, щоб Ви серед тих книжок „Магабгарата“, що у Вас знайшли. Посилку мені дозволили, бо покищо усі, що мали дозвіл на старому місці, тут отримали. Казали лише, що зберігають точний речинець – 4 місяці. Останню я отримав ще у вересні. Отже минуло вже 5 місяців. Беручи до уваги теперішній мій стан – радять мед та ще може троха чоколада. Зрештою, Ви певно знайдете там більш знаючих людей у таких питаннях. Катрі цього місяця напишу лише листівку. Як будете вважати відповідним, то прошу якось загальниково написати. А вже на другий місяць, як зможу сидіти тай певно ходити, а може буду здоровим – сам напишу.

Ті, що хворіють не дуже стидуються того. Тай мене потішають, що ніби й я маю право захворіти, що винуватити себе не потрібно. Про хворобу вже досить. Вже давно я завважив, що хворі дуже люблять оповідати про свої недуги. Жаль лише, що це усім надоїдає, аж тепер завважив, що я таким став. Отож прошу вибачити. Відносно посилки, ще я собі нагадав, писала Нуся, що Роман Юрієвич мав намір вислати із вдячності, що його похвалив. А він насправді гарний без усякої похвали. Надіюсь, що останню його знимку також пришлеть. Богдан вже певно виставку може робити зі своїх натюрмортів. Сюди вже треба їхати автобусом около 20 км. Як будете писати Лесі, то прошу подякувати за поздоровлення. Усім щире поздоровлення і вітання. Прошу передати Вірі поклін. Усім близьким і рідним у Новому Році доброго здоров'я і щастя.

Цілую Вас обоє і бажаю радості, – Ваш син і тато.

ЛИСТ XXXIX

17.II.67 р.

Дорогий мій Сину!

Твого листа отримав і сьогодні телеграму читав. Якщо можеш, приїжджай зараз-же, бо пізніше мене відвезуть до шпиталю. Мій стан дозволяє зобачитися з Тобою. Може знайдуться якісь екстра-лікарства. Усім кланяюсь і цілую Вас.

Твій батько.

ЛИСТ XL

14.II.67 р.

Мої кохані!

Якби Ви знали, який сьогодні сонячний та тихий день, то й Вам було би веселіше. Хотя й мені заборонено хвилюватись, але трудно спокійно читати Ваші журливі листи. Оце прийшли дві листівки (одна ще з 27.I), Ваш лист, та Катрі, й від Нусі. Безмежно Вам дякую за Ваші почування, бо вони такі дорогі для мене. Бачу, що Ви дуже обізнані з такою хворобою. Виходить, що я належав до тих, що найменше знали про таке. Можете уявити, яким я був наївним, коли під час того приступу журився, що пропаде мені вихідний, не зможу нічого в неділю прочитати (це якраз було зі суботи на неділю), а в неділю треба було знову йти на роботу. Одинокий страх в очах, що стояли навколо мене, бентежив мене. Коли-ж на другий день обережно, наче дитину, переносили на моє місце, я вважав перебільшенням і не хотілося робити їм прикrostі своїм спротивом. Рядом зі мною мій знайомий, щоб мене доглядати. Тої-ж ночі зловив мене перестрашений і вмовив, щоб я ліг. Нарешті рішили роз'яснити про правдивий стан. Свідомо я й так не стремівся-б собі щось заподіяти, бо це було-би нечесно супроти близьких, але дійсність мене не хвилювала, і байдуже відносився до свого стану. Усі помагали чим могли, а коли минула горячка, через кілька днів почали давати дієтне. Приложили всіх зусиль, щоби обладнати приміщення, куди мене через тиждень перенесли. Як з'являлася думка про себе, то лише у минулому часі. Я-ж ніколи не лежав по шпиталях і зараз ще не можу звикнути. Ліжко

моє стоїть в куточку, пів метра від ніг – піч. У ті великі морози, що доходили до -43°C у нас було тепло.

Вже от тиждень як пробую вставати. Кожного дня виходжу на двір. Із-за браку досвіду само серце дошкульно вчить. Якби таким методом учили в школі, то всіх поробили-би каліками. Трудно привикнути, що ноги та й руки здорові, а рухатися не можеш. Здається, що там, де було серце, сидить наполохана птиця, яка зовсім безпричино б'ється об груди. Лікар каже, що маю велике щастя. Таке мені не раз говорили. І тепер я вже не знаю, що таке щастя. Коли я почув серед болю, що це грудна жаба, нагадав бідного Тараса і розповів присутнім, як страшно Шевченко мучився. Але це лише був початок, і почався інфаркт міокарда. Ще тоді я сказав, що такий біль є надто великою ціною за життя, тим більше за таке. Ну але це вже філософія.

Сказали мені, що поїду до шпиталю, де зроблять електрокардіограму, змінять групу, і, може, ще полежу там з місяць. Десь тому два тижня прийшла посилка від Віри Миколової з Миргороду. Посилки не видали, бо тут такий порядок, що видають лише тоді, коли висилає той, що записаний у „ділі“. Тобто мені може висилати Богдан і Семко. Стефка змінила прізвище, то також був би клопіт. Не знаю, що з Вашою буде, як Ви поставили свою зворотню адресу. Може вернутися за Богдановою адресою.

Тиснення крові вже маю 115. Отже йде до кращого. Тепер вже менш-більш знаю як степенувати свої рухи. Книжки я читаю, але стараюся не перейматися. Завважив, що спори від'ємно впливають, тому не встряваю, не ставлю себе в думках покривдженим, нещасливим і не горджуся, бо таки нема чим.

12.II. Сьогодні ходив до лазні. Вона пристосована може й не для таких, як я тепер, але помився добре по 36 днях. Випадково були знайомі, подавали мидницями воду, а я сидів тай мився. Ніби й не спішив, а вийшло гейби дві копії жита намолотив. Коли тіло чисте, зовсім інакше почування. От і виходить, що йде до кращого. Так, як усе в світі. Тепер переглядаю брошурку про хвороби серця. Виходить, що моя є підсумком усього прожитого. Могло-б і не бути, та не було кому перевірити мій стан, і при такому харчуванні, на такій роботі в останні роки у нього не було вже сили. Так що й нарікати на нього годі. Хотя я пробував порозумітися з ним, бо воно має свій керуючий центр, то я переконував, що усі недоліки не впливали з моєї лихкої волі. Його старанням є максимум приложити зусиль, бо лише у спільці зможемо прожити. (...)

Михайло.

Мої кохані!

У п'ятницю 19.V, вернувся з лікарні. Думаю, що всі Ваші листівки прийшли. Твої Богдане, ще може блукають. В останньому листі, де згадуєш про свої покупки, згадуєш, що вислав вісім, а я отримав всього три. Кольорових листівок прийшло десять. Навіть одна прийшла, яку Ти вислав ще тоді, коли їздив сам. Блукала тому, що адреса плутана. За все дуже дякую. Дуже радий Твоїми повідомленнями, бо дають певне уявлення про Твоє життя і роботу. Тай листівки цікаві. Навіть живу Твоїми хвилюваннями.

По моїх обрахунках, Ти повинен вже бути вдома. Твій лист, висланий рекомєндо, дуже цікавий для мене. „Мистецтво“ виходить що два місяці. Десь у червні вийде третє число. Жду Твоїх вражін з Ельбрусу. А я лише знаю вершки Карпат, та був на Уралі. Майже всюди треба лізти власними ногами. Крім Татр – усі безсніжні. Лише на Герлях у деяких місцях, тай то не там, де треба, причеплені ланцюги, щоб не зірватися. Моя подорож сюди до певної міри була випробуванням сили серця. За всі роки мого перебування у Мордовії, ще ніколи не було такого травня. І той день нічим не різнився від попередніх. Не знаю скільки там степенів було, але в час обіду духота невиносима. Якраз о 12 год. сідав у „воронок“. Як на зло у таму-ж напрямі їхали жінки, і їх посадили у великий переділ, а нас двох у маленький. Зараз-же горяч вдарила у лице, і я спочатку троха настрашився. Але коли заструївся піт, я вже знав, що доїду. Кілька шишок на голові та пару літрів поту не велика міція, бо доїхав і переконався, що я таки не останнього ґатунку. У порівнянні з одинадцятим, в лікарні і тут комарі доїдають, а тут то й мушка гризе. Пізніше певно привикну, бо вже забув Сибір, а видно, що не треба. Лікарська комісія 17.V поставила мені інвалідську групу на пів року. А там поїду на перевірку і зроблю операцію мігдалів. Виходить, що вони дуже шкідливо впливають на серце. Я вже з ними маю клопіт около дев'яти років. Тепер не хочуть виривати, що мов серце ослаблене і в таку пору року кров погано скручується. Куди не глянеш, то все лиш шкодить тому нещасному серцю, тай я недбайливо відносився до нього. Лікар сказав мені таке: щоб очистити кров від „жужелиці і й фусів“ треба їсти мід, цитрини, помаранча, яблука, грушки, ягоди, ярину, молоко, бути на свіжому повітрі, нічим не хвилюватися, то і серце буде здоровим, бо отримає потрібний матеріал для обнови нових

кліток. Я дуже чемно подякував і обіцяв по можливості користуватись його порадами. Казав, що й цибуля є корисною. Видно, що сини Мойсея знають, що добре. Руханка необхідна, бо для сили м'язів необхідний рух, а серце є м'язом.

Якраз подали Ваш лист, писаний 15.V. Сталось не так як треба. Минулого місяця я довідався, що святочні поздоровлення не входять у ліміт, так як в інших місцях. І коли під кінець місяця я написав до Вас листа, то через тиждень без пояснень вернули мені назад. Тоді я догадався, що поздоровлення зачислили до листа. І спочатку цього місяця рішив дописати ще листочок до Богдана та вложити Юркові листівку з іменинами, яку також вернули у квітні. А вийшло, що дійшов лиш той листочок до Богдана, а решта в коші. Соломонівське рішення. Там-же я описував про пакунок. Правило те-ж, що і перед тим. Три пакунки на рік. Отримати можна по чотирьох місяцях від попереднього. Останній я отримав 4 березня, отже найскоріше можу отримати четвертого липня, але зі зворотньою адресою Богдана. Ще колись я писав, що глюкозу порошок можна вимішати з цукром. Сік цитрини, щоб не розливався, також добре змішати з цукром і знайти якусь посуду, що не б'ється, і легку (є фляга з поліетелену). Гроші я отримав і скористав. Дякую. Більше не потрібно, бо маю свої. Використовую лише ранішнє та вечірнє сонце. Часто миюсь. Мною прошу не журитися, бо не є воно так зле, як Вам здається. Від цюці отримав листівку. Усім кланяюся та цілую Вас.– Ваш Михайло.

ЛИСТ XLII

14.VII.67 р.

Мої кохані!

Вчора 13.VII. прийшла посилка. Нічого не зіпсувалось, лише фляга певно троха розкрутилася і трошка соку просочилося. На щастя мішочок з цукром роздерся і сік змішався з цукром. Таким чином все збереглося. Дуже Вам дякую за все. Добре, що троха смальцю прислали, то буде хоча чим вгостити. Тут так вважають люксом. Найходовішим вважають сало і цибулю. Обіцяли привезти до магазину цибулі та на тому й кінець. Ваш лист та листівки прийшли. Другий том Сковороди я читав, з індійських прошу прислати той том, в якому описані вправи

йогів. І прошу також „Нариси історії укр. мист.“. І ще раз прошу подякувати Вірі і поздоровити її.

Покищо прошу подякувати Василеві за гроші, а пізніше то я напишу до Василя. Чи Ви знайомі із квітами „портулак“? По вигляді можна догадатися, що це із горячого, безводного краю, бо замість листя має м'ясисті грубі шпильки, вкриває густо площу, наче барвінок, і цвіте різнокольоровими цвіточками, подібно до дикої рожі. Здалеку виглядає на барвистий килим. Мені здається, що такі квіти дуже підходять для могилок. Якщо там не має, то я пришлю. Можна посіяти Дідусеві, і хай би Семко посіяв Мамі. І життя якесь таке безбарвне, сіре було, то хотя хай би тепер милувало людське око. Чомусь цюця збирається вислати знимки, аж у мене буде „певне місце“. Та на яке ж ще треба ждати певне місце? До лікарні поїду аж у листопаді. І знов таки на пару тижнів. Зараз у нас дуже гарна погода. Я встаю о пів шостої. Руханку починаю повільним, ритмічним ходом. Потім збільшую темпо. Руханка із такими ходовими перервами триває до 45 хвилин, і закінчую легким бігом (10–15 кроків), і знову хід. З того можете зорієнтуватися, як маюся. Найдовше на сонці кручуся до пів дев'ятої. Потім ще у вечір багато ходжу. Повітря дуже гарне, бо близько сосновий ліс. У вечір навіть жаби кумкають, а ранком пташки виспівують. Було-б все-таки добре, як-би Богдан прислав деякі знимки з побуту на Кавказі, бо як поїде у Кіровоград – займеться другими справами. Усім щире поздоровлення. (...) Цілую Вас обоє,– Ваш син і тато.

ЛИСТ XLIII

Мої дорогі!

(...)

Чи отримали насіння „портулак“. Для проби можна би посіяти й цього року. Може не встигне зацвісти, але вирости може. У Вас же там тепло, садити можна зернятко від зернятка десять см. Можна й густіше, може котре не прийметься. Він дуже густий.

На каві мені ніколи не залежало й тепер не залежить. Як зрештою до жадних напитків не чую слабості, хіба що до кислого молока не байдужий, але воно про мене є іншої думки. Дякую Вам за гарного листа з 9.VIII. Найнедокучливішим приятелем є книжка, бо її можна відкласти, і вона не сердиться. Тут

дуже трудно знайти місце, де би нікого не було, але є дуже багато вирозумілих. Твою листівку, Богдане, я отримав. У журналі „Мистецтво“ взагалі дуже мало поміщають із вашої ділянки. У „Вітчизні“ час від часу появляються сторінки із графіки. В останньому Г. Севрук заповнила своєю графікою. Цікава. Все-таки Ти дещо мені пришили, був би вдячним якби кольорові. Усім Твоїм поклін. Якщо правда, що В'ячеслав захворів, то відвідай Оленку. Близьким багато сил, цілую Вас обоє, – Ваш син і тато.

ЛИСТ XLIV

25.XII.67 р.

Мої кохані!

Нарешті можу Вам написати з нового чи краще зі старого місця і відписати на Ваші листи. Я приїхав вже раніше, але листи отримав недавно. Усього було два листи і шість листівок. На першому листі стоїть дата 20.X із допискою Богдана, що посилає знімку з автопавільйону, яка також була у листі. В листі також дописано, що висилається лист Катрусі, якого не було. Отже це вже другий лист, що пропав. На слідуючий раз прошу її листи висилати в окремій коперті. Якщо і так будуть пропадати, треба буде з доплатою, а потім можна і жалуватись.

Знімка гарна. Здається, що я би вже міг розпізнати Твій стиль. Коник грайливий, і відбитка справляє радісне вражіння. Усе, що було в посилці деже смачне. Лишився ще мед, який тримаю на свята. Усе, що було, дійшло в такому вигляді як висилалось. Сушенню також ще маю майже всю. У другому листі був лист Катрусі дописаний Вами і окремий листок Богдана. Ласкаво прошу подякувати за поздоровлення теті Янці, вуйкові Адзюві та Оленці. Бажаю Вам, мої найдорожчі, кріпкого здоров'я, радості і ласки Всевишнього. Дорогий мій Сину, я дуже зворушений Твоїми стараннями та боюсь, щоб Тебе не зневірило і не розчарувало. Жалую також видатків. Раньше 1.III Тобі не дадуть побачення зі мною. Вже коли Ти порушив те питання, то й я мушу дещо сповістити. Справа моя знаходиться у Сиктивкарі (столиця Комі АССР). 15 квітня, коли я був у лікарні, приїздив слідчий зі Саранська (столиця Мордовської АССР) і на протязі двох днів вів допит і за протоколював зізнання у моїй справі.

Тоді мене повідомив, що це є переслідство на скаргу одного із співників. Пізніше я довідався, що скаргу писав Борщ. Але результату нема по сьогоднішній день. Згідно слів слідчого, переслідство мало закінчитись пересудом. Як можливо, Богдане, прошу при нагоді вислати якісь цікавіші знімки із тої виставки, що була у Львові. (...)

Тепер пишіть мені на стару адресу: п. я. ЖХ 385\17а. Якщо буду в лікарні, то будуть пересилати. Усім кланяюсь, бажаю багато щастя і здоров'я у Новому Році.

Цілую Вас, – Ваш син і тато.

ЛИСТ XLV

28.I.68 р.

Мої кохані!

Пишу вам листа з лікарні. Приїхали в морозний день. Мимо того, що був дуже тепло одітий, все-таки трохи замерз. Пару годин без руху – дають себе знати. Тут гарно викупався і попав у ту ж палату, що минулого разу. В палатах тепло. Так я не дуже зимна боюся, а от накритися люблю тепло. Лікар поки що не викликав, бо нас дуже багато приїхало, а лікар один і не може справитись. Як довго тут буду – не знаю. Буду певно краще чутися. Минулого разу мені давали пити якусь мішанину з йоду. Кажуть, що ніби запобігає виникенні тромбів. Цей лікар вже виїхав звідси.

Читаю зараз про життя Сезана – переклад з французької. Книжка написана у 1956 р., переложена у 1966 р., автор А. Перрюмю. „Сезан“, видання „Молода гвардія“.

Якщо ти не читав – раджу. Власність Юлька. Автор просту-діював усю літературу, що відноситься до життя Сезана. Багато матеріалу використав із різних книжок Е. Золя та інших товаришів і знайомих Сезана. У книжці підкреслюється виняткова працездатність Сезана. Автор старається доказати, що Сезан пройшов дуже ґрунтовно пензлем весь розвиток мистецтва від Ренесанса, Рубенса, Делакруа, Пісарро і останнє слово сказав сам. Багато разів ставив під сумнів свої можливості, щераз повторював пройдене, аналізував розумом, відкидав зарозумілість, впадав у смиренність і таки доходив до того-ж результату, що переконувало його у правильно вибраній дорозі. Є багато

ілюстрацій, зрозуміло не кольорових. Чи маєш Ти гарно ілюстровану книгу, видану музеєм в Будапешті про іспанське мистецтво 17–18 ст. – німецькою мовою? (Від Ель Греко до Гої). Дуже гарні кольорові ілюстрації. Ще маю зі собою „Історію Візантії“ – 2 том, видання „Наука“, 1967 р. Перший вже прочитав. Яка там чудесна мозаїка. Пиши, що робиш. Усім кланяюся і бажаю доброго здоров'я.

Цілую Вас обоє, – Ваш Михайло.

ЛИСТ XLVI

21.X.68 р.

Мої кохані!

(...)

Радію Богдане, що цього року так вдало поєднався Твій обов'язок з приємністю. Читаючи Твої листи, згадав колишні свої прогульки в Татрах. Там Гермех має всего 2663 м. Він та ще інші вершини вкриті також льодовиком. Були у мене плани відвідати Альпи, та давно вже здав їх в архів. До таких підйомів треба троха підготовлятися. Гори є дуже обманливі. Перший раз мені здавалось, що на гору, яка ніби моргає до тебе, уся виблискує своїми боками до заходячого сонця, можна вибігти за годину. А показалося, що воно зовсім не так. Зрештою Ти ще минулого року знайомився з горами. А все-таки Ти обіцяної знімки з павільону не прислав. Обіцяла Бабця прислати замітку (переписану) з газети про Твої картини, і також на тому кінчилося. У „Жовтні“ (журналі, що виходить у Львові) є стаття про Львівську мистецьку школу. Є деякі знімки та багато прізвиськ митців. Серед них Труш, Новаківський, Кульчицька, Ліщинський, Сельський, Патик та інші. Про Безініна і його графіку є маленька статейка у „Літ. Укр.“. Щось там певно появиться з нагоди річниці І. Труша. Де-ж все-таки мешкає Богдан? Нащо Тобі те авто потрібне? Куди Ти будеш їздити ним? Прийшла також Твоя листівка вже з долин (13.X). Усім кланяюся і бажаю доброго здоров'я. Цілую Вас обоє, – Ваш Михайло.

ЛИСТ XLVII

4.VIII.69 р.

Мої кохані!

(...)

Пересилаю Тобі вирізки з латв. газети про виставку у Латвії. Маю також список книжок і журналів, що виходили й виходять у Латвії на теми, що Тебе цікавлять. Із довоєнних видань думаю, що трудно Тобі дістати, хіба-б з приватних рук або в бібліотеках. Є там і про: латв. орнаментику, композицію латв. вишивок, латв. нар. одягу, тканини, будівництво, кераміку, латв. мистецтво у період барокко і под. Тепер виходить журнал „Старожитність і мистецтво“, „Археологія і Етнографія“. Вийшло у 61–67 р. „Латвійське народне мистецтво“. У журналі бувають часто вклейки з прикл. мист. Як щось цікавого буде – пришлю. Не знаю чи з переліченого щось скористаєш без знайомства. З Литовського пізніше Тобі пришлю.

Якщо маєш намір прислати деякі з обіцяних знімок, то може це краща пора для Тебе, аніж восени. Тепер Ти ніби відпочив, маєш ще час, заки поїдеш на працю, можеш щось приготувати і я дуже буду вдячним. Ще з Ленінграду Ти писав, що дуже кортить Тебе взятися до праці. Опиши, як виглядає книжка про румунське малярство на шклі, що цікавого вдалося Тобі знайти в Карпатах та чи задоволений тим. Можливо, щось більше нашлося-б у селах, що лежать далше від битих шляхів чи турист. маршрутів. А то вчепилися всі до знайомих сіл, людей тай очистили. Не знаю, чи був Ти колись у Рахівському районі. Як може завважив, що Закарпаття розділене майже правильними хребтами, між якими течуть річки з півночі на південь. Туристи переважно ходять здовж головного хребта, звідки витікають річки, і де проходив колись кордон, або машинами чи залізницею. У деякі долини мало хто заглядає, бо там не має жадних шляхів. От, наприклад, Косівська Поляна лежить у рах. районі, але добратися туди можна через хребет з Рахова. Таких гарних вишивок я нігде не бачив, як там. Село розположене в горах і зовсім ізольоване від зовнішнього світу бездоріжжям, Кобилицька Поляна ще через хребет лежить в долині, якою можна вийти до Бичкова, що над Тисою. У сусідній долині за горою на захід від Бичкова лежать три Апші (Верхня, Середня і Нижня). У Верхній живуть українці, а в других румуни. Ніхто ніколи туди не заглядає і т. д.

(...)

Тиждень було тепло, то позимніло, знову два дні світило сонце, і тепер почалися дощі. Вже й недалеко осінь. В Кишеневі тепло ще довго збережеться. Усім кланяюся і бажаю міцного здоров'я та гарного настрою. Може Стефця має які знімки, що могла-б подарувати? Цілую Вас обоє,— Ваш Михайло.

ЛИСТ XLVIII

4.IX.69 р.

Дорогі мої!
(...)

Твої знімки, Богдане, мені подобались, але повіриш, що ніяк не можу пізнати того місця „нашої вулиці“. Здається мені, що деякі знімки виграли-б, якби Ти застосував фільтри. (...) Тут одна поважна людина з бородою питає: чи це його (тобто твоя) любка, я пояснив, що це здрібніле ім'я від Любов. — Що таке любов, то я знаю! Але я не знаю, що маєте на ввазі.— Ну, то поясніть!— „Чому на знімці, де вони сидять, Любка ближче до апарату?“ — „Це-ж випадково!“ — „А на тій, де йдуть до гори?“ — „Бо хотів їх зпереду зфотографувати!“ — „А чому-ж він лише Любку зфотографував на перелазі, га? А чому при знімці, як Любка приміряє запаску, ця друга, бідачисько, сховалася за стовп? Це також випадок?“ Що я міг йому відповісти, коли сам не знаю, хто вони такі, що вона за одна, чи дійсно „Любка“ — ім'я. Ти-би хоча написав. Зрештою, якби вона мала коротше волосся, то міг-би на знімці, де піднімається на гору, сказати що Ти. Наплечники Ваші не сподобалися мені, але про це пізніше. Дуже Вас прошу повідомляти мене, як йде розпродаж мистецьких творів для прибудови. Віра повинна бути в курсі. Усім поклін. Цілую Вас дуже,— Ваш Михайло.

ЛИСТ XLIX

30.IX.69 р.

Мої кохані!
(...)

Листівки з квітами найбільше люблю тому, що інших нема. Та кінець-кінців здається мені, що найвідповідніші квіти з наго-

ди різних річниць чи ім'янин. Вже як таку журбу приносить та посилка, чи краще зміст її, то навіть не знаю що порадити. Тут мені вже кілька разів казали, що посилка приносить більше клопоту, як користі. Найперше треба знати, що тут дуже мало отримують, а кожного треба вгостити, маю на ввазі тих, хто ніколи нічого не дістає. Одні вважають щось конкретне, а під тим словом розуміють сало та щей з часником. Інші воліють хлибнути трохи кави, як що-будь їсти. Воно може пояснюється тим, що багатьом видається ніби кава підніме настрій і хоч на мить верне його думками у краще, дехто доказує, що кава допомагає від різних недомогань і подібне. Для багатьох, як бачу, кава заступає різні трунки. Ото-ж прошу пів кіло солонини, пів к. смальцю, пару головок часнику, пачку кави, сушенню, а решту, що Ви знаєте. Якщо легко дістати сметану в порошок (суху) і троха глюкози в порошок з цукром, цитрину в порошок, то дуже прошу. Попередня посилка (друга) розійшлася до тижня. (...)

Твої Богдане листівки певно всі прийшли. Кольорових чотири, а решта такі (три) і лист з 13 вересня. Деякі прийшли дуже скоро (за три-чотири дні). Відносно Твоїї прогульки на Буковину, то місцеві вважають, що причиною Твоїєї невдачі є брак зацікавлення народним мистецтвом у молодих, а старі по-вмирили. Один каже, що в Ростоках ще можна було-б щось знайти. Вони лежать біля Вижниці. Зрештою, на „може“ не варта тратити часу. Про львівського збирача було в газеті надруковано. Певно, він багато всього має. А яка доля решти робіт, що мали бути розпродані? Там були дуже дорогі, не знаю чи під силу приватній людині придбати. Хіба-ж міськрада до появи каталогу не знала про такі потреби? У попередніх листівках Ти писав, що вибираєшся в гори з двома художниками, без того якже би я міг таке придумати. Мої слова відносно ваших наплечників зовсім не задівають Твоїх амбіцій, як туриста. Туристика, чи краще її техніка, здається, не зробила таких карколомних змін, як їзда на лещатах. Уяви собі людину, що протягом дев'яти років тратить не менше півтора місяця на мандрівки, що не раз тривали підряд тридцять днів, серед яких часто щоденно проходив в середньому п'ятдесят кілометрів, поминаючи кількадемні прогульки серед року. Крім практики ще цікавиться теорією, то ясно стане, що навіть Твій батько при таких умовах міг дещо навчитися, дещо пізнати. Мені хотілось оповісти про наплечники, які не прилягають до спини, щоб не пітніла, і все-таки переносять весь тягар на спину і не відтягають рамен взад, що дуже перешкоджує при альпіністиці. Ще хочу

додати, що часто є приємним людині взагалі поговорити на теми, що колись приносили радість і чіпається за першу нагоду. Тому ще раз повторюю, що зовсім не мав наміру Тебе образити, бо дійсно „не маю найменшої основи чіплятися і вдавати колосального спеціаліста“, яким я ніколи не був і тепер тим-більше не можу себе вважати.

Відносно Любки Ти міг-би троха більше написати. Звичайно залюбки оповідають своїм близьким про своїх приятелів, тим-більше про таких, з якими думають пускатися в такий далекий шлях, що зветься життям. Бабця також не хоче тої теми торкатися. Усім кланяюсь і цілую Вас дуже, – Ваш Михайло.

ЛИСТ L

5.XI.69 р.

Мій сину єдиний!

Нарешті прийшов той лист, якого я так довго ждав. Вчора я кинув у скриньку до Вас, а через кілька годин вручили від Бабці й Твій. Другого листа, що мав бути у Бабчиній коперті – не було.

Радію, що Ти найшов Любу і вважаєш, що без Неї життя для Тебе немислиме. Так я зрозумів. Зрештою якби навіть Вона й не мала тих вальорів, про які згадуєш, а прямо написав, що „хочу одружитися з ньою, бо є тою, яку я шукав“, то моя втіха нічуть-би не зменшилась. Я-ж довіряю Твоїм відчуттям і смаку. Коли в нас мова була про дівчат взагалі, то правдою є, що краса має велике значіння. Та для дружини того замало, бо в житті до все-го привикаєш, і навіть чаруюча краса з бігом часу вже не вражає, а починає бліднути. І навпаки, духовні прикмети, чесноти є тривалішими, ціннішими і навіть постійними деякі стають. В дану хвилину, коли думаю про Твоє щастя, то зв'язую його з Любою. Тому імponує мені, що Вона є сміливою. Бог його знає, де те щастя чи згода починається. У всякому разі, наскільки я Тебе знаю, Тобі власне потрібна така жінка. Потульна, боязлива, що вічно запобігає ласки, щоб не загубити чоловіка, у всьому послухна, Тобі не імponує. Але це не значить, що час від часу на вашому горизонті не появиться хмарка. Мистецтвом є розрізняти важне від дрібного. Мудрі чоловік і жінка знають, що подружжя це є взаємні своєчасні уступки, компроміси, вибачення, відречення від своїх хиб, слабостей, дурних привычок. Часто сі-

мейна згода триває коштом принижень чи переживань другого. Таке Тобі не підходить, бо задорого коштує. Рани, що тоді виникають не завжди гояться. Супружжя, це певно наглядне гармонійне поєднання суперечностей, щоб тривало життя. З бігом кажуть, протиріччя стираються. Ти багато пізнаєш і навчишся від Неї, Вона-ж від Тебе. Та ще велике маєш щастя, що Бабця в хаті і, як видно, полюбила Любу.

Та скажу Тобі, Богдане, що короною і живильною силою для подружжя є вірність. Яке було-б щастя, якби люди забули оту гидь, накуп, що носить в повітрі у вигляді масних анекдотів, які забруднюють наші думки і призвичаюють нас до бруду. Гін за ефемерними пригодами, похоті штовхають часто людину на стежку приниження і стиду. Тільки подружжя вірність забезпечує людині спокій і дає сили.

Знай мій Сину, що вірність є одною з найшляхотніших чеснот людини, що вона власне очищає і підносить людину, коли сили тебе покидають. Безмірну радість і особисте щастя людина знає тоді, коли є кому бути вірним. Супружжя не є забавкою чи розривкою. Від чистоти, теплоти, взаємного кохання залежить майбутнє тих, що прийдуть після нас. Не судилось мені виховувати Тебе, але Ти повинен пам'ятати, що діти потребують догляду, як найніжніші квіти. Дитина може нормально рости і розвиватися лиш в промінях батьківської любові, у родинному щасті. Діти виростають такими, якими хочемо їх бачити, бо беруть приклад з батьків.

Якщо Ти Богдане, хочеш справляти весілля, буде гарно, як приїде хтось з Гнилиць і Кошляк. Може вони обмежаться тим, що делегують Генка і Віру, яка до речі хоче приїхати ще раз до Львова. Не забудь також запросити цюцю Палазю. Решту, як знаєш, лиш-би нікого Ти не обійшов, хто Тебе любить і прихильно ставиться до Тебе. Прикро дуже, що з Генком так вийшло. Ти певно завважив, що Годи дуже вразливі, чутливі і ніжні. Виходить, що Генко і внутрішньо пішов у Годів. Пригадуєш нещасливий випадок у Крем'янці? Якось треба залагодити це.

Думаю, що навіть брак зимового пальта не може бути перешкодою нашого побачення, бо найзручніше в дорозі тепла зимова куртка (як на лещатах), хіба, що маєш плани інші по дорозі.

Цілую Вас обоє і тулю до свого серця, хотя воно не зовсім здорове та зате ніжнішим стало. Вірю, що й Бабці лекше стане. Многая літа! У костелі заспівали-б Вам – Алелую.

Цілую, (підпис).

ЛИСТ LI

5.XI.69 р.

Любі!

Всією душею бажаю Тобі моя Доню¹⁹, щастя і того, про що Ти мріяла, чого ждала. Твоя доля стає моєю долею.

Хай стеляться Вам квіти, щоб жили в достатку, а Ваше небо хай буде безхмарним! Цілую, – Ваш батько.

ЛИСТ LII

23.XI.69 р.

Мої кохані!

У Вас ще певно весільний настрій, повно гостей. Спочатку й мені не дуже подобалось, що так широко задумали з весіллям, та пізніше погодився і навіть вважаю доцільним. Час від часу необхідно для людини подібне, тим-більше зустрічі родин.

Особисто для Бабці може троха обтяжливо тепер, але не так то й багато вже траплялось у Вашому житті. Про власне весілля певно є що згадати, а весілля доні²⁰ забулося. Імпрези такі часто стирають різні непорозуміння, злагіднюють відносини й упрямлюють життя. Надіюсь, що подрібно опишете: хто саме приїхав та як відбувалось. У листі я просив, щоб не забули кого просити, та бачу з Ваших листів, що Ви й без моєї ради ще краще розпорядилися. Потім троха побоювався, щоб ненароком якогось скандалу не виникло при такій кількості людей, особливо коли напідпитку, та щей можуть непрошені гості попасти. Без упорядників не обійтись. Ще хотів порадити Вам, щоб запросити когось з фільмовим апаратом. Тепер же є багато ручних, та думаю, що може хотя достатньо знімок зробили. При тому прошу на зворотній стороні описувати: хто і де, а то я мало кого знаю. От цьоця Палазя прислала знімку з весілля Люди і без опису я майже нікого-б не пізнав.

А тепер мушу кілька слів сказати, як тут відбулось. Дуже пізно я довідався про дату, так що лишилося у мене два рублі шістьдесят копійок. А на таку суму дуже трудно справити гучне весілля. Та на моє щастя у мене були поважні збереження. До того купив трьохлітрову банку буряків, бляшанку рибної консерви „салака“. Ще давніше дав мені знайомий одну

цибулину, інший вгостив какао (порошком). Ніби чула моя душа, що станеться щось надзвичайного, і вони в мене збереглися. Тепер я купив ще риби, пів літри вишневої мармуляди (більше не продавали), пачку кукурузних пластівців („хлоп’я“) і ринувся до приготувань. Ще щастя було, що 20-го дали за декаду цукор (150 гр.). З риби наробив бутербродів, зварив какао і засолодив, іншим (тим що люблять гостре) вдалось дістати кілька ложок кави і приготував „Весільний торт“. Рецепта така: у ринці намочив „хлоп’я“ і вимішав з вишневою мармулядою. До того додав троха какао, чуть солі і ложку цукру. Усю ту розтерту масу запарив у печі. Аж як застигло вдало перевернув на порцелянову тарілку (позичену). Кольор, як не трудно догадатися, темно-брунатний, вигляд наче торт. Доморощений (якби сказала Бабця) інкрустатор вирізав з буряка дві букви „Б. Л.“ і положив посередині. Я нарвав зеленого листя рути (замість барвінку), яку у Литві дуже шанують і завітчують молоду. Ми прикрасили листячком торт. Торт стояв посеред стола, символізував весілля, достаток, життя, молодість і мав імпазантний вигляд. Усі раділи, виголошували молодим тости, многая літа, осанна і все, що хто міг пригадати. У веселих бесідах один, нагадавши прізвище дівоче молодой, додав, що більше не буде брикати, інший повторивши прізвище молодого, додав, що тепер їй зовсім не потрібно брикати, бо буде літати. Одним словом було зовсім, як на весіллі, ну може дечого бракувало. Не чути було дівочих пісень (а в нас ще є парубки), плачу молодой, ніхто не кричав „гірко!“ (хотя всі це усвідомлюють), і не було п’яних, хоч фантазії та мрії п’янять людину більше хмельного.

На другий день, кажуть „Поправини“, лишилось дві канавки і троха бурячків, які розділили вже найближчі. А бурячки були двох сортів. До одних я покрошив одну петрушку, додав олії і спік. Другі вимішав з кропом, цибулькою і олією. Їли і пальці облизували.

Отримав певно всі Ваші листи. Подрібніше про них у слідуючому. Відносно Твоїх виставок перший раз чую. Тепер надіюсь на Любу. Її лист припав мені до душі і дуже мене зворушив. Тепер очікую інших листів, вже рідних, близьких і подрібних. Лиш-би час був писати, а то бідачисько праці має повні руки, але за це може співати: „а мій милий йде, як вітер гуде...“, бо нещасної свекрухи навіть не чути, тим-більше свекра. Тішусь, що так щасливо закінчилось з Геньом. Дякую дуже за поздоровлення, телеграми Олені й Михайлові. Усім рідним кланяюсь та бажаю кріпкого здоров’я. Знайомих поздоровляю, Вас цілую.

Ваш син і тато.

ЛИСТ LIII

Мої Найдорожчі! (...) Найповніші й обширніші листи від Бабці та Марії. (...) Атмосфера, гості, прийом – зачарували. Багато епітетів під адресою молодих, але найбільше зібрала Бабця своєю розсудливістю, зарадністю, вервою, енергією, розумом і навіть сміливістю. Велике вражіння справило привітання Бабці. „Взагалі було багато виступаючих та вони не могли дорівняти цьому“. Завваги інших також зводяться до того, що молодий виглядав „дуже поважно“ і знімки це potwierджують. Зрештою так і має бути. Люба навіть на таких знімках чарівно виглядає. Та дивлячись на теперішню моду, хочу кілька слів сказати. Естетика є тай була відносним поняттям, тому полишу це питання. Коли розглядати призначення одягу, то здоров'я є основним завжди. У всякому разі я так вважаю. Теперішня жіноча мода відповідає для теплих країн; або у нас – для теплого сезону. Люди повинні пристосовуватись і до природи, і до сезону, і до пори року. Коли будемо ходити голими, то від того не потепліє. Всякий гарт також має міру. Для всіх здоров'я цінне, але жінкам воно потрібніше. Зрештою природа це підтверджує, бо наділяє жінок більшою витривалістю та терплячістю. Але ж не можна тим зловживати; навпаки – треба помагати людській природі. Мудріших жінок вважають тих, що в морози ходять у штанах, від тих, що хочуть похвалитися ногами. Спроби переглянути жіночі моди були вже дуже давно. Десь тому 35 років ходили у міні-спідничках, але їх шили на взір широких штанців. І скажу Вам, що гарніше виглядало, як зараз. Коли лікарі вдарять на сполох, то мене нічуть не здивує, бо бачу, що до доброго воно не доведе. Капризам – міри не має. У літі хай і в купальних костюмах ходять, але не в зимі. Хотів читати Антуана де Сент-Екзюпері, та щось не читається. Якраз Новий Рік спішить по тих просторах, де колись мої ноги ходили, на кораблях плавав, на дарабі хитався, конем летів, будував залізницю через тайгу, стелив шпали, зводив доми, лупав каміння, і нарешті мчав поїздом. А він чвалає. Що він для вас несе? Вітер йому, та щей колючий назустріч, але він не в силі спинити Нового. Навіть якийсь „козачок“ приграє. Зараз вже по Казахстані мандрує. Сьогодні Іван прислав мені свої акварелі, на яких видно де вони живуть з Ольгою. Тепер вже певно пізно йому вчитися, але може-би засвоїв дещо, як-би хотя бачив акварелі, чи якийсь підручник. Та за це скільки у нього любові, бажання, який він солідний і гарний. Жаль мені, що Ти закинув фарби. Я не бачив

Екслібрис роботи
Ярослава Герцака

багато мальованого Твоєю рукою, але навіть навколо Гнилицької церкви відчув тепле повітря моїх дитячих років, що зберглося у моїх грудях. І цей образочок, що Ти намалював, переконав мене, що Ти колорист, що очі Твої бачуть те, чого не всім дано. Згадуєш у листі про три „екслібриси“, але я отримав два і поздоровлення від Люби. Воно є симпатичне і подобається мені, та не лиш мені. Один навіть переконував мене, що це мусів рисувати гуцул, бо інший нарисовував би чорта у личаках, а гуцул нарисовував у німецьких штиблетях, бо чорти, здається ходять так. А як-би Ти був помістив

рядом дві контрастні маски (до такої ще комічну)? Екслібрис П. О. цікавий. Ще хочеться вернутись до кольорів. Дар відчуття кольорів так рідко і не так то густо попадає. Горе лише, що людину часто манить те, що важче йому дається у руки. Зрештою я Тебе ніколи до нічого не намовляв.

(...)

Тепер ваші листи є найцікавішою для мене літературою. Знайомим треба описувати про всі деталі, а деякі місця мушу зачитувати з листів. Загальне поняття вже маю, а знімки ще доповнять. Коли ходжу, а в зимі найкраще самому ходити, бо на морозі не хочеться говорити, стараюсь відтворити поодинокі сцени, які потім заколисують до сну. Не боюся признатись, що згодився-би бути „невидимкою“, як у творі Уельса. Тоді-б я собі присів десь у куточку (якщо там був вільний куточок) та раював, чи перейшов у друге місце, щоб натішитись. Зрештою в нашій літературі у баладах такі бажання висловлювались не раз. Лиш тепер вони зрозумілими стали.

Прикмети та прикрашаючі епітети, якими наділили Любу в листах, можуть задовільнити найчестолюбивіші батьківські амбіції. Якщо й Тебе так прийняли, то ми лиш можемо гордитися і радіти. Цьоця не здержалась і скористалася шкільною термінологією: зі всего поставила Любі п'ять. Тепер вашим обов'язком є – зложити візиту всім, хто вшанував своєю присут-

ністю Ваше вінчання. В Тернопільщині можете відвідати в літі. – Дописався я до того, що вже співають „Вселенная веселися!“. Які величні слова й мелодія. Ще у літі мені прислали з чорноморських степів квіти, які зберегли пахощі до сьогодні. Коли хто не мав настрою, то нюхав наче Євшан-зілля. І сьогодні я положив на стіл, накрив малесеньким вишитим рушничком і повечеряли. Так колись моя Бабуня робила.

Будьте здоровими. Усім кланяюсь і бажаю Веселих Свят.

Цілую Вас мої кохані, – Ваш Михайло.

ЛИСТ LIV

7.IV.70 р.

Мої кохані!

Ваші листи, тобто: з 3.III (йшов 17 днів), з 16.III (10 днів), Любки з 12 йшов чотири дні і Богдана з двома екслібрисами шість днів.

Тутешній медик горить бажанням набути знання. Кінчив 10-ти річку, багато років працював фельдшером, накупував дуже багато всякої літератури тай ще купує і вчиться. Здається мені, що може ще не визначив для себе вузького профілю, бо в деяких, як кардіологія заглиблюється наче правдивий спеціаліст, у інших знову шкутильгає. Рівночасно хоче поглибити загальну медичну освіту, але попадаються місця, де йому трудно з мовою. Тому хотів засвоїти українську термінологію, чи краще вважає, що українською мовою було-б йому зрозумілішим, бо російською не вповні розуміє. Дуже дякуємо вам за вістки та перепрошую за клопоти.

Сердечно дякую за побажання на день уродин. Телеграма Любки і Богдана, дуже тепла і зворушлива, прийшла 25.III. При цій нагоді ще раз дякую. У ці дні блукав думками навколо своєї Мами. Дуже гірко зложилося у Ньї життя. Коли я вродився, то мій Батько вже не жив. Не знаю, чи рада вона була моїй появі, бо Бабуня таки не задоволеною була, що родився хлопець. Часто мені говорила, що якби я був дівчиною, то багато менше було-б клопоту, а може й більше вигоди. Підросла-б, видала-б заміж і щей свою голову прихилила-би біля мене. Я тоді дуже співчував своїй Бабуні, але їй від того не було легше. Потім мусіла погодитись з таким нещастям і ми дуже у згоді жили, за винятками

днів, коли збитки робив. А їх було дуже багато. Тай не знаю, чи зараз була-б задоволеною. (...)

З журналами та газетами на слідуюче півріччя не вдається нічого зробити. Хто не виписав на рік – пропало. На друге півріччя не можна. Зрештою я вже так до всього привик, що – здається – нема вже чим здивувати. Були-ж роки, коли клаптика паперу (чистого і друкованого) не бачив. Такі часи нагадують первісне життя, коли людина надає великого значення усній творчості (пригадувані чи вигадані історії, оповідання, перекази байки, анекдоти, сни). Сни набувають небуденної вартості. По них читають минуле і вгадують майбутнє. Людська увага, думка, як вода передчується під впливом найменших подувів вітру чи похилостей. Спокій рівнозначний загиниванню. Немає одного, шукається другого. – Може вже сьогодні прийде опис шевченківського вечера. У нас радіо транслює з Москви по 1-ій програмі. З Києва дуже рідко передають; деякі пісні можуть повторятись протягом дня кілька разів, що втомлює і надоїдає, бо вже така людська природа, що вічно шукає щось нового! Вже коли я знаю, що задумують відсвяткувати 70-ліття С. Федорцевої, то сумніваюсь, чи буде для ньї несподіванкою. Видно все-таки Л. Курбас був величина, коли так одноголосно твердять ті, що з ним жили і працювали. Сьогодні я вже втратив усю надію діждатись відповіді на мого останнього листа. Три тижні – достатньо, щоб прийшов лист навіть з запізненням. Польська поговорка: nadzieja – matka glupich, часом дуже на місці, хотя багато бунтується проти того, що мов без надії дуже важко жити. Але надії, особливо заведені, подвійно обезсилюють, виснажують, світ затьмарюють. Як дуже втомлює вичікування, як воно сушить. Може гарячий сіроко щось подібне робить з пустелями у Сахарі, що вони стають мертвими. Якби люди могли підчисляти наслідки нездійснених надій, вони-б ніколи нікому не обіцяли, коли не можуть, чи не хотять виповнити.

Попає мені вірш, та нема вже місця, то прошу не писати. Він певно подобається мамі. „Напнутою тятивою в мені видзвонюється настрій в дисонанси, щоб на вороно-чорному коні заїхати у мої сірі станси...“

Вмирають закатовані літа і як живі, роздерті в рани струпи, як замордована моя мета, лежать на серці їх холодні трупи. – Нема куди подітись від туги, яка з розпуки кров'янить обличчя, що дзвонить у вериги-ланцюги і ті літа назад вернутись кличе. – А їм – ні монументів, ні могил, ані хреста (хоча би із осики). Нема в моїх надіях стільки сил, аби на себе не накласти руки.

Вберу на себе чорний плащ, й піду скорботний в даль багрянчу через страждання, муки, плач, через відкриту в серці рану“.

Борони Боже, не приписуйте мені такого настрою. Якщо він і з'являється, то хіба на коротку мить. Між іншим на мене діє дуже погана погода. Зрештою, у тому відношенні я не самотній. Я ворожив, що сніг у нас затримається до половини квітня, а його вже майже немає і тепла бракує. Сонце і вітер зжерли все.

Екслібріс Івана дійсно найефективніший, тому не дивота, що подобався власникові. Тим більше, що такі принади, чи заманчиві аналогії – натяки робиться. Що-ж дай Боже! У Романа Крип. досить багато символіки. Бажаю веселих та щасливих свят! Колись вони мене дуже тішили. Особливо, коли був соняшний, погідний день, коли все воскресало до нового життя, до радості, до краси. Люди завжди будуть стремітися до того. Ласкаво прошу усім побажати хотя листівками. Веселих свят Брикайлам!

Усім кланяюсь і бажаю доброго здоров'я і щастя!
Христос Воскрес! Цілую Вас усіх
Ваш Михайло.

ЛИСТ LV

30.VI.70 р.

Мої кохані!

1-ого червня вислав Вам листа, а 14-ого відписав до Кошляк. Віра прислала дві знімки і гарного листа. Закінчила відмінно, і призначили її до Підволочиськ. Той Твій ревматизм мені не подобається. Найперше Ти придбав ревматизм взагалі, а вже серце отримало мікроби через кров. Кажуть, що це часте явище і не минає навіть дітей. Можливо, що на роботі, подібній до тої, що Ти мав у Білорусії, а може через неухвагу. Щоб захворіти, великої хитрості чи розуму не треба. Легковажність, байдужість чи навіть охота зуха часто приносить біду. Львів не славиться сухим кліматом, але й не треба бути перечуленим. Усім дуже подобається, серед них і мені „Contra spem spero“. Тай образи там гарні, та чи підійде під Твій задум – невідомо. Тематика у Лесі Українки, як знаєш, часто запозичена. Зовнішні форми можуть комусь видатись чужими. Хотя-би такий прекрасний твір, як „Оргія“. Якраз і про мистецтво там мова й образів безліч. Але Твої зацікавлення найближче стоять до „Лісової пісні“.

Вже якби зайнятися цією темою, то можна відвідати Колодяжне тай навколишні села, щоб найти ті першоджерела, які надихнули Лесю написати „Ліс. пісню“. Туди тепер йдуть автобуси, мороки з транспортом не повинно бути. Повір'я бувають дуже регіональні. Що властиве там у другому місці або не має, або якось інакше представляють. Про перелесників чи злиднів не знають в інших околицях. Олена Сорока із Сарненського району оповідає таке: „1. Берегині – це маленькі діти без статі, дуже гарні, милі. З'являються весною, коли розливаються ріки. Живуть на тих невеличких островах, які виринають з води з хмизом і різними предметами, занесеними весняною водою. Бачити їх можна у мороці: коли нема ні денного світла, ні ночі. Поняття мороку – це ніби стан, коли немає ні сонця, ні ночі, ні дня. Сутінки молочного кольору. 2. Лісовий („який в лісі лякає“) має людську подоби. З'являється, коли хоче у вигляді людини великого росту (до 10–15 метрів). Причому постать раптово як з'являється так і зникає. Бачити можна тільки днем і тільки у лісі. Зла людям не приносить, хіба що лякає. 3. Водяний, крайня демонічна сила. Живе у вирах, де страшні крутизни і глибини. Ті місця дуже небезпечні: часто там топляться, тобто він тягне людину у свій підводний палац зі скла. Водяний має цілу зграю слуг-чортяк (дрібних), які мають за традицією хвости. Водяного можна бачити лиш у темні, з негодою ночі. Свого місця він ніколи не покидає і поза ним є безсилий. З'являється так: спершу на тому місці піднімається ціла копиця вогню (тільки той вогонь не справжній), чується гуркіт, клекіт води. Тоді з'являється водяний з бороди тече вода, фігура не окреслена (жасно на нього дивитись), а навкруги бісяться черв'яки. Водяний ніби цар у підводному палаці. Ті люди, кого він „втягне“ (втопляться), також залишаються його. Мабуть тим обумовлено, що утоплеників не ховали на цвинтарі, а на спеціально відведеному місці. 4. На горіщі за комином живе „той, що лякає“ (в основному малих дітей), тобто „домовий“, хоч такої назви не вживається. „Той, що лякає“ малесенького росту з червоними страшними очима. 5. Русалки появляються тоді, коли починає половіти жито. Це дуже гарні дівчата в білому льняному вбранні, заквітчані. Блукають по житах під вербами коло рік (днем і вночі). Парубків лоскочуть, вводять в оману. Дівчат зваблюють у свої водні палаци, в подружки русалок. 6. Є нечиста сила, яка скрізь вештається, але віддає перевагу місцям, де кінчали життя самогубці, поховані незвичні мерці, або живе той, хто продав душу чортові. Часто він приймає вигляд величезного вовка. Ходить тільки в „глузу“ ніч –

між північчю і третіми півнями. Дід-очевидець оповідав так: „Одного разу вертало їх двоє пізньої пори з вечерниць додому. На якісь декілька хвилин з'являється місяць. І от, на відстані 250 метрів від себе бачить, як серед дороги (села) ідуть дві здоровенні собаки, немов телята завбільшки. Приглянувшись краще, вони зрозуміли, що то вовки (неймовірного росту). Виломали по кілку, і не звертаючи з дороги, пішли прямо на них. І лиш на відстані 40–50 м вони відчули (підсвідомо), що то нечистий. На головах піднялось волосся. Але все одно не зупинились. Тоді сталось неймовірне: почувся дикий надлюдський свист і раптовий буревій зігнув вербу удвоє. Якби вони ближче стояли, то гіллями були-б вбиті. І зразу після того раптова тиша і зчезли вовки. Їм думалось, що той свист і буревій чуло пів села. Та нічого подібного. А треба сказати, що дідусь був надто побожним, і нечистий перед ним (тобто перед хрестом) не мав сили. Був дуже відважним“. А от послухай, що кажуть про подібне ще даліше на півночі (у районі Прип'яті). Русалка польова з'являється, як розповідали, істотою на подобу стрункої (дуже стрункої і тонкої) невеликої дівчини. Волосся має зелене під колір трави, тіло кольору неспілого жита. Живе у житі. Здається у віночку з житніх колосків. Русалка водяна теж дівчина. В її зовнішності переважають блакитно-водяні кольори та золоті, як луска риби. Тіло укрите блакитним або золотим серпанком водорості. **Перелесник** уявляється спритним стрімким паничем. Одягнений у гарне з золотим блиском трико. На голові шапка з пишним плюмажом, який нагадує роги. Довге волосся. Надприродність його виступає у виразі й розмірі очей – великі, швидкі, циганувато-чорні. У широкому роті зуби, як ріпа. Цілий образ перелесника асоціюється з класичним Дон Жуаном – зальотник, джигун. **Лісовик** – дідуган, зітканий з кори, коріння, гілля, листя. Це сьак-так під людину обтесаний пенъ. **Водяник** має багато і від людини і від жаби, і від риби. Волосся – водорості трава. Щось є і від Нептуна. Нижні кінцівки гей би ласті. Але коли братися до „Лісової пісні“, таки треба зібрати матеріали від людей, що живуть навколо Колодяжного. Ці повір'я, з якими зустрілася Леся, напевно й тепер живуть серед старих людей у спогадах від своїх батьків чи дідів. Часом лише трудно попасти на ті хвили, щоб захотів хтось про таке говорити. Але це вже залежить від вміння, щастя і може знайомства.

(...)

Усім кланяюсь, цілую Вас. Ваш Мих.

Мої кохані!

Вчора отримав телеграму про найважливішу подію року – народження Соломії. Сьогодні написав листівку з поздоровленням та на жаль цензор не прийняв, бо маємо дозвіл на два листи місячно. Думаю, що найбільше задоволення має Любка, бо намучилась, бідачисько, в останні місяці, але вважаю її дуже завзятою, сміливою і непосидючою. Дай боже, щоб Соломія одідичила такий характер, як мама має. А даліше втіха вже розходиться наче луна. Богданові вуса певно піднялися вверх, і потрійнилася енергія. На знімці виглядає всі дуже гарно, а тепер ще більше обов'язків лягає на голову дому. Коли б лиш носа не дер. Утішились діди тай прабабуса. Якщо вірити колишнім передбаченням, то поява дівчат означає мир. А вони, як видно, дійсно хочуть взяти верх. Хлопці майже не родяться. Згідно моєї теорії хлопці приходять на світ тоді, коли їх ніхто не жде, або матері знаходяться в нужді, важких переживаннях і под. Та зрештою наші жінки завжди почували себе господинями і в порівнянні з іншими народами були самостійними, свободолюбивими і таки часто верховодили. Так що Соломія зустріне добрі традиції. Дай Боже, щоб була голосистою, бо то дуже розвиває легені. Не мав я щастя чути крику свого сина, той видно, що минає воно мене при внуках. (...) Тішуся, що купили Твої роботи. Окрім грошей, це таки значить, що визнають і вважають потрібним мати. Дуже Тебе прошу, вже другий раз, щоб Ти прислав мені відбитки до творів Л. Українки. Та ще, оскільки можливим то, праці інших на ці теми. Ти згадував, що десь тепер має бути виставка графіків до 100-річчя Л. У. Якби була така можливість, то дуже Тебе прошу якнайбільше з відтам прийти мені. Ще прошу найти, на Твою думку, гарний портрет Лесі. Певно тепер появиться в продажі багато у Вас. Прислати можна, як цінний лист. Ольга так посилає рисунки Оксани. Один рисунок був 22×16см. Якщо буде більших розмірів, можна зігнути – не біда. Коли-ж тепер Ти дуже зайнятий, а так може бути, попроси від мене Олю, буду їй дуже вдячним. Тепер прийдеться мені зробити маленький прийом для знайомих, бо вже всі знають і поздоровляють. Я всіх відсилаю до Люби, ті оправдовуються, що немає часу та засобів так далеко їхати. Взагалі люди тішаються, коли появляється на світ нова істота, не дивлячись на те, що її в цьому найкращому зо всіх світів, жде. Колись я

думав, а може й так воно є, що доля людини залежить від результату, тобто вислідної змагань поміж добрими побажаннями і злими. Одним словом, між любов'ю й ненавистю до тої людини. Виходить, що коли зле, лихі сили перемагають. Щоб Соломії було добре на землі, ми всі повинні її дуже любити, тоді любов загородить доступ злу. Покищо треба пересилати найщиріші побажання Матері, бо зараз вони ще дуже тісно зв'язані, хоча Соломійка здобуває вже собі самостійне місце у свідомості людській, і не багато часу потрібно, щоб вона пливла своєю орбітою, наче й так завжди було.

От якраз прийшов вечір. Багатством стола не відзначався. Були підсмажені на салі шматки хліба зі солониною та петрушкою, бутерброди, печиво (що в нашому ларку продають), цукерки, какао, чай і чеколядка. Але надзвичай теплий настрій витворився, як давно вже такого не було. Може кожний блукав думками біля найближчих. Чого тільки не побажали Соломії. Біля Неї і нам усім перепало. Прабабусевій правнучці Соломії здоров'я, щасливої долі й пишноти, Бабусевих квіто-ніжної краси, чогось там від Дідусів, Любо – Богдановій донечці Соломії сніжно-білого личка, рожевих щік, малинових уст, чорних брів, ніжності квітів і т. д. і т. п. Голова паморочиться від такої зливи побажань. Хоча-б якусь долю, і то була-б щасливою і вихваляю-б долю, що родилася у бажану мить. Притому згадали старшу Соломію. Як будеш писати мамі, положи від мене листівку Дарці²¹. У неї чевертого лютого день народження. Не бачила вона ніколи щастя. Листівки Твої отримав, дуже тішився і гордився. Він Любі вручав квіти. Прийшли Ваші листівки з 7 та 9 січня. То добре, що Люба ходила пішки до останніх днів. Один отримав мід у м'якій пластмасі подібний, як Ви колись прислали. Вкладають також кілька плиток чеколяди. Не можна такого, що тече. Завжди забуваю написати, що кави більше не потрібно, бо тоді Ви чай вислали. Хтось передплатив „Вітчизну“, і прийшло „Наше слово“. Сердечно дякую. Коли попадуть Тобі пісні на слова Лесі Українки, то прошу вислати, як цінний лист. Ще раз усіх щиро поздоровляю і кланяюсь. Усім знайомим поздоровлення.

Цілую Вас усіх, – Ваш Михайло.

Дорога моя Внучко!

Дуже я втішився, що Ти в такому віці рвешся писати. Знаю, що дуже прикро, коли зв'язують руки. Зрозуміло мені, що Ти спочатку так плювалася. Заки розглянулася, що за світ, заки вивчила бон-тон, то можна й плюнути, то часом людям подобається. Але скажи мені, хто Тебе навчив скарги писати на батьків. Щоб таке мале, здавалось-би неписьменне та вдаватися до таких засобів, то ще рано. Ти-ж могла використати інші канали, інші способи. Мені й підповідати непотрібно. Часто збираються навколо Тебе, коли купують. От тоді підніми привселюдний крик, що їсти не дають, що морять Тебе голодом по книжці, що сушать Тебе, що в рукавицях спати кладуть, що бігати не пускають, що до мене листа не дають написати, що до Романа Юрієвича не пускають побесідувати і т. д. і тому под. Скарг багато знайдеться. Можна підняти такі хвилі у ванночці. Таку піну збити, що їм того більше не захочеться. Зрештою, маєш право кричати, та не так, щоб дозволяли собі жартувати, що й того не вмієш, а щоб сусіди збігалися, що там робиться. Усе це дозволяється, але дуже Тебе прошу ніколи не пиши тихцем жадних скарг, навіть тоді, коли літературно будуть викінченими творами. Ще одно Тобі скажу, що бути терпеливим і виносливим старшим подобається. Приглядайся до мамі і вчися! Здається, що усі Ваші листи й листівки отримав. Якраз прийшли Ваші листи і листівка з 12, 13 і 14 лютого. З цьої нагоди хочу додати, що й тут згадали таку поважну дату, як 13 число. У вузькому колі прийом, але чайний. Тоді якраз вгостив мене один ковбасою і маслом, а я купив квашені помідори, зварив гречану кашу (тут продають брикети по 16 к.), поставив чай, і вийшло може краще, як у сіямського короля. Зрозуміло, що срібного сервізу не купив, лілійових крокусів не дарував, але мені здається, що Соломійка також раділа, як ми ковбасу заїдали, а про ню думали, як весняними квітами. Вона дуже мудра дівчина і цінить добру інтенцію і побажання нарівні з наглядними дарунками. Могла-би відписати чи листівочку прислати дядькові Омелькові. Йому майже ніхто ніколи не пише. І коли бачиш, що всі отримують, тішаться, а тебе усі забули, робиться тоскно і маркотно, тай хандра нападає. То гарно, що Соломійка така спокійна. Бабця вже давно писала, що дівчат краще виховувати, бо не так товчуться. Може дасть спокійно працювати, щоб той диплом закінчити.

Зрештою то вже буде другий, бо 1 видала Соломія. Я троха не второпаю, як будеш носити до Бабці Гані. В такому разі треба бігти через 4 год., щоб нагодувати, чи у міжчасі задовільниться соком з моркви? Одним словом, бачу що Ви вже дуже мудрі, і треба лиш питати, що Ви з ньюю виробляєте.

Але мені здається, що Прабабця не лиш є начальником постачання, мої здогади підтверджуються документами, що верховне командування ще таки знаходиться у твердих руках Прабабці. Може й порох з Богданових штанів вже трудно обтріпати, до Соломійки трудно діпхатися через ліс молодших рук, але все йде заведеним трибом. Ще прийшли листи від Регіни, та Ореста і від цьоці Палазі. Орест пише, що про Соломійку довідався „зовсім недавно“, а лист має дату 15.II. Може він так не фортунно висловився, а може таки пізно сповістили. Марки у листі були. Відносно новорічних, то вони також прийшли, лиш троха пізніше, як я очікував, а тут дозволялося поздоровляти ще спочатку місяця. На свято жінки я вже напишу на адресу Соломії, попрошу, щоб передала поздоровлення своїм колежанкам тай решті жінкам. За своє життя вони багато отримали різних побажань, а вона перший раз зустрічає таке велике свято.

(...)

Кланяюсь усім та бажаю доброго здоров'я і гарного настрою. Вам же мої кохані, бути міцними та дужими.

Цілую Вас, – Ваш Михайло.

ЛИСТ LVIII

1949 рік. Шантажем і страхом старалися змусити до послуху. Привид минулого мав послужити пересторогою. Старалися вмотивувати, що я завжди виступав проти пануючих. Найкращим доказом є те, що постійно сиджу. Моїм оправданням було те, що до 1939 р. зовсім невинно карались національні меншини, серед яких був і я.

З 40-го року зовсім безпричинно я був ізолюваний і був жертвою випадку. В управлінні я був два тижні. Півтора тижня я сидів без санкції на арешт. Догадуюсь, що плянували зробити з мене сексота. Пропонували вибір будь-якого міста для роботи за ціну „стати приятелем“. Дуже цікавились, чи батьки і я знаємо, де знаходиться дочка²². Я догадувався, що вона повинна би бути поза межами. Чому я не старався вивідати де вона? (Незрозу-

міле слово, чи слова. Щось ніби: „І а втім!“ – Л. Б.). Розпитував в кого міг, у першу чергу в батьків, але вони заявили мені, що не знають, і я успокоївся. Твердили, що то неправда, і я повинен був далше розпитувати. Я заявив, що слова батьків ніколи не потребували провірення і були самі собою для мене незаперечною правдою. Про ніщо інше з батьками я не говорив. На тім і закінчилося.

Тепер у кількох словах розкажу про ситуацію і тло, на якому розігрувались дальші події: 48-ий рік був дуже тривожним роком. По заходах, які ми спостерігали в ляг'рах, догадувались – суперечності між заходом і сходом можуть вилитися в конфлікт...

Ситуація, в якій могла опинитися Україна, виглядала нам незавидною. Найбільшим нещастям для України ми (ті, що сиділи) вважали те, що вона була обезкровленою. Значить, ми вважали, що занадто великий процент українського населення знаходиться поза межами України, щоб можна легковажити, щоб могла Україна без нього обійтися. З другої сторони, знаючи із досвіду минулого, ми були переконані, що ніхто не йшов і не прийде на наші землі, щоб дарувати волю і щастя народові. Усі переслідували свої інтереси. Це ж саме може статись і в майбутньому, де інтереси завойовників можуть зовсім розходитись з інтересами законних господарів української землі – українців.

Значить, може настати момент, коли треба буде переконати займанців, що вони повинні числитись із думкою та інтересами корінного населення.

І знову виникає питання про повернення на українську територію тих українських сил, які зараз розсіяні по всіх просторах всесенної.

Отже, таким чином перед нами виникло питання, як забезпечити і зберегти українців від знищення на випадок конфлікту. Так виникла організація, яка повинна була подбати про реалізацію життєвих потреб.

Організація нових так званих спецлягерів дала підстави всім в'язням догадуватись, що з в'язнями може статись найгірше. Розмови офіцерів і працівників лягерів за домашнім столом – розносились дітьми на вулицю і часто можна було почути викрики поодиноких дітей: „Дядя, вас скоро стрелять будут“. Це був період виникнення стихійних самооборонних організацій. Виникла потреба, щоби в'язні не дали себе спровокувати різними темними типами до непотрібних сутичок внутрі та виступів зовні.

І так організація ставила перед собою такі завдання: збереження моральне та фізичне українців, що в лагерьх, та забезпечення їм домів, якщо вони опиняться за межами колючих дротів.

На цій стадії праці я був арештований в 1949 році. У 1952 році заново був арештований на основі різних свідків.

Першим свідком була Галина Дидик. Вона у 50 році ніби сповістила, що у 48–49 рр. я мав зустріч з членами Проводу і вів якісь переговори, отримав гроші у 48 р. та мав отримати у 49-му. Крім грошей, паспорт на в'язня, щоб викрасти його з лягерьа. Решта свідків, що були арештовані в період 52–53 рр. VII–X місяці, вказували мою причетність до Воркутинських організацій.

Я був арештований 28.XII. На одному із перших допитів дали прочитати статті, в яких мене обвиняли: 58-1-а, 2, 10-Пч. і 11... це значить: зрада стану, антидержавна агітація, організація підпілля і підготовка повстання. Крім того, на основі зізнань свідків обвинуватили мене в тому, що я є „создателем, вдохновителем и организатором“. За моє повне заперечення звинувачень зіставили заяву (слідчий відділ з прокуратурою), що я є „непримиримым врагом советского строя“. Всі зізнання свідків я заперечував кілька місяців, доки не виявив всіх матеріалів, що проти мене мають, щоб можна зробити плян оборони.

Спати на добу давали на протязі слідства 1–2 години. Слідство велось перших три місяці в Красноярську, решта у Сивтывкарі, де позводили всіх обжалованих і свідків.

Суд був від 5 до 16 вересня в Сивтывкарі. У слідстві один помер, один збожеволів, двох спасли від самогубства. Я підозрівав, що не дотягну до суду, бо боліло в грудях.

Пізніше оповідали ті, що бачили мене на суді, що запалені очі були, грубі жили на чолі і гарячка на губах. Тому багато із обвинувачених із-за тортур не могли встояти – оклеветали себе в тім, що підписали протокол, де обвинялося в шпiонажі і повстанню (всіх обвинувачених було 16).

На суді я вважав відповідним заявити про своє відношення до ОУН. Уважаю, що кожний нарід має право розпоряджатись своєю працею і добрами, які сам створює. Кожний нарід має право на таке влаштування життя, яке йому до вподоби. Кожний нарід може лише тоді духовно і фізично розвиватись і рости, якщо його громадяни (члени) користуються повною свободою совісті, думки, слова та зібрань. Нарід не користується правилами вільного народу, а його держава – УРСР – не розпоряджається навіть своїми громадянами, чого доказом є суд над

нами на неукраїнській території. Чей же ніхто нас не обжалує, що ми стремимосся прилучити до України Комі АРСР. Чому ж нас не судить народний відкритий український суд, що ми є ворогами українського народу.

Значить, якщо український народ зможе здобути свої права лиш в самостійній і ні від кого не залежній державі, то я за самостійну державу. Тому, що ОУН є одинока реальна сила, що стремиться до здійснення ідей самостійності українського народу, моє відношення до ОУН є позитивне, мимо того, що членом її я не був і зараз не є. У свій час я дав згоду співпрацювати.

Кожний на вступі заявив, що відкидає звинувачення в шпiонажі та підготовці повстання. Я протестував проти безпідставного і безличного наклепу на нас, будьто у нас були наміри підняти повстання і будьто ми служили чужим інтересам. Те, що я оповідав людям із підпілля про життя в лягерьах, ні для кого не є тайною.

1. Що існує Воркута і де вона знаходиться – знають всі школярі із підручників. Там і сказано, чим Воркута відома.

2. Хто на Воркуті знаходиться та яку роль відіграють в'язні в економіці Сов. Союзу – розказали поляки всьому світові ще у 1942 році.

3. Про те, що на Воркуті знаходяться в'язні-українці, знає вся Україна із листів своїх рідних та знайомих.

4. Як українцям-в'язням живеться, свідчать пакунки із харчами, що безперервним потоком ідуть з України на Воркуту, а не у відворотному напрямі. Лише хвороблива манія підозріння всіх і вся – всюди добачає шпiонажу.

Відносно повстання – заявили так. Як поступають в Сов. Союзі з в'язнями, коли не можна їх евакуювати, знаємо не лише ми – в'язні, а і цілий світ. Не було випадку на території Сов. Союзу, де б адміністрація добровільно розпустила в'язнів, або лишила їх живими на місцях, які має зайняти неприятель. По всіх тюрмах, що лишилися у тилах, у звірський спiсiб були вимордувані всі в'язні. І ми вважаємо зовсім природним для всього, що живе, – боронити своє життя. Наша „провина“ заключається лише в тому, що ми вирішили вмерти стоячи, а не лежачи, бо вважаємо негідним віддати своє життя насильникам без протесту. Мимо того, що в нас забрали волю, але гідність ми зберегли і якщо на нас не будуть нападати – безперечно, нам не потрібно боронитись. Щоб самим нападати, вважаємо себе ще настільки нормальними, що можемо передбачити результати і знаємо, що кулемети, гранати і літаки є сильнішими від голих

рук, чи дерев'яних палок. Якщо ми переконані в відворотньому, то нас не можна тримати в лагєрах, а в божевільних домах.

У своїх виступах усі ми заявили, що злочинцями себе не вважаємо. Можемо одне ствердити, що оскільки є такі в лагєрах, які попали прихильниками сов. устрою, то в лагєрах стали переконаними ворогами, тому, що лягєри є наочним прикладом того, що в Сов. Союзі панує несправедливість, розгул диких пристрастей і все, про що сповіщено цілому світові, що являє собою останньої марки „фашизм“. Не одобрювати всього, що ми спостерігаємо в лагєрах, є обов'язком кожної чесної людини. Факт, що існують в державі тюрми, лягєри, та ін. місця, де люди терплять та мучаться, не приносить честі і гордості громадянам тої держави, а викликає стид на обличчі. Чому ви не застановитесь на причинах, які заставляють держати спеціальну внутрішню армію, озброєну модерними видами винищуючих середників проти власного населення?

Чи не стидно вам, що забиті тюрми, лягєри найздоровішим елементом і армія молодих хлопців сторожить їх, замість, щоб усі вони разом творили цінності, працювали для щастя народу.

Ніхто нас не посуджує в тому, що ми погано відносились до праці взагалі, що ми не любили своїх рідних, батьків, дітей, більше того – тут було доказано, що в нас розвинена любов до ближнього більше, чим у інших людей, що ми першими поборолі пережитки минулого – і найпершою турботою нашою було помагати ближнім, жити для ближніх.

І мимо того ми знаходились на лаві підсудних, оточені щетиною штиків.

В чім же причина? Може ми живемо в світлі ілюзій, привидів і фатаморган? Може на наших очах стоїть пелена? Може надворі день, а нам видається, що ніч? Але в очах нам не світлішає, як ви нас ударите палкою по голові і запрете в темні льохи. Там ми не переконуємося, що надворі день. Ми твердимо, що селяни погано живуть, що робітники краще можуть жити, що в державі лише мріють про волю. Переконайте нас, що ми помиляємось, і ми станемо визнавцями сов. устрою. Ми не є суспільними злочинцями, ми не є злодіями, бандитами, нещастям нашим є лиш то, що нас навчили говорити на біле – біле, на чорне – чорне.

Може і горе наше в тому, що наші предки передали нам в крові непокірність і почуття справедливості. Але не було б того, напевно не існувало б сьогодні УРСР, бо ще так недавно твердили, що „України не было, нет і не будет!“, а тепер ви самі є свідками того, що Україна є, та ще й не одна, а дві: офіційна і та, що бореться за свої законні права. Ми знаємо, що ви несили

змінити чи допомгти, але просимо вас донести наші думки і бажання далі.

От такі – в скороченні – були заяви на суді. 16.IX читали вирок: Три кари смерті, Білинський, Петрашук; один 5,5 літ; один – десять; два – 15; 9 – по 25.

30-го листопада смерть замінили 25 роками. Верховна військова колегія затвердила такі статті: 58-1-а і 10 II часть. Решта відпала.

Із протоколів зізнань Галини Д. я довідався, що батьки зустрічались із донькою, допомагали часто харчами. Сказано також, що батько просив доньку вийти з підпілля. По арешті доньки, Галина передала через О. гроші для сина..

Переглядав також протокол дочки. В березні 1954 р. виїхав до Кірова, де був два місяці. Після того, через Свердловськ, Петропавлоськ завезли до Джезказгана (пос. Кенгір) – Півд. Казахстан. Там посадили в тюрму. Лягєри у тому районі мали вигляд тюремної системи. Весь лягєр оточений 5-ти кілометровим муром. В середині лягєру – бараки, що закривались на ніч, також були перегороджені мурами. Невиносимі умови (сваволя, терор, безпричинні розстріли, „чудо-тюрма“ без доступу воздуха) спричинились до того, що 16.V під кулеметним вогнем розбили тюрму і розвалили усі стіни між поодинокими бараками та окремими зонами. (Там були об'єднані три зони спільним муром).

Так я опинився в зоні серед людей. В перші дні організувалася своя самоуправа. Всю адміністрацію лягєра вигнали за зону. В перших днях прилетіли з Москви представники Міністерства внутрішніх справ і головного управління лягєрів та прокуратури. Генерал Бичков, ген. Долгіх (нач. усіх лягєрів), зам. міністра Єгоров та зам. ген. Прокурора Вавілов.

Висунули такі домагання: покарання винувників розстрілів 16.V, скасування вироку 25 літ, ропуску малолітніх, старців та інвалідів, надання повних прав громадянства дітям заарештованих, відпустити рідню засуджених з поселення домів, пустити всіх, хто відсидів 5 літ. На ці заяви представники відповіли, що це не в їхній компетенції та вимагали припинення страйку і виходу на працю. Тоді в'язні, яких було 7 тисяч, забарикадувались проти провокацій, перестали вести дальші переговори з представниками Міністерства внутрішніх справ і прокуратури, а зажадали приїзду представника ЦК КПРС. До них приєдналися 12 тисяч в'язнів-страйкарів, що працювали на рудниках в 20 км від Кенгіру.

В'язні стояли на такій платформі: певні кола сов. адміністрації, а саме: Міністерство внутрішніх справ, МГБ, проку-

ратура та управління (ляґерів) заінтересовані в задержанні статус кво, тобто в ім'я власних шкурницьких інтересів – стараються зберегти в такому стані як є, тюрми, ляґри, і поселенців та переселенців, щоб жити паразитами на їх тілах. В противному разі вони (всі, хто працює в перелічених міністерствах та установах) мусіли б заробляти кусок хліба в поті чола.

Для того, щоб задержати максимальну кількість в'язнів та репресованих, стараються різними провокаціями доказати небезпеку розпуску в'язнів, непоправність їх і т. п.

Із цих міністерств завжди виходили вороги народу, які вічно кували зло, сіяли ненависть та провокації. З їхніх рядів вийшов Ягода, Єжов, Берія, Рюмін та ін. Тому в'язні не бажають далі говорити з тими, що десятки літ купались у людській крові, яких самотньою журбою є – як краще збудувати тюрми та міцніше закувати народ.

Страйк тягнувся до 26.VI. На протязі того переконували голосниками і рупорами жовнів, щоб не стріляли в своїх батьків, братів і рідних, бо вони ж є дітьми селян і робітників. Серед них нема синів генералів і міністрів, і батьки їх (селяни) не носять перед собою животів, як їхні офіцери, та не їздять по курортах.

26 червня в 4 год. ранку ввірвались танки, за ними армія, змісили, закидали гранатами, посіяли кулеметами і так (як пізніше сміялись чекісти) КППС задовільнила просьби в'язнів. Тих, що лишилися в живих, відправили на Колиму. В порті Ваніно держали нас два місяці. Хвороба допомогла мені з інвалідами виїхати з Магадану сюди, де я зараз. На жаль, ця траса, що тягнеться на сімсот км (з Тайшету до Лени) належить до найгірших місць ув'язнення в Сов. Союзі. От цього року, ще у липні місяці, тих, що не хотіли висісти в штрафному ляґері (бо так безправно і протизаконно везли), посіяли кулеметами по закритих вагонах, пізніше розбили вагони і живих витягали гаками.

Безнастанні етапи мають служити методом тримання в страху і послуху. Дуже жалую, що виїхав з Магадану. Ніде нема таких свинств, зловживання і безправ'я, як тут.

Кривди – свідомо – я нікому ніколи не вдіяв. Якщо й прийшлося кому переживати із-за мене, то всупереч моїм бажанням, стремлінням і вчинкам. Чуюся спокійним, бо моя совість чиста, бо те, за що вже прийшлося багато страждати особисто – називається правдою.

Почуття справедливості у власних вчинках завжди буде джерелом рівноваги та спокою душі.

Як отримаєте це, прошу зараз же сповістити. Крім сказаного, нічого більше не мають проти мене. А це, я вважаю, є справою совісті кожної людини.

Доки буде панувати несправедливість, брехня, кривда, утиск – доти мені буде погано жити, бо я буду з тим боротись. А тому, що найчастіше силу мають ті, що послуговуються переліченим, значить, завжди будуть держати в заперті тих, хто виступає проти.

Завжди лишаюсь Ваш (підпис).

Залучую Вам кілька слів, написаних до мене. Певно буде Вам цікаво. Спішу, бо ненадійно ідуть. [169]

ЛИСТ LIX

18.I.71 р.

Найдорожча Любо!

До сказаного людьми про маму та її дитя я ще хочу додати, що видно світ завжди був юним, бо завжди була матір з дитям. А тепер є Люба і її тай наша Соломійка, а буде Соломія та ..., але не буду так далеко забігати вперед, бо мені треба, щоб Ти була здоровою, сильною, радісною і щоб Соломійка стала Соломією й була подібною до своєї матері.

Тож сили тай сили, здоров'я і втіхи та віри у все прекрасне бажає й цілує всіх троє, – Ваш Михайло.

ЛИСТ LX

15.I.71 р.

Дорога і кохана моя Внучко!

Дай про себе знати, кричи, щоб світ знав, що Ти є і чого хочеш!

Вдячний за Твою щедрість, що Ти в одну мить пороздавала різноманітні імена: мама, тато, тітки, вуйки, стрийки, бабусі, дідуні, прабабця, шлю своє сердечне поздоровлення. Привітай же їх від мене усмішкою, а я цілую Твоє личко. Твій Дідунь.

- 1 Мова і стиль листів М. Сороки збережені.
- 2 Катерина Зарицька – дружина М. Сороки.
- 3 Володимира Зарицька – дружина Мирона Зарицького, бабуся Богдана Сороки, яка його виховувала.
- 4 Володимира Зарицька.
- 5 Мама Мирона Зарицького.
- 6 Мирон Зарицький – дідусь Богдана Сороки.
- 7 Конверт.
- 8 Хвороба.
- 9 Хлопці з с. Великі Гнилиці, де народився Михайло Сорока.
- 10 Празький політехнічний інститут.
- 11 Мирон Зарицький – тесть М. Сороки.
- 12 Михайло Сорока тоді повернувся із польського ув'язнення (1939 р.).
- 13 Це допис у листі М. Сороки політв'язня, що був учнем М. Зарицького.
- 14 У І половині 60-х років М. Сороку возили із концтабору в Україну до Києва, Львова, Тернополя. Цей метод „перевиховання“ мав бути психологічним прийомом, щоб переконати М. Сороку, що життя на волі чудове і реальне для нього, якщо він підпише папери про відречення від своїх поглядів. Йому демонстрували в Україні різні цікаві місця, організовували зустрічі з ріднею.
- 15 Описується поїздка до Києва.
- 16 Залів.
- 17 В'язниця у Львові на вулиці Пелчинській.
- 18 В'язниця у Львові на вулиці Лонцького.
- 19 Люба Сорока – невістка Михайла Сороки.
- 20 Катерини Зарицької з Михайлом Сорокою.
- 21 Дарія Гусяк – подруга Катерини Зарицької по ув'язненню.
- 22 Катерина Зарицька.

4 - *Amor* *huc* *at* *in* *hoc*
 5 - *Ex* *hinc* *in* *hunc*
 6 - *Ex* *hinc* *in* *hunc*
 7 - *Ex* *hinc* *in* *hunc*
 8 - *Ex* *hinc* *in* *hunc*
 9 - *Ex* *hinc* *in* *hunc*
 10 - *Ex* *hinc* *in* *hunc*

ТВОРИ М. СОРОКИ

N. vagus v

ушу. То-вожына, заложила ~~Хенриет~~

а правим бориз тупаво на кри
горити своім замком і мотомом
ні і дотом. Або за показом Лівуш
указом на сичі хомі з Граган, з

ТВОРЧІСТЬ МИХАЙЛА СОРОКИ

Твори Михайла Сороки розкривають його як творчу, талановиту і високоосвічену особистість.

„Мистецька Прага“ – розповідь про українську мистецьку еміграцію, її діяльність, життя і творчість. Підписана праця криптонімом М. Мадріє. Насправді „мадріє“ англійською – „сорока“. Те, що це твір М. Сороки, – поза сумнівом. Адже за змістом можна прослідкувати уривки спогадів автора про ту чи іншу особу, а це збігається з часом його навчання у Празі, з колом знайомих і захоплень М. Сороки, прізвищами викладачів (наприклад, проф. Блажічек), що ідентичні із описом М. Сороки у листах синові про своє навчання у Празі. Окрім того, все це стосується українських митців в еміграції і могло бути написане для однієї із лекцій М. Сороки для молоді у концтаборах. Про це свідчить і деяка стислість закінчення твору, що надає йому незавершеного характеру. Опис Праги є настільки захоплюючий, що виникає бажання пересвідчитися, чи дійсно вона така казково красива. Тут простежується не тільки вміння М. Сороки добре писати, а й передати свої почуття до міста, у якому провів кращі студентські роки. Прізвища митців, що є у праці, розкривають коло знаменитих знайомих автора, який описує епізоди з їхнього життя і творчості. Твір написаний приблизно 1966 року.

Праця „Мирон Зарицький“ – глибока, досконала, надзвичайно цікава розповідь-спогад про видатного українського математика Мирона Зарицького, з яким автора тісно пов'язала доля. Мирон Зарицький – тесть Михайла Сороки. Досі про М. Зарицького ніхто ще так яскраво не написав. Із розповіді постає його колоритна постать як українського математика, викладача, науковця, громадського діяча, патріота, люблячого батька і дідуся. Праця насичена надзвичайно цікавими і веселими пригодницькими історіями. Точна дата написання цього твору невідома. Ймовірно, він написаний у 60-х роках. Примітки до цієї роботи підготовлено автором книжки.

Особливої уваги та глибокого аналізу заслуговує твір „Інстинкти. Рефлекси. Етика.“, написаний М. Сорокою у 1967–1969 роках. Ця праця зберігається у сімейному архіві Сорок у двох авторських рукописних варіантах та кількох примірниках-

копіях, які в'язні переписали власноруч, щоб, видаючи за свою річ, вивезти на волю. „Інстинкти. Рефлекси. Етика“ – це філософський трактат про одвічне змагання духовного та матеріального буття людини. Він проілюстрований багатьма надзвичайно цікавими прикладами, історіями, цитатами, що свідчить про глибокі знання автора природничих та суспільних наук, філософських творів, вітчизняної та зарубіжної літератури. У творі використана багатоманітна джерельна база. Зроблено цікаві та повчальні висновки.

Перший авторський варіант твору має вигляд товстого зошита списаного дрібним, але читким і рівним почерком. Другий – теж написаний у зошиті, але укладений у формі діалогу батька з сином, де син ставить запитання, пов'язані з матеріалістичним світом, а батько прикладами із різноманітних джерел відстоює перевагу духовного у житті людини. Зміст тексту першого варіанту тотожний змістові другого варіанту. Ті самі розділи, виклад, висновки, але у другому варіанті текст більше стилістично відшліфований. Очевидно, М. Сорока цей варіант створив пізніше з огляду на те, що так легше донести свої міркування до масового читача.

У цій книжці опубліковано другий варіант праці М. Сороки „Інстинкти. Рефлекси. Етика“. Мову і стиль оригіналу збережено, підкреслення – авторське. Останній абзац твору долучений Л. Бондарук із висновків іншого варіанту цього твору (теж останній абзац), переписаного політ'язнем Богданом Христиничем (теж зберігається у сімейному архіві Богдана Сороки). Цей абзац підходить сюди і надає твору логічної довершеності. Решту праці М. Сороки, стиль і мовні особливості подано без змін.

Ті примірники твору М. Сороки „Інстинкти. Рефлекси. Етика“, які збереглися завдяки перепису в'язнями, є менш вартісними. Адже жоден перепис не дає гарантії стовідсоткового відтворення праці М. Сороки. Скрізь є суб'єктивні заміни деяких слів, фраз та зворотів, недовершеність думок і висновків, скорочення прикладів та підрозділів. Але вони також є потрібними для аналізу не тільки змісту цього твору, а й історії його існування та творчості М. Сороки загалом.

Серед перекладів М. Сороки до нас дійшли „Виникнення життя“ Георга Вільде, „Спір про актуальну вартість томізму“ А. Семьяновські, „Модерне мистецтво“ Тривона Конлестоуна. Крім творів і перекладів, у зошитах є уривки цитат і висловлювання, виписані М. Сорокою. Більшість із них присвячені дипломатії.

Леся БОНДАРУК

НЕ ХОЧЕМ НОСИТИ ЯРМА

У гарячих степах Казахстану
сколихнулись спецтабори.
Розігнулись утомлені спини,
бо наш стогін – лишень до пори.

У гарячім пориві
розірвались нариви:
ми не будем, не будем рабами,
і не хочем носити ярма!

Братня кров Воркути і Норильська,
Рудника, Кенгіра й Колими
переповнила чашу насильства
і з'єднала усі табори.

Тим, хто впали за волю,
поклянемось сьогодні:
ми не будем, не будем рабами,
і не хочем носити ярма!

Впали мури, що нас розділяли,
і зустрілися брат і сестра,
дочка з батьком, дружина із мужем,
а дівча обніма юнака.

Перший подих свободи
звів до купи народи:
ми не будем, не будем рабами,
і не хочем носити ярма!

Воєдино всі мови сплелися,
одна віра зігріла серця,
у тривогах і на барикадах –
з юнаком стало поруч дівча.

Наше гасло: Свобода
для усього народу!
Ми не будем, не будем рабами,
боротьбу доведем до кінця.

Ой, Богдане-Зиновію, необачний сину,
нащо віддав на поталу неньку-Україну?
Щоби честь їй повернути, станем куренями,
наречемся України вірними синами!
Спогадаймо час неволі, лихую годину,
й тих, що вміли боронити рідну Україну:
Наливайко і Павлюк, і Тарас Трясило
із могили кличуть нас на святее діло!

Гуляй, шалений, вий пургою,
Підземне царство мерзлоти.
Мій рідний краю, я з тобою
В снігах глибоких Воркути.

Ми ті, що будуєм на багнах дороги.
Ми служим цементом під нові міста.
Кладуть нас під шпали, гонять наймитами,
А замість імен у нас лиш номера.

У гарячих степах Казахстану
Сколихнулися спецлагеря,
Розігнулись утомлені спini,
Бо стогнати тепер не пора.
У святому пориві
Розірвалися наживи.
Ми не будем, не будем рабами
І не хочем носити ярма!
Впали мури, що нас роз'єднали,
І зустрілися брат і сестра,
Дочка з батьком, дружина із мужем,
І дівчину цілує юнак.
Перший подих свободи
Об'єднав всі народи.
Ми не будем, не будем рабами
І не хочем носити ярма.
Воєдино всі мови сплелися,
Одна віра колише серця.

У тривогах і на барикадах
Дівча разом з плечем юнака.
Наше гасло – Свобода
Для всього народу!
Ми не будем, не будем рабами
І не хочем носити ярма.

Братня кров Воркути і Норильська
Колими, Рудника, Кенгіра,
Переповнила чашу насильства
І з'єднала усі лагеря.

Тим, що впали за волю,
Ми клянемось сьогодні,
Що не будем, не будем рабами,
І не будем носити ярма.¹

¹ Записала Тетяна Барбелюк-Дейнега 1995 року спеціально для цієї роботи від Ольги Безруки – вдови чотового УПА, яка знала особисто М. Сороку зі спільної участі у Кенгірському повстанні.

МИСТЕЦЬКА ПРАГА

Може й не всі міста, але Прага має не тільки своє обличчя, свій кольор, свою атмосферу, свій характер. Вона має свою душу.

Стовежата, золотиста розляглась на горбах, поміж якими в'ється стрічкою Влтава, яку тепер закувала в бетонові береги. Вона з'єднує береги численними мостами, будованими у різні епохи, в різних стилях.

На правому березі піднявся на кручі Вишеград і гордиться своїм замком і могилами видатних синів і дочок. Але, за переказами Лібуше, вказали рукою на сині холми з Градчан, де підійметься місто. І на Петришні, що домінує над містом, красується найбільший стадійон міста. А Ян Жижка дивиться з правого берега Влтави на землю, що не хотіла покортися найбільшим потугам світу. Перлина готицької архітектури, що служить пантеоном, костел св. Віта, стріляє в небо своїми ажурними вежами з Градчан. Ян Гус, наче Бог, звертається до народу. Карлів міст зі святими, що благословляють прохожих – єднає „Малу страну“ з новим містом, що виросло навколо Карлового університету на правому боці, де і „Народні Дівадло“, що збудував „Народ соб'є“.

Музей-місто, що зберегло храми усіх стилів, пишні палаци серед парків, де містяться мистецькі виставки різних напрямків. Чомусь завжди мені здавалось, що Прага акварельна, бо ніби олійними фарбами не під силу передати тої чистоти, прозорості віків, що зберегли живі свідки – пам'ятні споруди.

У погідні дні старе місто „Мала страна“ рябіє від мольбертів на сонці і в тіні в руках тих, що люблять прекрасне. Обліплюють храми, доми, сидять на хідниках, сходах, човнах і прямо на деревах.

Дух міста зберігається, бо переходить з покоління в покоління. Інколи місто мобілізується, щоб відбити напасника, інколи згинається від ганьби, щоб пережити, і знову випростовується. Пришельців перетоплює у своєму горнилі. Хідники, і мури, і парки підповідають, як себе треба вести, щоб не бути смішним, щоб бути своїм.

Прага гамірлива, але не любить криків, вона не абстинент, але не має п'яних. Прага любить жартунів, але найбільше грає і співає. Мелодія будить місто і блукає по дворах, тихих вулич-

ках; бренть у пасажах. Іноді здається, що в місті переважають митці. Постійні виставки в „Домі Манеса“ на Влтаві, палац Валенштейна збирають цікавих, які ведуть безкінечні спори над картинами найновіших напрямків.

У Празі вчили малювати всю шкільну молодь. Крім Академій мистецтв, були малярські школи різних течій. Малювання та рисунків вчили слухачів Архітектури та викладачів середніх шкіл у Блажічека, вчили у промислових школах. Здавалось, що в Празі всі займаються мистецтвом, бо були ще відповідно розгалужені скульптурні школи. Навіть при Карловому університеті була катедра українського мистецтва, яке викладав Дм. Антонович. Від нього я й довідався про мистецтво України та навіть про те, що Юрій Нарбут мешкає напроти „Брами Заборовського“. І як перший раз її зобачив, то переконався, що професор ні торхи не перебільшував у своїх описах, щоб змалювати той чар, що викликає перлина козацького барокко. Поглянув і на дім, де мешкав Ю. Нарбут, і трохи здивувався, що там розмістилась „спілка лікарів“.

Та найбільше оповів мені про життя Нарбута його ученик проф. Роберт Лісовський. Р. Лісовський не родився у Празі, але за характером відповідав цьому містові, хоч вчився колись у Берліні. Чи, може, тому, що має лагідну вдачу, любить музику та й ніжний голос має, чи, може, таки тому, що є великим митцем. Часом мені видавалось, коли я дивлюся на нього, що є великою, безпомічною дитиною, як хтось незнайомий хотів діткнутися його; хоч фізично був кремезним, зі смаглявим обличчям та орлиним носом, високим чолом, на яке неслухняно спадав темний чуб.

Погідні весняні неділі серед чарівних краєвидів над Берункою, де серед гір сховався замок XIV ст. „Карлув тін“, чи серед диких скель під Прагою, де дівчина Шарпа врятувала свою честь смертельним скоком зі скали, чи милуючись Вишеградом, звідки князь Горимир на гнідому коні, рятуючи своє життя, кинувся зі скали у Влтаву – розбурхували уяву. Зорі „чумацького шляху“ викликали візії та будили спогади юних літ.

Пригадую один із таких вечорів, коли ми задивлялись на зорі і проф. Лісовський показав мені зірку і назвав Холодного – колись отак ми блукали і Холодний сказав, що це його зірка. Ще був молодим юнаком і піднімався кораблем по Славуті² з такими-ж, як він до Золотоверхого³. „І завжди так було, що його могилу минали ми до схід сонця. Перші проміння золотили хрест на могилі. Усі неначе по команді повертали голови вліво і знімали шапки. І завжди було так“.

Юрій Нарбут мав великий вплив на формування мистецьких смаків своїх учеників і заложив основи молодого талановитого митця. Ю. Нарбут був не тільки геніальним митцем, але мав дар вишукувати здібних, пригортати їх і прищиплювати любов, що не гасне ціле життя. Проф. Лісовський вважав Нарбута всестороннє обдарованою людиною, добачав навіть сценічні здібності і вважав неперевершеним графіком, що вмів роз'яснювати рисунком. Оповідав, як Нарбут у вузькому колі товаришів перетілювався у падишаха чи магараджу, і даліше оповідав рисунком. Цю рису (імпровізувати) перейняв і Р. Лісовський.

Під впливом проф. Блажічека, який вважав себе імпресіоністом, я був переконаний, що тільки аквареллю можна передавати свіжість і прозорість тонів. Знаючи, що проф. Лісовський є великим майстром акварелі, часто вертався до тої теми. Його рисунки часто нагадували архітекта: крізь фарби виднів дбайливий рисунок. Навіть його етюди відзначались досконалістю. Кольори були ніби роз'ясненням, доповненням рисунку. Зараз навіть пригадати не можу, чи бачив я щось олійними фарбами. Акварельні переливи, взаємно проникаючі фарби, що не забруднюють себе, змішуються у своїй чистоті на вологому папері й до сьогодні ввижаються мені.

Колись я вчитав у пресі, що на мистецькій виставці у Варшаві злодії вкрали „Гуцула“ (власність А. Ш., акварель). При нагоді я запитав, чи міг би він зробити копію? Сказав, що має знимку, але покищо ніхто в тій справі до нього не звертався і додав, що пам'ятає барви. Тоді й мова зайшла про Гуцульщину, яка його зачарувала своїми кольорами. Оповідав про своє відрядження туди, як створив багато оригінальних проектів на гуцульські килими і мріє, щоб повторити таку прогульку. На ці теми часто ми вели балачки, і навіть радів, що знову сяде за мольберт до гуцульських краєвидів, і покаже мені багато тайн акварельної техніки.

Одного разу, літнього вечора, ми довго блукали та голосно мріяли. На щастя, у Празі ніхто не перешкоджає пішоходам, особливо у парках. Вже Люту минули (один з найкращих районів, що сусідує з Градчанами), а мова не вривається. „Що ж, ходіть до мене на ніч“. Два рази я не дав себе просити.

У той період (34–35 рр.) Р. Лісовський мешкав сам один, бо жінка з маленькою донечкою виїхали до батьків у Галичину. Квартира була скромною і в мистецько-парубочькому стилі убраною.

У передпокої висіло дві знимки. „Моя сестра, а то – моя дочка!“ Обидві були подібні до професора Овальне обличчя симпа-

тичної сестри видавалось ніби вирваним з темноти, як це часто буває у пересвітлених знімках. Тоді я відчув тихий сум у голосі Р. Лісовського. Значно пізніше я довідався, що дівчина ходила до гімназії у Бродях і виділялась серед шкільних товаришок непересічними здібностями до малювання.

Кімната, видно, служила за ательє, бо на столі панував „творчий хаос“. Чого там тільки не було, як би сказав Гоголь. Починаючи олівцями різних твердостей і форм, пензлів різних номерів, фарб, сувоїв ватману над столом і плакатів (бо й тим займався), кінчаючи масками, шкіцами, і серед того на видному місці – сторінки писані: уставом, півуставом, в'язку і розмашистим козацьким.

– Оце й є для мене невичерпним джерелом для моїх пошуків!

Я залюбки вдивлявся у кучеряві козацькі букви і пізнавав звідки беруться стилізовані високомистецькі букви Р. Лісовського, що дуже мене вабили своїм смаком. Буква „Н“, на зразок латинської, і Нарбутові подобалась, У, Т, що нагадувало птаха та інші. Р. Лісовський не видавав своїх шрифтів, навіть „Абетки“ не складав, але у „Книзі українських шрифтів“, яка по'явиться, без імені Роберта Лісовського не обійтись.

Його шрифти – то окрема ділянка. Шрифти мають значення не тільки у книжковій та прикладній графіці. Шрифти є ніби оджею чи зовнішньою оздобою рисунків, креслень, а часом і самі заступають рисунки (у плакатах).

Може, ні в одного графіка шрифти не є так органічно сплетені з рисунком, як у Р. Лісовського. Такі видатні графіки як О. Кульчицька, П. Ковжун, М. Бутович, Є. Козак, С. Гординський досконало володіють шрифтами, але Р. Лісовський серед них у тій ділянці виділяється.

Тоді ж я перший раз зобачив в оригіналі обкладинку „Сонячні кларнети“, де він використав оспівану калину та зложив із кетягу калини сонячні кларнети, які грають своїми гарячими кольорами акорди і про „промені, як вії сонячних очей“. До того часу я був переконаний, що митці такої величини вирішують будь-які задуми „на коліні“, без жодних зусиль, граючись.

Одного разу я навіть попав у смішне положення, бо просив М. Бутовича, щоб той, стоячи, нарисовав щось „на пам'ятку“. А виявляється, що не так воно просто все робиться. Оповідав мені, як довго часом носить, обмірковує якусь ідею, щоб найти відповідну форму, а часом треба часу, деколи знову в русі приходить щось щасливого. Тоді йдуть шкіци, зарисовки, об'єднуючі етюди. Рідко обходиться без втомлюючої праці.

На прощання подарував мені з написом відбитку з ліногравюри – гірського оленя, що летить через провалля. Рисунок є ніби втіленням нестримного скоку. Обіцяв також зробити „ex libris“. Через пару тижнів оповів, що „ex libris“ буде виконаним на тему римської поговорки, що – не мури захищають місто, але мужі. Ще пізніше сказав, що рука з мечем вже показала на тлі щербини муру, але зараз завалений роботою. Вже тоді я за-примітив, що митці дуже не люблять, коли часто нагадують їм про зобов'язання.

Проф. Р. Лісовський не є теоретиком. Він навіть не любить дискутувати й доказувати свою правоту. У суперечках мовчить.

Пригадую, на якійсь виставці він лиш просив: „Подивіться! Пригляньтесь! Ну? Як? А це бачили?“

Бував я і в школі, де він викладав. Там так же веде себе як серед приятелів. Студенти ввічливо, під тон професора, звертаються, просять подивитися: чи так? Він присідає, показує, ніби радиться. Трудно мені сказати до якого мистецького напрямку найближче стоїть Р. Лісовський. Маю на увазі сучасні. Користувався здобутками імпресіонізму і терпимо ставився до інших. Але ніколи я не бачив його спроб у кубізмі та безпредметному мистецтві.

Про митців люблять говорити, як про одержимих своєю ідеєю, про відлюдків, диваків, що ховаються від людей, щоб на самоті змагались із собою, удосконалюватись, творити, виявляти свій світ. Але є й такі, що горіють бажанням сіяти красу на землі, показувати те, чого інші не добачають, жити у шкляному домі.

І коли перші ходять одинцем, то другі ніби черпають сили від товариства. Р. Лісовський любить молодь, а молодь віддячує тим же, бо переконується, що правдиві люди є не тільки у книжках.

Михайло Бринський вже був старшим, коли я його пізнав. Скромність межувала з страхом. Завжди старався держатися в тіні. Його старші товариші переповідали, тай до мене воно дійшло, про небуденні пригоди у минулому. Аж зовсім недавно переконався, що це була правда. У журналі „Україна“ за 66 р. появилася стаття про М. Бринського, де помістили знімки його твору і фотографію з молодих років. Там оповідалось, що М. Бринський, перебуваючи у Відні до першої світової війни, кілька разів зустрічався з В. Ульяновим, якого переночував як інженера з Росії. По 1917 р. М. Бринський на замовлення виставочного комітету у Відні виліпив погруддя Леніна і переслав до Відня, бо в тому часі мешкав у Празі. Знімка погруддя була у журналі.

Коли був оголошений конкурс на пам'ятник Т. Шевченкові – М. Бринський взяв участь і переслав свої макети. Теперішній пам'ятник вважав своїм, бо лиш деякі фігури змінили своє місце. В „Історії українського мистецтва“ і в журналі написано, що на конкурсі Бринський отримав II нагороду, I – ніхто.

У Празі час від часу виставляв свої роботи по мистецьких салонах і „постійно діючий салон“ навпроти „Народного Дівадла“ на вул. „Народні тршіді“ постійно приймав його праці. Пригадую, довго стояла скульптура з гіпсу невеликих розмірів – дівчина з кошиком квітів у класичному стилі.

Микола Бутович був майже ровесником Р. Лісовського. Широкий в раменах, з великими записинами, обличчя з багатою мімікою. Галицькі видавці журналів часто замовляли у нього обкладинки. Його витієватий стиль рисунку зовсім відповідав буйній фантазії, що переносить нас у світ надприроднього, казкового, де панують демонічні сили народнього епосу.

М. Бутович цікавився і гімнастикою. Гострим пером вмів посміятися над карикатурами в спорті. Усі сміялись над потішною фігурою лікаря, що носив перед себе барильце, а сам агітував про хосен руханки.

Любов Білецька була матір'ю двох талановитих дівчаток, з яких Катря (Калинка) пробувала пером, а Ялінка – пензлем, наслідували матір. Любов Білецька співпрацювала з галицькими жіночими виданнями в художньому оформленні, і надсилала свої образи на виставки. Портрети займали помітне місце у творчості Л. Білецької.

Кл. Квітка запевняв, що найподібнішою зо всіх світлин та портретів Леся Українка є на портреті, що намалював І. Труш. Зараз цей портрет висить у музеї українського мистецтва в Києві.

Знімки, зроблені з того портрету вводять у блуд, бо сині очі Лесі Українки на знімці виходять білими, а решта кольорів, без яких портрет тратить своє притаманне – зникають. Але до цього портрету (тобто І. Труша) я бачив портрет молодої Лесі Українки виконаний Л. Білецькою. На портреті Леся Українка намальована в народному строї, у вінку з польових квітів на голові, золотисті коси спадають на рамена.

Хто Лесі Українки ніколи живою не бачив, а знає тільки з творів, то зобачивши портрет Л. Білецької, пізнає, що це є авторка віршів „Товаришці на спомин“ і тої, що „...сіяла квітки на морозі...“. Портрет виповнений олійними фарбами з великою експресією.

Моя ровесниця Галина Маз тоді ще вчилася в Академії Мистецтв. Дуже бажана в товаристві mimo того, що ніколи в нікого

не запобігала симпатії, вела себе незалежно і рідко виповняла прохання товаришів, бо завжди оправдовувалась, що не має натхнення. Вже тоді любила експериментувати, і пригадую її портрети в кубістичному стилі.

Коли вгледітись у людське обличчя, особливо старшої людини, то нетрудно знаходити геометричні фігури. Портрет інж. О. Дольного з живих стіжок, трикутників та багатокутників виглядав імпозантно. Дольний гордився цим портретом і тримав на видному місці.

Мирослав Григорі Академії мистецтв не кінчав, але в Ужгороді власне в нього замовили серію листівок на теми української пісні. Листівки мали великий успіх і були виконані у площинній манері. Мирослав був всесторонньо обдарованим. Поважні чеські часописи поміщали його статті, хоч журналістом не був, а кіностудія пропонувала зніматись у фільмі, куди його не тягнуло.

Годі мені втриматись, щоб не згадати про Юрка Каплинського. Він був сиротою, і мав лише брата Ростислава, що студіював архітектуру. Ближче ми познайомились з Юрком у гімнастичному залі. Він був старшим за мене, і нас звели, щоб ми боролися. Змагались ми з перемінним успіхом і, на його думку, я видержав іспит, і який час ми дуже дружно жили. Але в нього був нахил до ігор, займався балетом, а я цікавився приладовою гімнастикою. Тоді він мав около 17 років. До нього в школі завжди зверталися, коли хотіли оформити звернення на ватмані і под. Одного разу, в осени, Юрко приніс картину, намальовану акварелями. Це була алея в парку, куди пробивались сонячні проміння крізь різнокольорове осіннє листя. Зараз мені трудно сказати щось про вартість і якість цього образу, бо моя пам'ять не була заповненою вартісними картинами великих майстрів, була вразливою на все нове і гарне та не була критичною.

До цього часу я не бачив нічого, що би так приголомшило своєю новизною. Мені навіть не снилось, що так можна малювати. Рисунок не пригадую, але це була алея густих листяних дерев, коли йдеш проти сонця. Сонячні проміння опливають і деформують дерева, виграють веселками на листі і розсипаються по алеї горіючими плямами. Це була барвиста симфонія. Цю картину показував нашому професорові, але я бачив, що той нічого не може порадити Юркові.

На жаль, у Юрка появилася анемія, став дуже блідим, кілька разів виривалася кров із горла, і забрав його до Франції якийсь далекий родич.

А. Лисянську знаю ще дівчинкою. Її батько, доцент торговельної Академії, відкрив свою приватну бібліотеку для молоді. Скільки разів заходив я до бібліотеки, завжди любувався силуетами жовнів і робітників часів фараона, що були наклеєні на шкляні двері. З темного коридору виглядали ніби живими. Потім оглядав на шкільній виставці її рисунки-креслення перетину на тіні стіжка й кулі з нарисної геометрії. Рисунки були прецінно виконані і з великим смаком розміщені надписи. Із самого факту, що її прийняли в Академію мистецтв можна судити, що має завдатки бути митцем.

Архітект Володимир Січинський жив недалеко Праги у Ржевниці над річкою Бороункою, мав дружину і дочку Оксану, що вивчала медицину. Кожних вакацій вибирався в Карпати. Там бродив по лемківських, бойківських та гуцульських селах, де обміряв, зарисовував і фотографував старинні будівлі, церкви та дзвінниці. Дома все опрацьовував.

Тим же займалась Марина Антонович, дочка Дмитра.

¹ Magpie – у перекладі з англійської мови означає „сорока“;

² Славута – давня назва р. Дніпро у Києві;

³ Золотоверхого – мається на увазі Михайлівський Золотоверхий собор.

М. ЗАРИЦЬКИЙ¹

Анеля Хром'як лишилась вдовою з трьома дівчатками. Продала, що мала, у Новому селі, і переїхала до Тернополя. Там, на Полевій вулиці, купила домок і жила з того, що тримала учеників гімназії. Продовженням її городу були поля, за якими сонце сходило. Навколо домика росли вишні. До А. Хром'як горнулися з сіл, що лежать навколо Нового села.

Своєю назвою Нове село може ввести в блуд, бо насправді воно не подібне до села. А якщо вже хтось буде настоювати на назві, то дійсно воно є новим селом. Ще за Австрії там був лікар др. Дроздовський, аптека Гулінатого, суд, адвокат Сенік. Нове село не могло замінити Підволочиськ, бо не мало залізничного сполучення з містами, але в крайній нужді давало першу поміч.

Доктор Дроздовський зшив мені вухо, що коняка розбила копитом ще як я мав вісім років, і я бігав за лікарством для мами, коли мав десять років. Зрештою з Гнилиць, де я родився, 7 км не так вже й далеко. У Новому селі були мощені вулиці, богато кам'яниць і люди якось не так себе вели.

Мені здається, що Анеля Хром'якова була хворобливою, бо ніколи я не бачив її рум'яною, рідко усміхалась, була тихою, мала бліде обличчя, на якому світилися ласкаві очі. На кожному ліжку спало нас по двох, а коли приїздили рідні, то вночі треба було переступати через тих, що спали покітом на підлозі. Часто мені оповідала про моїх рідних з Кошляк, яких я майже не знав, і від ньої перший раз я почув про математика Мирона Зарицького, яким гордилася, бо він був з Нового села.

У тому часі я вже багато наслухався про математику і вибраних долі, що її розуміють.

Українська гімназія в Тернополі була класичного типу, тобто надавалось перевагу латині, греці, античній історії і літературі та інш. На математику й фізику лишалось менше годин. Від того терпіли ті, що не мали нахилу до математики, бо ж не встигали за короткий реченець засвоїти матеріалу. Звичай лишались з австрійських часів. Не рідко знання заганяли буком. В. Хирівський так і не зумів навести порядку, мимо того, що в нього часто боліла рука від того, що їздила палкою по наших спинах.

І зараз мені трудно роз'яснити чому незнання мого шкільного товариша так розгнівало Івана Галуцинського, що схопив голову у свою медвежу лапу і почав товкти ньою до таблиці. Я тоді сидів у першій лавці і чомусь видалось мені, що зараз, коли розправиться біля таблиці, почне молотити нас усіх. Серце злякано

забилось у грудях, наче птиця, і я зігнув голову, чекаючи нападу. На щастя, на тому закінчилося. Тепер мені здається, що я дуже боявся крику, а найбільше, щоб хтось мене не вдарив, бо не уявляв, щоб тоді зі мною сталося.

Математики часто мінялися. Навіть композитор Василь Безкоровайний, що вчив нас співу, і того поставили викладати математику. Його лагідну вдачу ми вміло використовували.

Аж одного дня у 1925 р. до класу ввійшов керівник гімназії Губчак і представив нам нового математика. Він був високого росту, дбайливо одітий, мав поголену голову, що відбивала синявою, невеличку чорну борідку і блискучі великі очі, над якими нависали густі брови. Це був професор Мирон Зарицький. Ми сиділи ніби заворожені.

Пізніше виявилось, що алгебра є дуже зрозумілою, що математика взагалі є чи не найлегшою наукою, що там нема що вчити, коли ти її зрозумів. А формули? Їх може кожен вивести, коли все зрозумів. Усі ми мали гарні оцінки, полюбили те, чого раніше боялися. Виявилось, що для засвоєння матеріалу не бракує часу, а ще й лишається. І в ті якраз надлишки часу виводив нас на подвір'я, а то й на вулицю. Геометрія доказувалась практикою. Є погідний день на подвір'ю, взявшись за руки, рисували коло, відкладали на обводі проміри (діаметри) і практично знайомились з „Пі“.

Часом ми шукали слабих місць, щоб завести свої „порядки“, але проф. М. Зарицький завжди в пору вмів навести лад. Та ніколи не було такого, щоб на когось кричав чи лаяв, якщо не розумів. Усе старався спокійно вияснити; бувало, що клас треба опритомнювати звучним „тихо!“

До тої ж гімназії ходила його дочка Катря², що вітром носилася по коридорі перших класів зі своїми товаришками Лесею та Ольгою³.

На превеликий жаль, у 26 р. проф. М. Зарицький зі своєю сім'єю переїхав до Львова, і ми знову лишились без правдивого математика. У Львові серед інших шкіл викладав і в польській гімназії, та працював у Науковому Товаристві ім. Шевченка. У 1929 р. НТШ делегувало його серед інших вчених на з'їзд ВУАН⁴ до Харкова.

Значно пізніше я довідався, що там, на з'їзді, подружив з матем. Михайлом Кравчуком⁵. Здається, що й обличчям вони були подібними, лиш доля їхня інакше зложилась.

У 1935 р. його дочку Катрю засудили за політичну діяльність на чотири з половиною роки⁶. Яке це значіння мало для ньо-го – зрозуміє лиш батько. Але ким він був для своїх учеників,

свідчить факт, що польські учні по засуді дочки виразили йому співчуття, не дивлячись на ті нездорові обставини, що існували між поляками і українцями. Цього ж року абітурієнти на знак вдячності купили своєму професорові золоту папіросницю.

14 жовтня 1939 р. я подзвонив до помешкання проф. Зарицького. Крізь шкляні двері зобачив постать професора, що виглянула з коридору – хто мав непокоїть так рано? Приглянувся, натиснув гудзик, двері зашуміли, і я ввійшов до кам'яниці: „Добрий день!“ – „Добрий день“.

– Чи Катря дома?

Двері відчинились до коридору.

– Катрусю!

З другої кімнати вийшла бабця (мати М. Зарицького). Після короткого привітання усі мене обступили і оцінюючим оком почали оглядати:

– Ти би поголився, – каже Катря. – Я краще зараз приготую ванну, хай скупається і переодінеться, – рішила мама. Бабця ще не може докладно визначити, хто ж я такий.

– Ви би краще дали йому їсти! – каже Мирон Зарицький.

(Виходить, що батько вже мав певний досвід, бо коли перед кількома днями Катря з мамою поїхали на розшуки за мною, до дому Зарицьких завітав мій товариш недолі. Професор посадив його у кімнаті, сам пішов до кухні приготувати щось з'їсти. Потім зайшов і попросив гостя до кухні. Сам вийшов вперед. На коридорі почув глухий стук. Коли вернувся, зобачив гостя на підлозі, як той безпомічно намагається встати).

Коли вже я поголився, викупався, переодівся і сів до столу – посипались питання.

– Ти азбуку знаєш? – я одним віддихом випалив і закінчив „б“.

– Е, та ти, бачу, дійсно письменна людина.

Усі засміялись і, здається, для нас усіх почалось нове життя.

Мирон Зарицький керував кафедрою математичного аналізу і був заступником декана фізико-математичного факультету Українського університету ім. І. Франка. Деканом був Ст. Банах, який майже щоденно приходив до Мирона Зарицького. Крім офіційного, їх єднала взаємна симпатія. „Якщо взяти сім найкращих математиків світу, то серед них буде Банах“, – казав М. Зарицький Коли Катря легенько хотіла пожартувати, що мов, як бути математиком, то вже таким, як Банах, батько поблажливо підсміхався і відповідав, що й серед поетів не всі родяться Шевченком чи Гете.

По своєму складу енциклопедичного знання М. Зарицький нагадував античних філософів. Не знаю ділянки, яка була б

йому чужою. Література, історія, мови, якими вміло користувався, і не лежали вони в нього мертвим скарбом. Крім європейських, знав старогребейську, бо з грецьких джерел довідався, що „Пі“ знали сини Мойсея. На цю тему написав книжку. „По дорозі“ засвоїв письмо і мову Шолом-Алейхема, і любив його читати в оригіналі.

Восени 39 р. його запросили на Політехніку в екзаменаційну комісію для прийому студентів. „Підійшов до мене чорнявий юнак. Я до нього українською мовою – не розуміє, польською – не розуміє, і німецькою – не второпав“. „Аїд?“ – „Ід, їд“. „І так у нас почалась мова. Аж бачу, веде до мене своїх товаришів – хлопці були з єврейської гімназії“.

У 1939 р. купив географію СРСР, щоб познайомитись докладніше з великими просторами. Одного дня приніс „Історію ВКП (б)“, бо чув на одному з виступів, що „хто не знає „Історії ВКП (б)“ не в силі зрозуміти жадної ділянки в науці“. А йому все-таки хотілось збагнути математику. Не допускав думки, щоб хтось з рідних міг віддалитись незнаними йому ідеями чи знаннями. Коли Катря зацікавилась теорією статистики, М. Зарицький перестудював і прочитав для широкої публіки лекцію про статистику. Коли Катря студювала нарисну геометрію у Бартля і, жартуючи, натякнула, що з татусьом дуже нудно, бо не знає аксонометрії – батько взявся за нарисну геометрію.

Та все-таки чиста математика була для нього музикою і поезією. Ніхто б не вгадав по обличчю, що він читає. Чи це рідні арії блукають, чи сонети розливають втіху. „І скажу Вам, що ідеї, висловлені математичними символами, є великою поезією, і музикою, і філософією“, – любив говорити.

Слухаючи його виклади в університеті, часто приходила мені думка, що проф. Зарицький має великий дар оратора. Прекрасно поставлений грудний голос, що своїм тембром хвилював, умів прикувати увагу читачів. Дуже вміло користувався жартом, щоб відпочила напружена увага студентів і відсвіжений мозок цупкіше хвався за складну теорему. Прекрасна дикція дозволяла моделювати голосом. Він майже ніколи не користувався мімікою. Німий ніколи б не вгадав по обличчю (якщо не вміє читати по устах) про що саме мова. Професор зумів викласти матеріал так, що студенти могли його зобачити з усіх сторін. Глибока ерудиція, фундаментальне знання предмету і красномовність помагали йому перетворити здавалось би сухий матеріал на захоплюючу повість. Студенти вміли оцінити. Часто оплесками кінчались лекції, і при кожній нагоді студенти старались виявити почування до професора. Його кабінет і навіть

квартира під кінець семестру чи свята нагадували магазин з квітами. Колись сказав мені доцент Варшавського університету Й. Шпільрайн: „Ніхто б не вгадав по зовнішньому вигляді з нахмуреними бровами тої внутрішньої доброти, що скривається у проф. Зарицького“.

Він ніколи не старався приподобатися нікому чи зробити добре враження. На іспитах часто застосовував оригінальні прийоми. Трохи лінивих студентів кликав на квартиру. Коли й там студент не вмів якоїсь формули, на поміч кликав спочатку малу дочку, а потім маленького внука, яких заздалегідь вивчив кілька формул. У присутності студента питав потрібне і відпускав. „Чув? Діти це знають, а ти, старий хлопе, не вмєш“. Зрозуміло, що ефект був.

Всякими засобами підтримував тих, що бажали вчитися. Оповідав мені, як ще у Тернополі ввійшов до його кімнати парубчак, зняв шапку, поздоровався, поставив батіг у кутку і запитав чи міг би його підготувати до матури. „А чи дуже бажаєш вчитися і багато знаєш?“ Виявилось, що дуже хоче вчитися і багато знає. Через рік екстерном здав матуру.

Серце таяло з радості, коли він приємно розчаровувався. Час від часу заходила до нас Славця Г. (дальша моя родичка). Завжди була стильно одітою (батько був в Америці), сама симпатична з золотими льоками, викликала у нього підозру, що Славця „дурненька і погано вчиться“. Одного вечера почав задавати такі фахові питання з фармакології, що найперше здивував нас усіх, а Славця спочатку не могла зорієнтуватися з ким має до діла. По „екзамені“ признав, що Славця добре вчиться і зовсім не дурненька. З цих пір відношення змінилось. Вияснилось, що будучи ще студентом, Зарицький цілі вакації просидів в аптеці Гулінатого у Новому селі.

М. Зарицький дуже любив жартувати і свої оповідання пересипав невичерпним запасом тонкого гумору. Хто його не знав, тому трудно було вгадати: жарт це чи правда. „Каліка, хто не розуміє жартів“. Жартуючи, ніби ще серйозніше виглядав.

Одного разу, вертаючи з Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, де хотів показати мені погруддя Т. Шевченка, виконане Коверком, переходили ми попри дім гімнастичного товариства та й розговорились про спорт.

– А знаєш, що на здвизі 1914 р. в честь роковин народження Т. Шевченка я здобув 1-ше місце на 100 м? Вже мали стартувати, аж виявилось, що одна доріжка пустує, бо захворів змагун. Викликав мене І. Боберський: „Мироне, побіжиш 100 м. Не можемо лишати порожньої доріжки“. „Але ж я не трену-

вався до цього бігу“. „Нічого, я бачив, ти бігаєш. Зрештою, як програєш, то не багато втратиш“. „Але ж я не знаю навіть як починати!“ „Не вірю. Приклякнеш, жди попередніх зазивів і після вистрілу біжи щосили!“ Я так і зробив. По вистрілі рванув, пробіг не оглядаючись 100 м, і пішов собі. Нарешті мене знайшли і привели до Боберського. „Де ж ти шляєшся? Поздоровляю, ти переміг! А морочив мені голову, що не знаєш як коліна і п'яти держати та й що з руками робити. Те, що переміг – вірю, а що не тренувався – сумніваюся“.

Пізніше полюбив туристику. У 1932 р. відбув цікаву мандрівку на каяках по волинських і поліських річках та озерах. Записався до туристичного клубу, який надавав права своїм членам ходити по всіх Карпатах, не дивлячись по чийій стороні лежать: польській чи чеській. Запасся мапами і рік-річно мандрував. Бувало з товариством, а часто самотником. У Чорногорі Хом'як, Шпиці, П'єтрос, Козли, Пік Іван, Говерля. У Горганах Грофа, Яйце, Попада, Синевірське Озеро, полонини південних і північних схилів вітали його своїми високими пахучими травами і квітами.

Домашньому затишку, вигодам не надавав великого значіння. За ціле життя не вмів заощадити копійки і, скромно кажучи, не був великим господарем. Котрогось року знайшов у газеті, що виграв на лотереї 1000 зл. Гріш не був зайвим у господарстві. Були тоді в Ямному. Дружина Володимира допомгла зібратись і накінець вибрався за виграною. Не було кілька днів. Нарешті зобачили у вікно, як гордо ступає, ніби світ цілий йому належить (завжди так ходив), а за ним йде хлопчина зі шкатулкою в руках.

– Влодзю, заплати хлопчикові за те, що приніс, – і вручив дружині шкатулку, а сам пішов відпочивати.

Влодзя (бо саме так усі звали, навіть маленький внук) відкрила шкатулку з надією, що вона набита злотими, та там було пусто. Потім вияснилось, що М. Зарицький взяв 1000 зл., поїхав до Косова, накупив фіранок (нікому не потрібних), ліжників і килимів, яких нема де вішати, та й ще якісь подарунки (все це, щоб зробити приємність Влодзі), купив шкатулку, у яку нема що ховати, за останні гроші взяв білет, щоб доїхати до Ямного, а вже заплатити хлопчикові за послугу (ніколи нічого не любив носити) – просив копійку у Влодзі.

У 39 р. пробували домашні налякати, що треба запастися черевиками, бо до весни старі порвуться. „Сократ ще не такий був мудрий, а босоніж ходив, та й я можу штанки підкотити і на виклади ходити“. І так би сталося.

А все-таки він одівався зі смаком, і завжди заявляв, що нігде і ніхто так не вміє варити та пекти як Влодзя. Переконавшись, що математичні здібності не завжди ходять в парі з умінням економити, розподіляти, та й взагалі господарити, усі ці питання положив на плечі Влодзі. Зобачивши, що німці заперечують саме існування українського народу, ведуть себе гірше гунів – відмовився працювати. Потім мені оповідав, що бачив власними очима, як на Городецькій вулиці гітлерівський солдат кидав дитя на машину своїм багнетом.

Три роки жив з ласки своєї Влодзі. У 41 р. в його домі появилося 9-ти місячний онук і зовсім не признавав дідуся. До всіх жінок йшов на руки, а діда боявся, дуже кричав і в сльозах заснував. На другий день ранесенько дідусь ждав, аж доки не проснеться внук. Онук протер очі, ласкаво глянув на дідуся і простягнув до нього руки. Радості не було границь. Двох мужчин (так вони себе називали) назавжди себе полюбили серед „бабського моря“. Коли внук скучав, дід садив внука на підлогу, перевертав тацю вверх дном, давав ложку в руки і навчив добувати перші звуки. Внук лупив, аж луна розлягалася по кам'яниці. Дід тішився, що внук дуже музикальний і мудрий. Коли внук почав ходити, дідусь не закривав дверей своєї кімнати по обіді. Коли внук вилазив дідусеві на шию і будив, дідусь пояснював це найвищим виявом любові.

У 44 р. Мирон Зарицький став деканом фізико-математичного факультету. Одного разу дід із онуком вернулися з університету і жінки (прабабця, бабця, мама, Стефця) почали розпитувати хлопчика, що він бачив, той гордо заявив, що з бабами дуже трудно говорити, бо вони не визнаються на деканаті та на сінусах.

М. Зарицький не любив ділитися своїм горем і мужньо зустрічав нещастя та невдачі. При недугах замикався, повертався до стіни і терпів. Терпів без нарікань і стогонів чи зітхань.

Були якісь невидимі границі, яких не переступав та іншим не велів. Є святощі, яким немає ціни, і нікому не можна їх дотикатися. Люди без почуття міри часто пробують переступити границю, до якої навіть дійти не можна. Вони забувають, що людина не всім може поступитися. І його не минуло цькування. Серед інших нещастя обвиняли навіть в ересі, бо написав у тридцятих роках разом з В. Левицьким і І. Свенціцьким книжку „Математика серед наук“. І там М. Зарицький добачав красу у математиці і математичну строгість у красі. Та не по зубам було тим, що затіяли фарс. На велике свято професори університету запросили в гості М. Зарицького з дружиною. За національним

складом та рангами гості різнилися... І вже коли розвеселилися, один набрався „хоробрості“ та й заявив, що не любить українців, бо цей нарід дурний.

– Там, де ображають мій народ, мені не місце, – сказав Зарицький і покинув з дружиною гостину. Вмовлювання господаря були даремними. Хміль у гостей зник, і врадили поїхати делегацією, щоб впросити вернутися. І тут, де образили, винуватий прилюдно вибачився, а один з гостей на знак пошани і вдячності поцілував руку.

Але, без сумніву, вмів він в ім'я більшої цілі поступитися меншою. При всій вільнодумності та поблажливості, що „не можна вимагати від людини тільки людського“, бо кожний має свої слабості, не означало, що все людині дозволяється, бо не кожне місце надається для всього.

В пору прийомів до Університету зайшов до секретаря декана кандидат у студенти, щоб звернутися до декана. Декан (М. Зарицький) був вільним, і той зайшов у кабінет. Відповівши на поздоровлення, декан завважив, що студент і не думає знімати шапки, звернувся до секретарки:

– Пані Стефцю, подайте будь-ласка, капелюх!

Аж коли надів капелюх, повернув голову до студента (ану ж такий ритуал появилася, що в шапці треба звертатися) і запитав його, у якій саме справі прийшов. Про цей випадок оповідали потім по цілому місті, як можна рішати такі делікатні питання.

У травні 1948 р. я знову стояв перед домом на вул. В. 27 і дзвонив уже безпосередньо до помешкання зі сходів. Дзвінок до вхідних дверей кам'яниці був зіпсутим. І тепер, як перед дев'ятьма роками, відчинив двері М. Зарицький, але на цей раз життя вже і його не обминуло. Одні очі ще блистіли з-під насуплених скуйовджених брів. Я успів сказати: „Добрий день“, – і кинув валізку до коридору. Дідусь глянув на мене якимось перестрашено, потім заблиска сльоза, діткнувся моїх грудей, повторив: „Чекай-но, чекай-но“, – і прожогом кинувся по коридорі до кімнати, де я колись мешкав. Я ж, не знаючи що діяти, заглянув напроти до його кімнати і ступив за ним, бо там він будив мого сина, якого я ще не бачив. Він же перший перед чотирма роками написав до мене листа і прислав знімку маленького чотирьохлітнього хлопчика, в якого очах зобачив своїх рідних. У листі писав мені, що з радості усі наче збожеволіли, бо знайшовся загублений⁷.

Серед подарунків я привіз для сина фотоапарат за сто рублів, але виявилось, що дідусь купив йому фотоапарат за 250 руб., і син подарував мені годинника за 500 руб., що дідусь вже

давніше йому купив. Потім, сміючись, я оповідав синові, що в його віці користувався таким „транспортom“: вівцею, собакою, конякою, а дідусь його возив автомашинами, моточовном, вниз на Поділ у Києві фунікульором, і показував нашу землю з літака. Якщо я вчився по досвідках при каганці під мелодію бабусиноного кужіля, то він для мого сина ще до шкільного віку найняв вчителя англійської мови.

Сам же працював старими темпами, а може й більше. Ненормальність життя завважив і маленький внук. Одного разу сиділи ми всі за обіднім столом. Рядом зі мною з лівої сорони сидів син, а біля нього прабабця. Напроти прабабці – дідусь. У ті часи дуже багато осіб сідало за гостинний стіл, особливо – молоді. (Чим більше грошей отримував, тим більше видатки росли). Син подивився на свою прабабцю, щось поміркував, та й питає:

– Бабцю, як тобі приходитьсь мій дідусь?
– Твій дідусь – то мій син.
– Якось смішно ти виховала свого сина!
(Дідусь зизом подивився на свого внука).
– Як то смішно? – (всі перестали їсти).
– Ну, коли люди працюють – він спить, а коли люди сплять – він працює.

Дідусь ще раз глянув на внука і почав їсти. Інші вдали, що нічого не чули. Щоб мати спокій, дідусь закривав двері, а внукові казали, що спить.

Ще до війни я вчитав на плакаті, що в суботу в оперному театрі ставлять оперу „Запорожець за Дунаєм“. Карася грає Рубчак. Про це сказав у хаті: „Перший раз чув я Рубчака, як ходив ще до гімназії (тобто 35 років тому), – каже М. Зарицький. – Треба купити білети!“ Зрозуміло, що Рубчак не мав уже того голосу, тай імітував присідку, але ще було приємно подивитися. Часто М. Зарицький казав, що не любить слухати музики по радію, бо пропадає чистота звуків, тому найкраще ходити на концерти, щоб сприймати безпосередньо красу мелодій. Він сам знав дуже багато арій з різних опер і дбав, щоб дочка любила музику. (Катря кінчила музичний інститут ім. Лисенка). Під смак внука наслідував часто різні голоси, починаючи з колоритного сопрано до контра баса. Внук заливався сміхом, а в дідуса іскрились очі.

Внука до школи за руку відвів сам, але за поміччю у перших класах внук звертався до Влодзі. І коли сталося так, що Влодзя була занятою, посилала першокласника з арифметичною задачею до дідуса, внук висловив підозру: чи не хочуть тільки

відчепитися від нього, бо невже би з такою трудною задачею дав собі раду дідусь.

У тому періоді авторитет Влодзі був абсолютно не тільки у внука. Вона була арбітром у всіх спорах хлопчаків цього району. Одного разу хтось подзвонив, дідусь відчинив, і у дверях показалося дві хлоп'ячі голови:

– Влодзя дома?

– Влодзі нема, може я Вам поможу? – спитав дідусь.

Хлопчиська лиш переглянулися, поглядами зміряли дідуса, один махнув безнадійно рукою, і зникли (що мов пхатись до справ, на яких не визнаєшся).

Кілька років після того за тисячі км від Львова один киянин (що не підозрював мого відношення до М. Зарицького) оповідав історію, що ходила по Києві. Десь там, ніби в Софіївському соборі, М. Зарицький „прочитав лекцію“ на тему патріотизму. „Прочитав“ так, що з мешканців Києва ніхто б не відважився. (Йшло про роки 40–50-ті). Програма навчання у класичній гімназії не зашкодила математичним обдаруванням Мирона Зарицького. Знайомство з античним світом допомогло йому закласти основи всебічного розвитку, переконало про гармонію між усіма науками, розумом і духом, тілом і душею. Навколишнє життя настроювало на філософську ноту і привчало дивитися тверезими очима. Селянське середовище передало іскру оптимізму й гумору.

Життя інших народів доказало, що доля нашого народу залежна від нас самих. Внутрішня сила, яку одідичив від батьків і прадідів штовхала до відкриття нових горизонтів, з яких у майбутньому зобачив своє призначення. Не знаю, чи вдасться комусь змалювати той внутрішній світ, у якому Мирон Зарицький жив, бо спадщина його охоплює не всі питання, якими він цікавився, а звести все до математичних ділянок, означало б збіднення, однобічне й неправдиве показання світу М. Зарицького.

Найперше повинно зацікавити явище, що М. Зарицький не робив жадних спроб стати в найми до сусідів, бо на своїй ниві не міг найти примінення своїм силам. Приватні чи державні гімназії поглинали весь час і обмежували можливості, які відкривалися тим, хто лишав віру своїх батьків. М. Зарицький не був релігійним фанатиком, але шанував обряди своїх батьків. Він може не був практикуючим, але ніколи не висміював інших, бо такими були його мати, дружина і дочка. Церковних порогів не оббивав і дивував знайомих, коли йшов до церкви, а там не співали „Бог предвічний народився“ чи „Христос Воскрес“.

У неділю, 5 листопада, п-і Галушинська, зобачивши М. Зарицького на площі св. Юра, і здивовано запитала: „Куди це ви хо-дили, пане професоре?“ „Моя Катря шлюб брала!“ „Ет, десь вам хочеться тепер жартувати!“ По двох тижнях та ж сама пані при новій зустрічі почала гратулювати М. Зарицькому, „бо я чула, що панна Катря справді заміж вийшла“. „Що ви слухаєте баб-ських пліток?“

Але християнське поняття „страждати“ там, де сили твої не додаються, було йому відомим. Це його навчило переносити не тільки особисте горе і нещастя. У таких переживаннях він зумів зберегти моральну чистоту і додати сил іншим, та підпирати їх. Ріс і жив у часи, коли його нарід був „мов паралітик той на роздоріжжі людським презирством, ніби струпом, вкритий...“, бо діди та прадіди дали себе закувати. М. Зарицький мусів заглушити у своєму серці природне стремління до лаврів, бо не чув себе вільним. При тому був признаний, як рівний серед видатних учених польської держави, з якими близько знався, приймав у своїй хаті, й був гостем у них.

Його патріотизм виростав з гідності людини і сина народу, що криє у собі незбагненні та невичерпні внутрішні сили, що лежали облогом, бо нікому не були потрібними, і не було де їх застосовувати. Та чи ж міг такий багатогранний талант обмежитись спогляданням, може й співчутливо, тоді, коли недосвічені діти борсалися і шукали виходу? Діти лементували у розпачі, бо були озброєними лише глибокими почуваннями, що зродились від болю, кривди, несправедливості та ганьби. Та не всіх внутрішні сили штовхають до зовнішніх дій, борикань. Тих, хто родився споглядати з олімпійських висот, аналізувати, шукати узагальнюючих формул, щоб допомогти знайти вихід – не зіпхнути вниз.

– Правдивий філософ повинен завжди дивуватися, – любив говорити Мирон Зарицький.

Дивування заставляє приглянутися до дії, застановитися чому саме так, а не інакше вчинено, які причини змусили чи викликали таку дію, як виглядало б при іншій причині, а може все вийшло б наперекір логіці? Ті, що все „розуміють“ і не дивуються, які не вміють або не хочуть думати, шукати причин, не в силі відчувити головного. Людській наївності та незнанню немає границь. Кожен судить по собі – є страхітливою правдою. Якщо вірити знавцям людських душ, то таких, що все розуміють, є зникаюча меншість. Інші зрозуміють тоді, коли їм пояснити, бо є такі, що не в силі зрозуміти навіть пояснень. На жаль і горе – їх більшість, тому й моторошно стає, що кожен

судить по собі. Кажуть, що тільки дурням усе ясне, тому вони ніколи не дивуються, бо все знають. Якраз таких М. Зарицький вважав найбільшими своїми ворогами. Словом „дурень“ любив називати нелюбимих, пояснювати незрозуміле, але „дурник“ було поблажливим.

Правдива людина завжди стремиться до знання. Та чи вдасться таке? – філософське запитання. Чим ширші горизонти, тим видніше як дуже мало ми знаємо та якої праці треба прикласти, щоб дрібку нового вирвати. М. Зарицький ніколи не шукав для себе вигоди і ніколи не стремився до багатства. Його мама, яку М. Зарицький дуже любив і шанував, повторювала: „Мій Мірко ніколи не вмів жити, і я думала, що він найдурніший з моїх синів. Ромко кінчив право, але зайнявся господаркою, бо так було вигідніше, Родько став інженером, умів найти примінення своїм уподобанням і добре жив, а той (мається на увазі Мирон) причепився до своєї математики, яка йому нічого не дає, і ціле життя бринзу б'є (тобто бідує). А тепер виходить, що він не такий дурний, як я вважала“. Не хотіла мама шлятися світами, і прийшла жити до Мирона. І справді, деколи видавалося, що М. Зарицький, крім математики, нічим не займається. Він насолоджувався почуттям, що може цифрами і математичними символами рішати найскладніші проблеми і блукати у нововідкритих хвилястих чи н-вимірних просторах. Певно, ні одна ділянка науки, крім математики, не в силі творити таких запаморочливих перспектив ідеального буття, якого досвідом не в силі доказати. І хто ж має силу вернути його на ходолі, що зветься землею?

Але М. Зарицький не тільки був математиком. Він живо цікавився літературою, історією й філософією у ширшому розумінні, тобто такою, що об'єднує усі ланки людського життя. Ідеї, якими займаються фізики, давно ввійшли своїми основами у філософію. Філософія вже не може обійтися без проблем Д. Гекелі, М. Планка, А. Ейнштейна. У ділянку філософії чимраз то частіше проникають математики (Уайгед, Рассел). Усі вони вийшли з рамок чистої математики, бо формули і функції вже їх не задовільняли.

М. Зарицький бачив, що трудно сховатися так, щоб тоді його не заділа, мимо того, що він не має жадного відношення до неї, бо все переплітається, переростає у великі події і затягає у саме плетиво, наче у трясовину. Нарешті він переконується, що математика повинна займатися не лиш числами і величинами, але й повинна зацікавитися логікою та всім, де йде мова про закономірне визначення. М. Зарицький вважає, що логіка є ніби розширеною математикою.

Чи міг задовільнити Мирона Зарицького якийсь філософський напрямок? Напевно ні! Його ясний академічний розум вбачав, що людство стоїть тільки на порозі свого розвитку, що у всіх ділянках є лише спроби дещо визначити, дещо зрозуміти. Над ортодоксальністю, табуїстикою вмів покепкувати та й посміятися. Не один гуморист міг би запозичити у нього теми для своїх творів. Сміх його був заразливий і вбивчий для тих, проти кого був звернений. Не знаю, чи вдалось би йому зберегти життя за часів Зевса, коли той цікавився навіть математиками, хоч не менше вмів лукавити від Сократа.

Для М. Зарицького найсмішнішим був той, хто видавав себе за наймудрішого, бо він бачив, що перед людьми завжди стоїть крута скала, яку треба штурмувати розумом і почуттями, бо самим розумом життя трудно пізнати. Розум є ніби механічним знаряддям, і що ним можна збагнути все закостеніле, як Бергсон твердив, а життя пізнається власним переживанням, інтуїцією.

Сили людського духа математичними формулами не вичислиш. У розмові з тими, що бачили гейби потусторонній світ і діткнулися граничних переживань, не стидався заявити, що він математик, що не відомо яким би вийшов із випробувань, хоча маю право заявити, що М. Зарицький виділявся твердістю духа. Були випадки в житті, від яких залежало полекшення долі, якщо стане „смирнішим“. Він таким не став, бо не хотів поступитися гордістю і власною гідністю, без якої дуже трудно жити людині. У деяких випадках можна було його запідозрити у фаталізмі, але й тоді не нарікав на долю, а стійко ждав свого призначення, і своїм спокоєм вселяв віру у краще.

М. Зарицький не боявся сказати, що ідеологія (коли її не переглядати) часто лишається поза потоком, бо не поспіває за нестримним, прудким і мінливим плином життя. Він ніколи не створював суперечностей, не викликав труднощів, щоб з ними боротися, а скоріше любив гармонію і кохався у прекрасному, яке вмів всюди знаходити.

Математика була для нього насолодою і джерелом краси й гармонії. Крізь призму цифр зумів добачати кольори і лінії в образотворчому мистецтві, простір у пластиці, фантазію в музиці та лет у поезії. Бо хотя князем математики вважають Гауса, його князем духа був Т. Шевченко.

Крім математичних праць, М. Зарицький привіз зі своєї поїздки по Україні 1929 р. альбоми, видані спілкою художників України, й коли трудно було переконати внука, щоб став математиком, М. Зарицький почав вивчати мистецтво.

Свої заняття, свою працю він не вважав винятковими для щастя народу, але наполегливості, впертості й такої відданості та жертвенності, які проявляв М. Зарицький у всіх своїх починаннях, можна позавидувати й брати приклад.

¹ Зарицький Мирон Онуфрійович – один із фундаторів української математичної культури на західноукраїнських землях, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка з 1927 року. Народився 21 травня 1889 року у с. Могильниця Тербовлянського району Тернопільської області. Закінчив гімназію в Перемишлі, в 1907 р. вступив до Віденського університету, з якого згодом перевівся у Львівський університет, де був членом студентського товариства „Академічна громада“, а потім „Українського студентського союзу“. В 1912 р. закінчив університет і через рік склав учительський іспит, після якого отримав звання вчителя середніх шкіл з математики і фізики. Учителює в приватних гімназіях Белза, Збаража, в державних – Коломиї, Тернополя. 1925 р. переїжджає до Львова, а 24 березня 1927 р. М. З. обирають дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. 1926 року надрукована перша його наукова праця „Метод запровадження доброго впорядкування у теорії множин“. За працю „Деякі основні поняття аналізу положення з точки зору алгебри логіки“, надруковану в 9-му томі журналу „Fundamenta Mathematicae“ (1927 р.), Львівський університет 25 жовтня 1930 р. присудив М. З. вчений ступінь доктора філософії. Працював з видатними польськими математиками Г. Штейнгаузом, С. Банахом, В. Стожеком, С. Мазуром, які працювали у Львові, був прийнятий до львівського відділу польського математичного товариства, його обрали також членом Німецького математичного товариства. М. З. брав участь у роботі I польського математичного з'їзду, що відбувся у Львові у 1927 р., де виступив із науковою доповіддю Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, їздив на I математичний з'їзд Рад. Союзу в Харкові. З квітня 1927 р. на ювілейному святі математично-природописно-лікарської секції НТШ ім. Т. Шевченка, присвяченому 30-річчю роботи секції, М. З. виголошує доповідь філософського змісту „Правда, краса і математика“. До 1939 р. М. З. надрукував близько 20 наукових праць у львівських та іноземних виданнях, і в цей період сформувався як серйозний математик з філософським ухилом. З грудня 1939 р. М. З. працює у Львівському університеті, у 1934–1941 рр. був продеканом, а в 1945–1947 рр. – деканом фізико-математичного факультету, керував кафедрою теорії ймовірностей, а з 1948 р. – кафедрою загальної математики. В цей період працював старшим науковим співробітником Львівського філіалу АН УРСР. У 1941 р. виступав з доповідями на конференціях Академії наук УРСР та ГрузРСР у Києві та Тбілісі. 21 квітня 1945 р. М. З. було присвоєно звання професора, а 6 липня 1946 р. вчений ступінь кандидата фізико-математичних наук. Роботу у Львів-

ському університеті М. З. поєднував з читанням лекцій у Львівському політехнічному інституті (1944–1946 рр.) та в новоствореному Ужгородському університеті (1950–1955 рр.), надаючи допомогу в організації математичних кафедр цього університету. В 1942–1944 рр. М. З. читав лекції з вищої математики на професійних технічних курсах на базі Львівської політехніки. Проводив широку пропаганду наукових знань у пресі. Наукові висліди М. З. стояли на передньому краю світової науки. Він був обізнаний з природничими науками, світовою літературою, філософією, захоплювався поезією. Володів вільно польською, німецькою і російською мовами, знав старосврейську. Писав математичні статті англійською, французькою, італійською та іспанською мовами. Помер 19 серпня 1961 р. і був похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

² Зарицька Катерина (3.XI.1914–29.VIII.1986), нар. в Коломиї Івано-Франківської області. Курінна провідниця 2-го куреня пластунок-юначок у Львові. 1930 – член юнацтва ОУН. Закінчила гімназію сестер Василіанок у Львові (1932), студентка гірничого факультету Львівської політехніки (1932–1934). Підпільне псевдо „Калина“, „Монета“. Заарештована, суджена на Варшавському судовому процесі (1935–1936), на Львівському (1936) у зв'язку з прямою причетністю до атентату на польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького засуджена на 5 років тюрми. Відсиділа до 1939. XI.1939 – вийшла заміж за провідного діяча національно-визвольного руху Михайла Сороку. 1940 – заарештована більшовиками і ув'язнена у Львівські „Бригідки“. Там у тюрмі народила сина Богдана (нині відомого митця-графіка), якого у 8 місяців передала на виховання батькам. Утікши в перші дні німецько-радянської війни з тюрми, перейшла у націоналістичне підпілля. 1941–1943 – К. З. провідниця жіночої мережі ОУН на західно-українських землях, а відтак – організатор і керівник Українського Червоного Хреста (1943–1947). 1945 – УГВР нагороджена Срібним Хрестом заслуги. IX.1947 – у збройній сутичці потрапила пораненою в руки НКВС. Вжила отруту, але вилікували для допитів. Засуджена на 25 років ув'язнення, яке відбувала у Володимирській, Верхне-Уральській тюрмах, 1969 – переведена до табору суворого режиму („Дубравда“) у Мордовії. 22.IX.1972 – звільнена із заборонаю проживання у Західній Україні. Поселилась у м. Волочиск Хмельницької області, де й померла. Була похована у Львові на Личаківському цвинтарі. 21.IX.1991 – урочисто перезахоронена на Личаківському цвинтарі поряд із чоловіком М. Сорокою.

³ Після війни Мирон Зарицький дістав посаду вчителя в державній чоловічій гімназії класичного типу з українською мовою викладання в Тернополі. Була там теж жіноча гімназія „Рідної школи“, але гуманістичного типу, тобто без навчання грецької та латинської мов. Для М. Зарицького було дуже важливо, щоб його дочка дістала найширшу освіту, отже, щоб вивчала ті мови. Тож коли вона закінчила підставову школу, він добився того, щоб її прийняли до чоловічої гімназії, а разом із нею, подругу її дитячих років, Ольгу Дорожовську (тепер Близнак).

Була ще в цій класі третя учениця – Леся Танчаківська, батько якої теж учив у цій гімназії.

⁴ ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук.

⁵ Михайло Кравчук (27.09.1892 – 9.03.1942) – один із провідних українських математиків ХХ століття, праці якого становлять фундаментальне надбання різних галузей математичної науки – вищої алгебри і математичного аналізу, теорії функцій дійсної та комплексної змінних, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії ймовірностей та математичної статистики і т. д. Йому належить велика роль у розвитку математичної освіти на рівні як середньої, так і вищої школи, у розробці української математичної термінології, в організації наукового життя в добу першого післяреволюційного відродження на Україні.

⁶ Катерина Зарицька з 1930 р. була членом Юнацтва ОУН і активно включилася в боротьбу проти польських окупантів. Перший раз К. Зарицька була суджена на Варшавському процесі, що тривав від 18 листопада 1935 р. до січня 1936 р. На тому процесі судили 12-ох провідних членів ОУН за атентат (вбивство) на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького в червні 1934 р., відомого з репресій супроти українців на ЗУЗ. Тоді К. Зарицька була засуджена на 8 років тюрми за допомогу в перепровадженні виконавця атентату Григорія Мацейка за кордон польської держави, через гори в околиці Ворохти 5 серпня 1934 р. На Львівському процесі К. Зарицьку засудили на 5 років тюрми за приналежність до ОУН і працю в розвідувальному відділі ОУН. З упадком польської держави 1939 року К. Зарицька вийшла на волю і повернулася до Львова та знову включилася у працю ОУН.

⁷ В 1940 р. Михайло Сорока був заарештований більшовиками разом із Катериною Зарицькою за участь в ОУН. К. Зарицьку лишили у Львові в тюрмі, а М. Сороку засудили на 8 років концтаборів ГУЛАГу. Родина К. Зарицької з дня арешту 1940 року не мала про нього жодної відомості. Перший лист з повідомленням від М. Сороки, що він живий, рідні отримали 1945 року.

ІНСТИНКТИ. РЕФЛЕКСИ. ЕТИКА...

I.

Син: – Чим пояснити, що ніби добре вихована людина не завжди веде себе так як належить?

Батько: – Конкретно!

С.: – Чому гнів, голод, страх чи закоханість виводять людину з рівноваги?

Б.: – Людина ж не машина.

С.: – Знаю, але як би ти роз'яснив.

Б.: – Бачиш: і гнів, і голод, і страх, і любов, тобто кохання, є прямим почуттям, що впливають з інстинктів.

С.: – Це мене не переконує і нічого не роз'яснює.

Б.: – Виходить, що інстинкти є сильнішими від прикмет, засвоєних вихованням.

С.: – Як можеш, роз'ясни будь-ласка подрібніше?

Б.: – На мою думку наглядніше буде, коли звернемось до минулого. Під кінець минулого століття на Яві найшли залишки людського черепа, якого він був більшим за всі дотодішні припущення. Але от недавно вістка облетіла цілу земну кулю, що в Судані найшли кусок черепа людини, яка жила понад мільон років тому, а ще більшою сенсацією є знахідка в Угорщині. Радіо-карбонні дослідження визначили вік археологічних знахідок людського черепа около двох мільйонів літ. Для нашої розмови навіть не потрібно так багато років. Якщо візьмемо четверту частину, і того досить, щоб порівняти її з історичним часом життя людини. Напевно історичний період також треба розширити. До тепер часто вважали історичним той, про який згадує вістка, але наскальні рисунки в африканських печерах не одне нам розказали про життя тодішніх людей.

С.: – Ти вважаєш, що рисунок скоріше появився від письма?

Б.: – Напевно так, про мистецьку вартість сам можеш зміркувати. До тепер не можуть втихомиритись від пориву чистоти ліній мистецького смаку.

С.: – Який приблизно вік дають?

Б.: – Не менше 10 тис. років. На основі того вважають, що тому 40 тис. років люди до чогось стремились, дивились на доколишній світ так, як ми. Отож припустимо, що 50 тис. років до нас задивлялись на зорі, задумувались над метою власного життя, але жива людина на землі у сто раз довше.

С.: – І що з того?

Б.: – А те, що людина „Габріель“, як називали археологічну знахідку в Угорщині, своїми духовними потребами трохи іншою була від сьогоднішньої. Тоді напевно переважали інстинкти над розумом. Розум є ніби похідною дальшого життя. Але й дотепер у людини збереглися інстинкти, яких не може змінити розум.

С.: – Ти хочеш сказати, що розум є витвором культури і має заступити інстинкти?

Б.: – Частинно так, але природа не в усьому довіряє розумові і тому деякими інстинктами не поступається.

С.: – Якими саме?

Б.: – Інстинкт живлення, інстинкт захисту, статевий інстинкт, батьківський інстинкт.

С.: – Але ж такі самі інстинкти має кожна тварина.

Б.: – Не перечу. Навіть більше. Багато тварин мають такі інстинкти, що людина може позавидувати. Та не лише тварини, а й птиці, комахи. Отже не тим ми можемо похвалитись, що вміємо їсти, захищати себе, лишати по собі потомство, любити своїх дітей, навіть жертвувати за них своїм життям. Усе це є властивим усім живим істотам. Якби не було тих інстинктів, не було б життя на землі.

С.: – Думаю, що пора наблизитись до відповіді на мої питання.

Б.: – Тепер ясніше стане, що хочу сказати. Якщо порівняти засвоєні істини, набуті цивілізацією і культурою прикмети, які складають характер з геологічними верствами, то вони в порівнянні з прожитим цивілізаційним періодом, будуть тоненьким шаром.

С.: – Хочеш сказати, що набуті прикмети батьками передавались дітям?

Б.: – Тепер, здається мені, ніхто не перечить існування спадковості. Як виникли інстинкти треба звернутись до спеціальної літератури. Але правдоподібно вони виникли з рефлексів, а ті напевно зі звичок. Отже, людський рід на протязі свого розвитку бориався у інстинктах серед ворожого середовища і вибирав найвигідніші рішення щоб вижити. Лиш фантастам під силу відтворити ті умови, серед яких жила людина. Напевно таких понять як людяність, справедливість, любов до ближнього, самовідречення в ім'я чогось правдоподібно ще не було. Їх місце заступали прикмети, чи краще сказати інстинкти, що відповідали, або заставляли поступати так, а не інакше. Тому людині, що жила сотні літ насторожено наче олень, що постійно прислухалась звідки іде небезпека, трудно завжди бути довірливою. Останні тисячу років ще не закріпили того довір'я, яке потрібне

людині у наш вік. Тому при загрозі життєвих інтересів тоненька плівка культури зникає, чи проривається, а з дебрів вилазить первісна людина, що готова ринутися з вишкіреними зубами, щоб захищати себе. Може геолог порівняв би внутрішні сили людини зі станом земної кулі, що переживала молодий період. Був період, коли земна кора була надто тонкою щоб постійно тримати у горбах бушуючи сили, які нуртували у надрах землі. І до сьогодні внутрішні сили землі час від часу дають про себе знати поштовхами, чи навіть катастрофічними землетрусами і вулканами.

С.: – Але ж не всюди так буває. Проривається там, де тонка кора, де є ніби щілини, чи подібне.

Б.: – А хіба ж усі шари себе однаково ведуть. У кого грубша „кора“, той виступає наче гора. В одній людини внутрішні гальма сильніші, у другій слабші.

С.: – Уяви собі, що я не зовсім добре розумію механізм інстинктів. Чи можеш щось більше сказати?

Б.: – Я сам не великий медик, але загальне поняття маю. У людському організмі все є дуже важливе і нічого не має зайвого. Але нас цікавлять ті чинники, що мають пряме відношення до теми. Дуже тісно з нервовою системою є зв'язані ендокринні препарати, що виробляють гормони. Гормоном називають біологічно активну речовину, що виділяється в кров залозами внутрішньої секреції. До таких залоз належить і

1. **Гіпофіз**, що знаходиться під головним мозком і виділяє у кров гормони, які впливають на ріст, на функцію статевих залоз, на діяльність і витвір сперматозоїдів.

2. **Щитовидна залоза**, що знаходиться на ший біля верхньої частини горла і бере участь в основному обміні речовин.

3. **Підшлункова залоза**.

4. **Наднирники**.

5. **Мозгова верства**.

6. **Корковий шар**.

7. **Статеві залози**.

Наприклад доказано, що по усуненні щитовидної залози, кастрації, чи надміру гормонів, які поступають з цих залоз, глибоко міняється характер діяльності вищих відділів нервової системи, а також кори великих півкуль. Кору знову великих півкуль вважають не тільки лабораторією духовного життя людини, але й „командним штабом“ людини. Усі залози є тісно пов'язані між собою і являють єдину функціональну систему. Нервова система і вищий відділ кори головного мозку якраз регулюють діяльність тієї системи.

Трохи нудно?

С.: – Дещо цікаве. Слухаючи, виникло цікаве порівняння, колись ти мені оповідав про „мудрі машини“. Я дещо на ті теми читав та й знаю деяких конструкторів таких машин. Зрозуміло, що з розвитком таких машин появились нові терміни, а старі набрали нового змісту. От хоча б слово „програма“. Донедавна тим терміном пояснювали: план наміченої діяльності, виклад основних завдань і цілей, короткий виклад змісту якогось предмета, перелік номерів музики, співів, танцю тощо. Тепер з появою нової науки кібернетики слова „програма“, „програмувати“ насичені новим змістом. Тепер те слово містить наперед опрацьований, заготовлений план дій, які повинна виконати машина від початку до кінця. Якщо я скажу: „Людина з'являється на світ з набором вроджених програм, кожен зрозуміє що я бажаю сказати.“ А слухаючи твій виклад, якраз напрошується таке порівняння.

Б.: – Що ж, я не перечу. Прощу далше.

С.: – Із твоїх слів я зрозумів, що людина „запрограмована“ теперішнім розвитком своїх предків, що жили до нього сотні тисяч років. Прецім гени грають теж немаловажну роль. Виходить, що людина приходить на світ із наперед закладеними генами, ендокринними системами та інстинктами. А завданням кори, чи тої мудрої машини, що називають мозком, є лиш забезпечити найкращій вибір варіантів, щоб перевести в життя ті програми. Машина робить те саме. Чим більше машина отримує інформації, що дотичуть задачі, тим дає мудрішу відповідь. Чим краще людина вивчить предмет, або чим вона більше має досвіду, також тим краща відповідь. Чи так? А де ж людина?

Б.: – Що відноситься першої частини, не перечу тобі. Що дотичить патетичної кінцівки, має своє зауваження. Людина набагато складніша. Навіть дійсно наймудріша машина не може дорівняти найпростішому організмові. У багатьох випадках людський організм можна порівнювати із запрограмованою машиною. Чи от припустимо: будь яке зерно квітки також є наперед запрограмованим попереднім видом тієї квітки. В руках ми можемо переплутати зерно гірчиці із морквою, чи якоюсь квіткою, але коли ми кинемо у землю, то з гірчичного зернятка виросте гірчиця, з зерна моркви – морква. Значить у зернятку братка є заложена не лиш форма листочка і цвіту, але й кольору і запаху. У жолуді дуба вже ніби шумить розлогий дуб. Так діється із зародком людини, де батьки передали форму і зміст попередніх поколінь. Твердять, що ніби й пам'ять, чи краще – набуті знання попередниками, передаються у формі кращої пам'яті. І на

батьках лежить велика відповідальність перед майбутніми поколіннями. Зачата дитина у нетверезому стані, або пияками, може загубити не тільки пам'ять попередників, але й свою, а навіть стати неповноцінною розумово. Отже, якби підсумувати тобою сказане, було б так: людина дійсно появляється на світ із набором готових програм, як і всяка істота, але будова кори, що повинна забезпечити оптимальний варіант для здійснення тих програм, має ще властивості прищеплювати нові програми. Ота властивість підносить людину на висоту, куди не в силі сягнути ні одна істота. Ця властивість стає великою зброєю для досягнення вершин людських. Лікар сказав би так: фізіологічна основа тієї полягає на здібності коркових клітин до гіпертрофії (перебільшення) зміцнення функції певної моделі частим цілеспрямованим тренуванням під час виховання.

С.: – А якби перекласти більш зрозумілою мовою.

Б.: – Коли ми говоримо „модель“ якогось предмету, розуміємо, що в корі головного мозку виникає уявний предмет, ніби макет предмету, про який іде мова. Мозок є ніби велетенською моделюючою установкою, що є здібною відтворити найрізноманітніші моделі систем як зовнішнього так і внутрішнього світу. Отже, коли ми часто нагадуємо про якусь модель (зовнішнього чи внутрішнього світу), у пам'яті ця модель стає ніби яркішою і тривкішою. Нарешті може стати модель якоїсь ідеї **домінуючою**. На тому і полягає виховання. Поняття обов'язку, сумління, правди, віри в основному справа виховання (моделювання).

С.: – По такому загальному вступі хіба можна вернутись до подрібного розгляду моїх попередніх питань.

II.

Інстинкти живлення.

Батько: – Прямим почуттям інстинкту живлення є почуття голоду, а похідним почуттям є жадібність, ненажерливість.

Кора з будь-якого інстинкту може зробити порок. Інстинкт живлення приводить до ненажерливості. Статевий інстинкт – до розпусти. Приємне почуття від похвали – до честолобства і т. д.

Інстинкт живлення є і в дитини. Лікарі твердять, що і дитина мусить послідовно пустити в рух около 36 м'язів, щоб могла ссати материнську грудь. Почуття голоду розчленюють так: кров розносить по організмі і доносить клітинам і тканинам поживні речовини. Коли ж запаси вичерпуються, міняється і хімічний

склад крові. Бідна поживними речовинами „голодна кров“ набуває властивості підвищувати збудливість спеціальної групи клітин головного мозку – центра живлення. Збудження передається залозам, що виділяють слину у травні соки.

С.: – Усе те сказано такими словами, що зовсім не передає тих болів, муки і корчів, що викликає голод. А те почуття майже усім відоме. Одні відчують менше, другі більше, а ще інших доводить до важких злочинів. Та й скільки написано на ті теми різними письменниками, серед яких досягли вершин Віктор Гюго в „Нуждарях“ і Кнут Гамсун у „Голоді“ (швед).

Б.: – Так, пригадую собі, як один із нуждарів, що мав курячу сліпоту, цингу, від якої опухли ноги, від плевриту задихався і мусив заробляти на хліб. Коли дививсь на гречану кашу, що парувала, всі залози відкрили свої шлюзи, щоб випустити соки для травлення. Але крім цих соків нуждар нічого не міг дати для свого організму. У такому стані одні крадуть, інші вбивають, а третіх лиш сні мучать і гарячкові фантазії малюють образи, що він ніби проїв через хліб тунель. Іншим разом вдалось йому лише положити руку біля хліба, і відчув як через руку проникає поживна сила хліба і розливається по цілому тілі. Хліба-хліба!

С.: – Чому ж все-таки одна людина при таких муках тільки страждає, а інша діє. Невже погляд міняє погляди людини і вона інакше задивляється на мораль, на світ, на життя?

Б.: – Здається мені, що людину ніщо не зіпхне з її поглядів на життя, якщо вона є людиною. Лиш деякі дикі звірі їдять своїх співплемінників, і то вже тоді, коли вони мертві. Вже поминаю канібалів, бо вони з інших мотивів вдаються до того, але не так вже рідко серед „цивілізованих“ є випадки, коли рішаються спасати своє життя коштом іншого.

С.: – Розкажи щось протилежного, бо тоді здається, що такою може бути кожна людина. Слухаючи гідь, дуже важко стає на душі. Здається, що хтось брудним квачем малює собі душу.

Б.: – Пригадуєш експедиції на Південний бігун в 1911 р. Одноразово туди пішли зовсім незалежно від себе дві експедиції. Одну очолив досвідчений мандрівник підбігунових околиць Румуальд Амундсен, що до того відкрив Північний пролив між Канадою і островами, які прилягають до Гренландії, та англійська експедиція, яку очолив капітан Роберт Скотт. Скотт мав менше досвіду у полярних експедиціях від Амундсена. Уже сам вибір транспорту мав вирішальне значення. Амундсен вибрав собак, Скотт – шотландських коників-поні. Щоб коники не провалювались в снігу чіпляли ракети до копит. На практиці поні

показали себе не відповідними, що задержувало експедицію і забиравало сили учасників. Та й погода діяла не на користь англійської експедиції. Коли Роберт Скотт досягнув Південного бігуна, то застав чорну палатку на леді, у якій знайшов бляшанку з листами Амундсена, що випередив Скотта на два тижні. Зворотна дорога показала куди важчою, бо санки вже треба було тягнути собою і харчування стало скромнішим. Експедиція уповільнювала темп, харчова норма ставала біднішою, сили падали. Зближались осінні пурги, які до крайності виснажували людей. Хвороби робили своє. Дійшло до того, що важко хворий капітан (член експедиції, бувший капітан кавалерії) відбіг у сторону, щоб назавжди залишатись в снігах і не обтяжувати експедиції. Та й це не допомогло. Двох померло при санках. Решта тягнула останніми силами. Оставалось 10 км до продбази, але пурга збивала з ніг і змусила розбити палатку. Це й була остання зупинка. Пурга лютувала вже більше тижня. Усі закутались у спальні мішки і ждали смерті. Лиш Роберт Скотт вів щоденник доки руки були в силі держати олівець. Він описав, що експедиція придбала під час подорожі до бігуна (геологічні знахідки), написав продиктовані листи до рідних від усіх членів експедиції, і нарешті написав листи усім та своїй дружині. Останнє слово дружині перечеркнув, а зверху написав „удові“. У листі просив, щоб дбайливо виховувала сина, щоб син був працьовитіший за батька, щоб був мужнім, і помер. Усіх найшли навесні.

С.: – Так велично хіба тільки люди вмирають.

Статевий інстинкт.

Б.: – Після інстинкту живлення та інстинкту захисту, які є безпосередньо зв'язані з існуванням, статевий інстинкт належить до найважливіших. Статева клітка, що є розміром у декілька долей кубічного мікрона, несе у собі найскладнішу інформацію створення людини. Такої властивості природа добилася у важкій боротьбі з умовами, що оточували протягом мільйонів літ, але ті роки не пройшли даром. Усі вони бережуться у нашій глибокій соматичній інформації, яку ми зараз чим раз більше розуміємо.

С.: – Маємо на увазі незмінну спадкову речовину, яку називає Вейсман – безсмертною, а саму – ніби годувальницею спадкової речовини.

Б.: – Можливо, що життя вносить поправки, але дуже повільно. Так би мовити в пропорціях до часу. Набута, випробована часом і закріплена у властивість сотнями тисяч років, не може

змінитися за одне покоління. І природа не дозволяє розумові такої важливої функції як продовження роду. На жаль, цей розум, не так розум, як погоня за насолодами, використовує пам'ять, щоб з тої сили зробити розпусту. Не треба забувати, що статеві гормони тиснуть з великою силою на кров, і коли виникає нелад між обов'язком та насолодою, коли статеві гормони заглушують такі поняття як виховання, воля, смак, освіта, мрії і стид, тоді не трудно стати іграшкою в руках власних пристрастей. Людина повинна звільнитись від того рабства, щоб керувати еросом.

С.: – А як це питання у тварин?

Б.: – Питання цікаве не тільки у тварин, а й рослин, природа застосовує подиву гідних вигадок для збереження виду, роду, і ґатунку. Якби квіти були живими, їх подивляли б за сміливу комбінацію кольорів, витонченість запаху, п'янки пахощі. Не даром Моріс Метерлінг написав цікаву книжку „Інтелігенція квітів“.

С.: – Той що написав драму „Синя птиця“?

Б.: – Так. Він же досліджував життя бджіл. Займався громадською роботою і дістав як бельгієць найвищу нагороду від французького уряду (він же в Бельгії зайняв по боксі І місце). На його думку, квіти прикладають усіх зусиль, щоб заманити комах, які мають перенести пилок на квітку другої статі, а кольори і пахощі служать для них приманкою. Драматично рисує життя водної лілеї, яка мусить метрами тягнулись, щоб біля „милої“ викинути насіння. І вже здається марнотратністю природи, коли вона не жалує сил на витвір плоду. Деякі письменники пробують навіть персоніфікувати природу, наділяти болями, переживаннями, щоб наблизити до розуміння людей. Підозрівають, що квіти видають звуки високої частоти, коли їх зрізують. А думаєш реп'ях даром чіпляється штанів? Є така квітка „портулак“, – щоб зберегти свій рід, вона видає на світ мільйон зернят. Може хоча одному пощастить, коли решта загине. І книжки мало, щоб описати усі хитрощі та видумки природи для збереження виду квітки. А божевільні маніяки пробують винищувати рід хоч би навіть хижака. Чи знаєш, що вовка реабілітують?

С.: – Так, навіть читав, що розводять. Пишуть, що навіть вовки необхідні там, де колись їх винищували. Вовки ніби служать тим регулюючим середником серед звірів. Як крокодил серед річних риб, а хижаки-птахи серед птиці. Твердять, що без них тварини вигибають від різних пошестей, що хижаки підбирають слабких, немічних, лінивих і тих, що непригідні для життя.

Навіть почали пригадувати вовчицю, яка вигодувала Ромула і Рема і випадки, коли вовки крадуть дитину не для знищення, а для виховання, що у вовків багато співчутливості до малят і сильно розвинутий батьківський інстинкт і що вони інтелегентні. Але вертаймо до теми.

Б.: – Сміло можна сказати, що статевий інстинкт є сильнішим від інстинкту захисту (самозбереження). Пригадуєш такий термін „глухар“. Це відноситься до птаха, що співає любовні пісні своїй коханій і нічого не чує. А злі люди використовують це і вбивають їх, бо під час співу він і смерті не боїться. Тому і законом бережуть тварин під час парування, бо тварини гублять тоді інстинкт самозбереження. А здавалось би, що життя є найціннішим, та видно – природа іншої думки.

С.: – Щастя для тварин, що для них існує якась пора.

Б.: – Хочеш сказати, що якби тварини уподібнились людям, то загинули б? Одних би люди перебили, другі з розпусти загинули б.

С.: – Чи й серед тварин є така „марнотратність“ як серед квітів?

Б.: – Якщо взяти істот з океанів, особливо креветки, крабів, дрібну рибу, яких багато гине, то вони викидають ікру міліонами.

С.: – Невже життя людини так подібне до життя тварини, що без екології трудно обійтись?

Б.: – Дехто хоче утотожити, але так воно не є. Нема сумніву, що інстинктами людина подібна до тварини, але крім інстинктів є розум, який повинен вводити поправки, регулювати, а не сприяти звироднінню інстинктів.

С.: – От у нашій бесіді так і рябіють слова „статеві“, „тваринні“ і т. д. чи були спроби людини хоч би частинно замінити природу людським розумом?

Б.: – Якщо згадати невміле втручання людини у виборі партнерів серед молоді, то було таке.

С.: – Розкажи, прошу.

Б.: – Керівникам Третього Рейху замаятрились голови, що німці є найчистішою арійською расою і вибрані Богом, щоб керувати світом; вбили собі в голову, що й фізично треба виростити „іберменшів“, подібних до героїв в „Нібелунгах“. Вони вважали, що людський рід можна вивести на взірць скакових коней, голландських коров, йоркширських свиней, овець-мероносів, чи курей-несучок. Коли б задатися метою, щоб досягти певного росту чи кольору, чи спортсменів, або щось у тому роді, можливо, що з бігом часу чогось можна досягти. Але ж людина

не тільки красень чи спортсмен, чи щось подібне до вузького призначення перелічених тварин.

С.: – І цікаво до яких заходів вдавались?

Б.: – Вибирали найгарніших на їхню думку блондинів і блондинок, поміщали у літніх близьких таборах, щоб ці зазізнавались і женились.

С.: – І що з того виходило?

Б.: – І хлопці і дівчата вибирали собі пари з довколишніх сіл.

С.: – Чим же пояснити, що високий, як смерека, покохає гошину, дівка-тополя вибере такого, що на руках носить, силач залюбитись в таку, що ледве дух держиться, чорнявий в'яне за білявою, блондинка гине за чорнобровим і т. п.?

Б.: – Сьогодні ще трудно твердити, але припускають, що кожен шукає те, чого йому бракує, ніби для рівноваги. Твердять, ніби найбільш пристосованими до життя є середні. А може в мозку є якийсь блок, тобто частина мозку, яка заступає кібернетичну машину, куди поступають інформації з цілого організму і веде підрахунок із вартостей духовного і психічного, нервового та фізичного стану цілості. Може там з'ясовується істина вартостей і шукання тих недостаючих вартостей, щоб доповнити для майбутнього покоління. Тепер не в дивоту машина цілого заводу, куди поступають інформації з усіх ділянок, які машина переробляє і дає найкращу відповідь і пораду. У такій машині зосереджено весь правдивий стан цілого заводу. Чому ж не мало б бути щось подібного й нашому організмі. Часом наша свідомість відважується оцінити правдиву вартість нашого „я“, і ми признаємось собі хто я і що я. Вже більше 30 років як люди довідались що мозок виробляє, промінює і сприймає біоструми. Тепер знають, що й серце має своє біомагнітне поле. То чому ж би наш біолічильний центр не міг зорієнтуватись по висильних струмах і тоді рішається доля: „мій“, чи „моя“.

С.: – А якже пояснити „любов“, яка триває день, чи години, чи менше?

Б.: – Зрозуміло, що такий тілесний потяг трудно назвати любов'ю, тим більше похапцем. Кожен чоловік носить у своєму сім'янику майбутнє покоління. І що певний час статеві гормони тиснуть, щоб вирватись. У нашому кліматичному поясі буває тільки раз на рік весна, коли природа у своєму екстазі хоче весь світ запліднити. У чоловіка, можна сказати така весна регулюється іншими чинниками, і коли приходить така пора, чоловіки, що морально не підготовлені до того, або мають свою мораль, ніби шукають відповідного ґрунту, щоб залишити зерно. Щось подібне до риби, що пробирається до верхів'я рік, щоб

метати ікру, чи зозулі, яка підкидує яйце у чуже гніздо. Усе це діється несвідомо, коли ж такого ґрунту (інкубатора у вигляді жінки) не знаходить – усе відбувається природнім шляхом під час сну. От мені здається таке злягання називають „плотською любов’ю“ чи прямо тілесною, або змисловою. Дехто, називаючи це „любов’ю“, видумує різні вирішальні і спасаючі теорії, які мають замінити дотеперішнє „кохання“, як залишки минулого. Насправді людство вже пройшло вік „вільної любові“. Вертатись до теорії „шклянки чистої води“ чи подібної, значить вернутись до тисячі літ назад (Е. Золя, „Острів пінгвінів“).

С.: – Що це за теорія „шклянки чистої води“?

Б.: – Полагоджувати статевий гін навзір голоду чи спраги, – випив шклянку води і більше тебе ні шклянка, ні місце не цікавить.

С.: – Це щось виглядає на проституцію.

Б.: – Проституція – засіб до існування.

С.: – А що ж таке кохання і чи існує воно?

Б.: – Що воно існує – не сумніваюсь в тому. Навіть можна запідозрити, що подібна любов існує і в деяких тварин. Коли загине „дружина“ бузька – він вбивається. Прочитай собі цікаве оповідання Е. Сетон-Томпсона „Лобо“. Автор належить до тих, що декілька десятків років прожив серед природи, був дуже спостережливим і великим природознавцем. Закохатись не кожному дано, а знайти ту „єдину“ – провидіння і дар. От недавно читав книжечку про А. Кримського. Там автор книжечки легенько кепкує з Кримського, що ніби (послугуючись характеристикою І. Франка) А. Кримський – людина „м’якої мрійної вдачі, що попалась в оточення молодих, практичних людей“, тому автор закликає до читачів: „не вірмо цьому, що пише у передмові Кримський – чого тільки ви там не вичитаєте? – застерігає автор книжечки, – і обстоювання платонічного кохання перед „нечестивим“, і запевнення, що плотська любов убиває все краще у людині „до песимістичного світогляду й огиди до всіх людей“.

Кримський має на увазі дівчину, а не дружину. Хто ж із закоханих опоганує у своїх думках дівчину власне плотською любов’ю? І якщо хлопець дивиться на дівчину як на партнерку по статі, як на посудину, знай, що він дивиться на неї не як на майбутню свою дружину, не як на майбутню матір своїх людей, що проносить його „я“ у майбуття, а як на тимчасову забавку. Якби дівчата знали ту істину, певен, не піддалися жодним спокусам, жодним „клятвам“ про любов і т. п. І не одна замість покритки – стала дружиною і мала б чоловіка.

Кримський відчув дух свого народу, його поезії, його пісень:

*„Був собі козак, що дівчину мав
Як квітки весну він її кохав
І кохав і любив її.
В своїх думках, своїх мріях золотив її –*

співається в пісні.

І А. Кримський пише:

*„Спали... кедри... Скоро й вечір
Я смутна стою;
В’ється стежка... Ох! Чи йтиме ж
Той, кого люблю?*

*Тінь в долинах... Верховір’я
Наче золоте.
Гасне сонце... тоне в морі...
Любий! – де ж ти?! Де?*

*Впала ніч... шакали виють...
Вітер... Мов зима!
Я всі очі прогляділа –
Милого нема!*

– Чи не є це чисте кохання?

Шановний автор і вирозуміло підсміхується з автора „Зів’ялого листа“. „Де ж би таки тверезій і практичній людині зітхати:

*...Ох тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!
Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти ж мої радощі, ти моє горе!
Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.*

*Як почувеш вночі край свого вікна,
Що хтось плаче і хлипає важко.
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко!*

*Се не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко;
Се розлука моя, невтишими тоска,
Се любов моя плаче так гірко.*

Чи хоча б узяти „Весільну“ Б.-І. Антонича, написану своїй нареченій:

ДЛЯ ОЛЕЧКИ

*Послухай: б'є весільний бубон
І клени клоняться мов пави
В своє волосся, моя люба,
Заплівся місяць кучерявий.*

*Чому пригасла скрипка трохи,
Чому тремтить твоя долоня?
Ніч срібним сяйвом, наче мохом,
Обмотує підкови коням.*

С.: – Щож все-таки любов-кохання?

Б.: – „Справжнє кохання і зміст його полягає на тому, щоб відмовитись від свідомості самого себе, добути себе в іншому „я“, та проте в тому зникненні та забутті вперше знайти самого себе й оволодіти самим собою“, – сказав один із видатних філософів.

Може при зустрічі із тою „єдиною“, яку віками шукав, відчуває зникання за свою недосконалість, може на острах майбутнього покоління робить його несмілим і самотнім, але він готовий забути своє „я“, яке зникне без вибраної. Може лиш тоді відчуває, що тільки з нею він знайде себе і зможе передати себе у майбутнє, тому завжди закоханий чується несмілим, зв'язаним і скромним у присутності вибраної.

І вже коли таке рішення наступить, що вибрав її матір'ю своїх дітей, ніби автоматично вмикаються усі системи, що мають перевірити правильність вибору. Крім почувань відіграє немаловажну роль розум, який обмірковує усі майбутні можливості. Від того вибору може залежати не лише твоє майбутнє. Настає момент спільних шукань єдиного щастя, спільно себе перевіряють шляхом вияву своїх якостей. І якщо радо бажають розчинитись у собі, йдуть з насолодою на взаємні поступки, щоб пом'якшити індивідуальність, – видно насправду знайшли себе.

Коли подружжя знаходить спільне задоволення, хоче ділити взаємне довір'я, – здатне і бажає регулювати свою працю, відпочинок і хоче віддати кращі сили для своїх нащадків, щоб забезпечити сприятливе майбутнє, видно вони підходять собі. Наш вік для повного щастя вимагає крім того ще й віри в одні ідеали, щоб був мир і злагода.

С.: – А все-таки скажи, чому так багато розводяться?

Б.: – Багато причин. Може неповажний підхід, брак толеранції, небажання пристосуватись, позбутись непотрібних приви-

чок. Сім'я тримається на взаємному довір'ї і радо йде на взаємні поступки. Питання надто широке, щоб можна було його вичерпати. Зрештою, пізніше ще вернемось. Щасливе сімейне життя міняє багато звичок; притупляє погані, виробляє кращі, у декого навіть міняється характер. Думаю, що розводяться найбільше там, де шукають тимчасового задоволення пристрастей, похотей „випити шклянку чистої води“.

Батьківський інстинкт.

Усім сільським дітям відомо, з яким завзяттям боронять своїх гнізд птиці, коли непрошені хлопчаки хочуть задовольнити свою цікавість, або забрати пташенят, чи яйця. Не один летів з верби у болото, спасаючись від ворон. Деякі скиглять, вимолюючи ласки у напасників, а ще деякі вдаються до хитрощів.

С.: – Розкажи якусь пригоду.

Б.: – Йдучи стежкою попри мочариська завважив, як підбита дика качка шкутильгала. Блиснула думка, що добре було б ще придбати качку до „свого господарства“. Шкульгав у мене по підвір'ї бузок з забинтованою ногою, сова з переломаним крилом, зайця мав, ще б качку... І щодуху кинувся, щоб накрити, знімаючи на бігу курточку. А вона бідна, чим раз то дужче відстає. Ого, та в неї і крило зовсім перебите, і волочиться по землі. Ще мить і буде в моїх руках. Та вона завжди щось висмикувалась прямо з рук. Я вже й курточку кидаю, сам кидаюся на неї, одного разу навіть діткнувся крила. Та ба! Поки я піднімаюся, вона ніби жде мене, а може відпочиває, бо де ж такій побитій та поламаній тікати. У мене вже й язик виліз, а качка як була, так і є крок переді мною. Вже хотів кинути полювання, аж гляну – нагнись та бери. І так вона відвела мене по болоті далеченько. Вже, здавалось, була у моїх руках, коли я останній раз падав: – нараз качка знялась тай полетіла. Я аж застогнав.

„Е то я бачу, козаче, що в тебе менше розуму як у качки. Невже ж ти не догадався, що вона тебе відводила, щоб каченята втекли“ – глузуючи роз'яснив мені дядько.

С.: – А звірі?

Б.: – Бувають такі, що кидаються на ворога, не дивлячись на жодну небезпеку. Пригадуєш, як корова відбила теля у тигра. Так що, батьківський інстинкт, чи частіше називають його материнським, є часто на рівні з інстинктом самозбереження. Інстинкт самозбереження чи захисту лежить в основі самого існування істоти. Із зникненням самого інстинкту – зникне життя. Усе живе боронить своє існування не задумуючись. Найласкавіша пташина, чи найменше звірятко стараються як-

найдошкульніше вдарити напасника, щоб вирватись і зберегти своє життя. Деякі комахи жалють, жертвуючи своїм життям, щоб відучити напасників.

У смертельній небезпеці стають героями і вбивають орлів (калмицький заєць), лелеки, виграють баталії з царями птахів і переслідують, щоб вціліти розбити (битва орлів і бузьків над Адріатикою). У смертельній небезпеці птахи і звірі часто довіряються людині, щоб та спасла їх від непримиримого ворога. Хто не бачив, чи не чув, як птичка прячеться до людини перед хижаком. Недавно в газеті описували випадок, як бузюк підійшов до людей, щоб витягнути із вола гадюку, яка клубком лежала. Стоїчно переніс операцію, постояв трошки (може ще щось потрібно на думку людини), спокійно відійшов. Відмеді підходять, щоб скалку витягнути і навіть дик, змучений голодом, у важку зиму приїхав на санках (бо люди повтікали) до села, ждав аж поки його не накормили. Інстинкт підповів, що тут криється менш небезпеки, щоб зберегти життя.

С.: – І що ти хочеш тим доказати?

Б.: – Що не інстинкти розділяють тварин і людей. Навпаки, – інстинктами ми дуже близькі до тваринного світу.

Рефлекс.

С.: – А що ти розумієш під терміном „рефлекс“?

Б.: – Рефлексом вважають відрух, або реакцію організму як відповідь на якість дії, або впливи, що відбуваються мимо нашої волі.

Уважають, що з деякими рефлексами людина родиться, а деякі може набути на протязі свого життя. Наприклад: на виробництві виробляються певні рефлекс, коли руки, чи пальці стають „розумнішими“ за голову.

С.: – Як саме?

Б.: – Рука чи пальці скоріше відповідають певним рухам, закім поступить певний наказ голови (мозку). На тому спирається реакція при спортивних іграх, при боксі, самбо і подібне.

Коли чужий кулак летить прямо тобі в ніс, то нема коли ждати поради мудрої голови, бо опинишся на землі.

С.: – А чи рефлекс також є притаманними тваринам?

Б.: – Не всі.

С.: – Наприклад.

Б.: – Рефлекс волі, рефлекс цікавості, а от рефлекс мети, самовиявлення, правдивості та інші – чисто людські рефлекс. Певно **рефлекс** волі безпосередньо зв'язаний з метою самого життя. Нове життя, як було сказане раніше, являється на світ

з готовими програмами, а інстинкти є ніби необхідними до-радниками, як саме треба себе вести, щоб організм вижив. Рефлекс волі підповідає, що лиш тоді усі можливості, потенційні сили зуміє використати, коли буде мати можливість вибору. Тому підсвідомо усе живе старається звільнитись від накиненої волі.

С.: – А як пояснити поведінку домашніх птиць і звірят?

Б.: – Спочатку зробили це силою. Пізніше покоління ніби переконалось, що живлення забезпечене, і все-таки кожне з них старається поступати по своїй волі. Ось подивись на kota. За тисячоліття людина не здобула собі у нього авторитету. Тримається хати, бо так йому вигідно.

С.: – В людини напевно трохи інакше виглядає той рефлекс.

Б.: – Безсумнівно. На протязі свого розвитку у людини ще виробилось почуття спільноти (колективізму). Розум підповідає, що у багатьох випадках треба поступатись своїми правами, чи своєю волею в ім'я вищих інтересів, в ім'я громади. Поняття волі, як і багато інших, є відносними поняттями. Абсолютної волі взагалі немає. Людина приходить на світ з набутими у попередніх тисячоліттях прикметами, інстинктами, рефлексами, спадковими можливостями, навіть здібностями, навіть місце народження набирає, і батьки накинута. Ростає у готовому середовищі, яке кидає йому свої погляди, дає права і обов'язки. Але все-таки людина не машина, у яку заложиш таку то програму і ждеш відповіді згідно програми або на такий запит. Людський розум здібний сам робити аналізи, сприймати сторонні інформації, приходити до висновків на основі випадків, узагальнювати їх і давати оцінки зовсім свої. Людина радо піде на обмеження своїх прав, коли бачить в тому необхідність, але вимагає справедливості.

С.: – А що таке справедливість?

Б.: – Можливо, що це похідне від рефлексу правдивості. У всякому разі почуття, яке вимагає тих же самих прав для себе, які мають подібні до нього при однакових даних обставинах. Але людина завжди стремиться зберегти за собою свободу думки і мрії. Людська думка є ніби крила у птаха. Коли ми говоримо „птах“, в нашій уяві виростають крила, при допомозі яких він може ширяти в повітрі. Без крил немає птаха, без вільної думки-мрії немає людини, а є робот.

С.: – Цікавість напевно всім властива, чи так?

Б.: – Ти бачив як деякі птиці приглядаються до роботи? Знаю одну птичку сибірську кедрівку, що дуже любила сидіти біля шахматистів. А коти, собаки, не кажучи вже про мавп?

Таких рефлексів як самовиявлення, мети, почуття правдивості не спостерігається серед тварин. Хоча оповідають, що вчені ведмеді розуміють поняття порядку, черги та подібне.

III.

С.: – Якби підсумувати попередні гутірки, то я зрозумів, що вийшли ми з поняття „людина“, вернули до попереднього стану, де панували лиш інстинкти і рефлекси, які посідають усі тварини, і йдемо туди, куди тварини не підіймаються. Виходить, що розум і головна кора, де він знаходиться, якщо так можна сказати (бо розум не є матерією) є витвором значно пізнішим від інстинктів. Якби так грубо висловитись, то культура і цивілізація є ніби недавнім витвором людства у порівнянні з прожитим періодом „Габріеля“. Можна розуміти, що трудно дивуватись котові, що виглядає мирним дрімаючим звірятком до пори, аж не з'явиться миша. Тоді ніби просинається дикий тигр, і кіт стає хижаком. Нема також чим хвалитись, що вмієш їсти, пити, гніватись, боятись, лишати по собі дітей, любити їх та інших, когось завидувати, чи бути добрим, цікавитись і стреміти до волі, бо не те властиве лише людині.

Ще хочу від себе додати, що прищеплювали мені в хаті ніби такі теми як: харчування, а з ним і голод, „любов“ у грубшому розумінні, синівська чи батьківська любов не подаються навіть до тваринських бесід. Навіть звертали увагу, що не належить до доброго тону взагалі хвалитись, особливо тим, що ти захищав свої інтереси. Тепер бачу, що всі ті теми так чи інакше зв'язані з інстинктами. Виходить, що неприлично хвалитись тим, чим обділила нас природа. Та й взагалі негарно хвалитись. Вже коли боронитись (перед чиеюсь хвалюбою тебе), то хіба тим, що сам власними силами набув, коли щось треба сказати ніби в своє оправдання чому я такий, а не інакший. Тепер ще цікавіша тема для мене про чисто людські прикмети. Колись я читав книжку про життя старинної Греції (Еллади). І дуже мені подобалось, що жовніри у перервах між сутичками при облозі міста сперичались на тему поезії, мистецтва і філософії. Видно, що вони вже були правдивими людьми, що стояли на такому рівні, куди тваринам не доскочити. От ти згадував про наскальні рисунки. І я зрозумів, що ніби вони передували письму. А інші види мистецтва, чи також лиш людині властиві?

Б.: – Недавно я бачив в журналі як дівчина при фортепіані вивчала пісню левиці. Певно ти читав також про хор дельфінів.

Солов'ї тепер змагаються на конкурсах, а канарки і шпаки також неабиякі солісти-співаки. Ще греки знали, що музику люблять риби. Сьогодні корови захоплюються симфоніями. Що ж до рисунків, то виходить, що лише людям властивий цей рід мистецтва. І сьогодні трапляються часті випадки, що родяться феномени із тієї ділянки. Виставка з рисунками 6-річного хлопчика з Анкари обійшла весь світ. Він і сам не усвідомлює собі як і що рисує. Залюбки правою і лівою рукою рисує так, що багатьом за вік би не навчитися. Хлопчик із Цейлона влаштував собі ательє на кухні, де мама миє горшки, і малює образи, яким критики мистецтва дають найвищі оцінки, як зрілому майстру. Його земляки пояснюють, що до хлопчика перейшов талант усіх попередніх митців його батьківщини. Зрештою, сам знаєш скільки радості приносить багатьом дітям рисування і малювання. У довгі зимові вечори сидить собі зігнувшись над столом і копіює образи, рисує навколишній світ, чи фантазує невиданий. Правдоподібно, що при допомозі рисунків почалась і перша поезія.

С.: – А чи напевно без мови не можна думати?

Б.: – Найбільший парадокс в тому, що це сказала людина, яка не знала ні однієї мови, бо свою забула, а чужої не навчилася. Кожному навіть часто трапляється, що не в силі сказати того, що нагромадилось в грудях – не стає слів і виразів. Сказав зовсім не те, що хочеш. Піди до китайської чи японської школи на годину математики або геометрії і будеш кінчати задачі, які почнуть на таблиці китайці чи японці. Я читав про лекцію одного фізика для широкої публіки (Оппенгеймера в Парижі). Після лекції просили фізика, щоб він пояснив зрозумілою мовою про природу світла, бо не містилось в голові, що світло може бути одночасно і хвилею і тілом (корпскекулом). Фізик розвів руками і оправдувався, що може написати формулу і математично доказати, а словами безсилий, бо й сам того докладно не розуміє. Одного разу на самоті Ейнштейн признався Борові, щоб той роз'яснив йому подвійну природу світла, бо сам щось добре не розуміє. „Але ж це ви придумали таке, як я вам це можу пояснити?“ – відповів Бор. Виходило б, що фізики і математики не думають, бо не послуговуються мовою. Можна б повірити, якби ми не бачили реальних наслідків їхнього думання. Значить це не є сновидіння.

С.: – Що це по-твоєму точніше: рисунок, формула чи мова?

Б.: – Чи можеш змалювати словами портрет людини, щоб інший міг пізнати її на вулиці? Може, в майбутньому до допоміжної людської мови прийдуть рисунки і формули?

С.: – А наші почування чим виражати?

Б.: – Фарби, музика. Математики твердять, що формулами також можна багато розповісти про свої почуття.

С.: – А як люди взагалі ставляться до мистецтва?

Б.: – Здається, що в кожній людині є сприятливий ґрунт до сприйняття гарного. Може між митцями і поклонниками, або визнавцями мистецтва різниця в тому, що у митця почування прекрасного є таким сильним, яке змушує його до вияву, до дії, до творчості. У визнавців же мистецтва є відчуття розуміння прекрасного, що дає можливість подивляти, але заслаба, щоб змусити до творчості. „Здібність переживання чистої творчості мистецтва, здібність до правдивої етичної насолоди виїмково рідка. Цією здібністю володіють лише ті, хто здібний до „чистої“ духовної творчості, тобто представники „духовної еліти“. В інших прямо не має відповідного органу для сприймання чистої гри духа – чистої форми як такої. Естетична здібність – це всезагальна чиста здібність духовної (і тільки духовної) творчості. Здібність до інтелектуальної творчості взагалі і виняткова здібність, поскільки нею обдаровані вибрані натури еліти“ – Ортега-і-Гасет.

От і маєш у трохи перебільшеній формі думку людини, що займається цими питаннями ціле життя. Це питання є дуже дискусійним. Є ділянки мистецтва, які заперечують навіть шановані світом авторитети в інших ділянках (Руссо не визнавав драми, Лев Толстой – опери). Але це вже питання, яким ми входимо в інший світ.

С.: – Як ж цікаво пам'ятки збереглися, що торкаються нашої теми, та який їх вік?

Б.: – Певно найстарші пам'ятки є по шумерах, що жили перед 6-тис. років у Межиріччі, але ці пам'ятки дуже уривкові. „Магабхарата“ в Індії має около 3 тис. років. У філософських текстах Магабхарати часто підіймаються питання моралі і суспільної поведінки. Поступово виробляється кодекс з величезним авторитетом „3 скали маку“.

С.: – Скажи будь-ласка кілька слів про Магабхарату.

Б.: – Магабхарата, як і можна сподіватись, не є однорідною книгою. Вона охоплює великий період життя індійського народу, тому є ніби ілюстрацією розвитку народу. Найстарішою книгою, що входить у Магабхарату є „Веди“, що містять у собі гимни і обрядові настанови (рідведа, самоведа, і яджаведа). Вік тих книг сягає півтори тисячі років до Христа. Дальше йде „Упакішада“. Спочатку це були окремі філософські твори у Полішади, як Піпти твору не тільки філософські, але й поетичні.

Для „Упакішади“ є загальною порядною скарбницею духовного життя індійця. Кожний черпав з неї те, що йому було близьке. Вони склалися віками. Твір написаний не однією людиною і не одною верствою людей (класом – варта). Читаючи дивуєшся, що філософи на основі одних тільки спостережень і роздумувань приходили до таких цікавих висновків. Брагмо (бог) – це безграничний простір і час, та інертна реальність, що протистоїть множині, яку досягається під час сну. Брагмо – це необумовлена причина всего, що викликає світову ілюзію – Майю. „Ти це, куди не проникає ні зір, ні мова, ні роздумування. Воно є непізнаним і не видно, щоб хто-будь міг би про него сказати. Внутрішній орган знання без пізнання, свідомість без освідомлення, абсолютний об'єкт без суб'єкта“.

Звільнення можна досягнути на підставі благоговійної любові до вищого, не завжди зрозумілого як особистість. Любив без діла – пустий звук.

„Санкг'я“ – філософськими поглядами близька буддизму. Санкг'ю обвинувачують у песимізмі. Вона скрізь шукає причиновості. Там знайдено теїзм, пантеїзм, і атеїзм. „Йога“ – з'єднана, древньоіндійська філософська школа, що вчить про здійснення звільнення і є близькою до „Санкг'я“.

С.: – Думки, як для того віку подиву гідні. Тепер прошу пов'язати ближче до теми.

Б.: – У цих творах найдеш думку, що людина складається з двох частин: purusha (пуруша) – дух менш-більш відповідає тому, що „atman“ (атман) і pracruti (пракріті) – тіло. Поміж пуруша і пракріті (духом і тілом) існує єдність у вигляді мосту. Це є ніби атрибуту єдиної субстанції. Сам по собі пуруша (дух) не володіє можливістю пізнання і самопізнання, лиш у зв'язку з манасом та індрією, він стає самосвідомим.

С.: – Що таке „манес та індрії“?

Б.: – У тому розумінні „манес“ вживається як розум, „індрії“ – пізнавальні відчуття: слух, зір, дотик, смак, нюх. Отже, тільки наявність духа і тіла обумовлює виникнення пізнання.

С.: – Наприклад?

Б.: – Є дрова і сірники, а немає повітря – не буде горіння (вогню). Дальше так роздумує: якщо існує нагромадження (тіло), значить повинен існувати і господар тіла – дух. Якщо існує світовиявлення, то повинен існувати і керівник тих явищ. Коли зістаріле тіло розпадається, душа залишається на зруйнованому тілі, але по своїй делікатності невідчутна так, як і вогонь, що пішов у простір, якщо не підкидати у ватру дров.

С.: – А як наглядно уявляли собі індійці співпрацю пуруші з пракріті?

Б.: – Пуруша – дух, як візник, користується тілом, як колісницею, на якій відбуває далеку дорогу до остаточного визволення, бо життя на землі є лише тимчасовим, а індірії служать віжками.

С.: – Це дуже нагадує мені твою пригоду з дитячих років. Ніби тепер виринають образи з пам'яті. Гарячий літній день. На баскому коні сидить хлоп'я і цупко тримається за повід і гриву, щоб не злетіти, бо ніжки ледь загинались на широкому тілі коня. Чомусь на цей раз кінь знехтував вершником і самовільно почав грець. І як хлоп'я на „пер-рукам“, коняка брикала. Здавалось, ніби зовсім втратила повагу до свого зверхника, а може забула, що має поводири, чи лиш терпіла наче настирливу муху і лиш тепер побажала звільнитись. А гедзі підливали оливи. І хвіст коняці не помагав. Вгамувати коня не було вже сили. Чим раз, то частіше коняка вибрикувала задніми ногами. Хлоп'я наче прилипло до коня і нарешті кінь вдарив задніми копитами невидимого ворога, що люто дошкулював, рванув, нагнув голову, щоб зловити його зубами. Хлопчик злетів з хребта і повис на повіді перед конем, що ніби кіт з мишею скакав на задніх ногах. Змучений, потовчений хлопчик валяється в поросі, а кінь брикає з розпущеним поводом на волі.

Б.: – Так-так. Горе людині, коли її дух є немічним хлопчиком.

С.: – Чи можна хоча приблизно прослідити розвиток духовного життя людини на протязі віків, беручі приклади із досвіду геологів, що по нашаруваннях угадують минуле, або, повіривши деяким філософам, ніби людина повторює ріст усього людства.

Б.: – Здається, потрібна величезна праця, що зуміла б об'єднати, узагальнити і подати вислідною нагромаджений матеріал як середній. Не всі люди є однаковими, бо навіть не всі родяться з однаковими задатками духовними і фізичними. Тим самим і розвиток кожної людини, що відбувається в однакових середовищах – є різним. Близнюки, що здавалось би мають однакові дані, в тих же самих умовах поступають по-різному, бо правдоподібно у кожному з них прокрались різні дані від далеких предків. І вислідною отримав кожен з них свою внутрішню силу, що штовхає їх у різних напрямках і на різні висоти. Пригадую випадок: у спеку липневого дня вантажили машину жу-желем. Рот висихав від нестерпної духоти, час від часу обливались водою, якою поливали жевріючі вугілля, щоб не диміло. Коли присіли відпочити, шофер, жартуючи, декого кропив. Хто

з усмішкою відскакував, хто сам ліз під струмінь, аж подікнувся на Івася, який не любив таких жартів. Шофер не зрозумів буркання і дальше з шланга кропив Івася, що не хотів зрозуміти небажаних жартів і схопив лопату, щоб розчерепити голову. Бризки води, які відбивались від тіла ніби звисали клаптями і виглядали проти сонця наїженою щетиною, і навальних рух тіла, дикі очі, що налились кров'ю, пригадали нашого предка, який гнався з ломакою за ворогом. Страшно і гидко було дивитись на людину, у якої прорвався вулкан дикої стихії. Усі закричали: „Кинь!“ – і Івась ніби проснувся, кинув лопату, ніби вирвався з обіймів чорного молоха, побрів з похиленою головою від людей. Якщо б не повірили Гегелю, що греки є ніби юний вік людства, а ми зрілий, то правдоподібно виглядає твердження Л. Толстого, що людина своїм життям повторює у мікрровимірах вік людства. Маленький хлопчик обожнює сильну, мускулисту людину. Поняття сили з розвитком людини міняється, але наша увага навіть до сильних м'язів лишається на весь вік, хоча знаємо, що сила м'язів є ніщо в порівнянні з силою духу, чи волі. Первісно фізична сила особливо потрібною була тоді, коли треба було боротися не тільки з неприємливими умовами і дикою природою, щоб вистояти. Тодішній моральний кодекс дуже різнився від сьогоденішнього, але поняття „здобути“, „виграти“ – лишилися. Змінились тільки кодекси. Скільки пройшло віків, коли люди договорились і прийшли до писаної і неписаної моралі. Славнозвісний фінський спортсмен, якому за життя почали ставити пам'ятники – Пааво-Нурмі змагався зі собою, бо в цілому світі не було бігуна, що міг наступати йому на п'яти. Але в бігу з перешкодами трапилась пригода. Перескочивши через бар'єр Нурмі впав в воду. Другий, що біг за ним (майбутній чемпіон світу француз Лядумек), щасливо подолав перешкоду і почув як Нурмі ще бовтається у воді. Майнула думка: чи не скористати з нагоди і виграти? Але повернувся, подав руку, і Нурмі знов перед ним. До мети лишалось кілька метрів. Нурмі як завжди без конкурентів. На цей раз Нурмі зупинився і показав рукою на стрічку – мов – вона твоя. На дискусії не було часу. Лядумек притулює плечем до Нурмі, і одночасно перетяли стрічку грудьми.

С.: – Такі почування хіба родяться тільки в людських грудях.

IV.

Коли знеможена людина піднімала голову та задивлялась у зоряне небо, її огортали подив і страх, а може родилась надія, що десь там найде поміч. Вони ж громами говорять та світять блискавками серед темної ночі, вони всемогутні і прекрасні, все-сильні і всеблагі, справедливі і всевидючі, всезнаючі і всепрощаючі. Бо якже вони терпіли таке зло, всетерпеливі і благі, що помагають і бережуть особливо тих, що їм вірять та поклоняються. Богам кадили, молились, піднімали храми. Своїм щитом Валькардія прикривала своїх вікінгів. Але яка сила піднімала людину і кидала вниз? **Весна.** Сонце ще було за горизонтом, як небо займалось, ставало фіолетовим, і на тлі його вири-совувались рум'яно-сріблясті верхів'я. День за днем ставало тепліше, а птиці хвилювались. На крилах йшла весна. Цвітуть ліси, повинь пилку носиться у просторах і хочуть весь світ затопити. Озера і ріки встелені килимом пилку. Він проникає всюди і хоче запилити і мертвих. Удурманюючі пахочі п'янять, природа дзвенить. Квіти виграють веселкою, повітря дрожить мелодіями, птиці заливаються трелями. „Уся земля тремтить в палких обіймах ночі, лист квітці рвійко шелестить, траві струмок вуркоче“. (О. Олесь). „Людина бентежилась, кров вирувала і хотілось кудись летіти: весна дзичала, немов стріла, що небо тає. Кохала і з коханим в'яла дівчина сп'янена вогнем. Листер носив листи зелені, – листи шуміли. Ех весна! Плету пісні на веретені про молодість, що пройшла.“ (Антонич).

Скрита, буйна, оргієстична сила, що без стриму у своєму стремлінні творить культ дравійського пастуха, здібного продовжувати безконечно любовну гру серед лісів і горбків, що зійшов з них. На полянах відбувались любовні танці. Великий пан зійшов, щоб знову і знову злитись з тими, що любляться. Люди стали поклонятися почуванням зародження життя. У тваринному світі ті хвили припливають з весною чи в певно визначеному періоді. Людина ж навчилася збуджувати себе для само-насолоти, уявою викликати із небуття образи похоті, щоб ракувати. Людині даний дар обертався на шкоду, на даремне розтрачування сили. І коли людина зрозуміла руйнівну силу статевих візій, за якими йдуть похитливі бажання, вступила у боротьбу з ними. Хто хотів рости, бути кращим, не раз кляв отой дар природи, що називається уявою-фантазією, чи пам'яттю, які не дають спокою у безсонні ночі. Але люди і ту силу зуміли запрягти і використати. Коли горіла кров, вони той трунок, що зветься коханням, – переливали у найкращі пісні, свої страж-

дання та муки, свою тугу дітчали у мелодії, що п'янять людей і дають насолоду вищого гатунку. Але ж на землі родяться не тільки Калідаси, Петрарки, Шекспіри, Гете чи Олесь. Не всі дівчата подібні до Сафо чи Марусі Чурай.

Сервантес у своєму „Дон Кіхоті“ кепкує з тих, що попали у сіті Амура. Дон Кіхот шле оруженосця Санчо Пансо до своєї Дульсінеї з листом і просить переказати які муки терпить. Що ж їй переказати? – Скажи, що гину. Оповіж... І здивований оруженосець бачить, як його лицар в одній сорочці без штанів нагинається, щоб зловити себе руками за пальці ніг і перекидається кілька разів через голову. Тим Дон Кіхот, напевно, найбільше переконав свого зброєносця, що безмежно закоханий, чи прямо сказати – з'їхав з глузду. Руданський устами закоханого цигана складає пісні своїй милій:

*„Сидить заяць на дубі, горіхи кусає,
Бо він виглядає милої коханки.
Світить місяць, світить і сонця не треба,
Він не впаде з неба, бо добре держиться“.*

(РУДАНСЬКИЙ)

І якщо народи сивої давнини поклоняються тієї ересі – божеству, то деякі релігії запідозрили, що тою силою, яка відбирає у людини глузд, виставляє на посміховисько, керує ворог людини – нечиста сила.

Визнавці християнства тікають перед спокусою у пустині, морять себе голодом, ходять у волосінниці, що роз'їдає тіло до крові, бичують себе, щоб вигнати біса. Вони вважають, що джерелом гріха є думка, і тому з нею треба боротись. Наші предки – запорожці – по-своєму загнздували біса.

Сьогодні люди твердять, що дитині все треба вияснити. Та чи в силі вона все зрозуміти. Може треба роз'яснювати з ходом росту, а може, краще поминати поки не підросте, щоб вияснити неясне. У всякому разі не виставляти себе героєм перед дітьми, що може змагатись з півнем, чи бугаєм, не оповіда-ти двозначних анекдотів. Підросток, що не в силі відрізнити доброго від злого, схильний наслідувати все, що чує і бачить від старших, котрі зловживають своїм положенням і підносять пороки до рангу чеснот. Кажуть, що „люди, які купались в юності у мертвому морі гіді, непристойностей, вульгарності та аморальності, виростають невразливими наче Ахілл. Але ці люди змили всю моральну силу в нечеснотах, де виростали.“ (Гегель).

Ганді.

Магатма Ганді своїм життям вирішив цю проблему по інакшому. У 32-у році свого віку він пояснив своїй дружині, що далі спілкування вважає аморальним, бо ті обов'язки, які наложив на нього Бог, чи природа, щоб передати себе у майбутнє, вони виповнили і треба тепер виховати шестеро дітей, а місія його ще не виповнена. Розтрата того екстазу, натхнення для власної насолоди є злочином. Усі свої сили, що зродяться, пориви, які буде завдячувати своїй дружині, віддасть своєму народові. Ганді утотожнював Бога з істиною. Чим краще пізнаєш істину, тим ближче до Бога, але істину можна пізнати лише самовдосконаленням. Ганді проповідував любов і не боявся страждання. Він закликав не потурати своїм слабостям, бути безкористливим і впертим у правді.

С.: – Тепер до речі було б торкнутись історії розвитку задітих вище питань, починаючи античним світом. Чей же греки тай римляни прикладали багато зусиль, щоб виховати громадянина, бо трудно нам уявити людину поза суспільством. А кожна людська формація-епоха ставить перед собою інші завдання, які відбиваються на вартостях чи знеціненні попередніх прикмет або рис людського характеру. Варто хотя б кількома словами сказати про тих, що були передовим загоном і стояли на сторожі життя не тільки нашого народу протягом 3-століть. Маю на увазі Запоріжжя.

Тай як виглядає виховання наших днів. Зрозуміло, що така тема вимагає довгих студій і кропіткої праці у бібліотеках, а те що збереглось у пам'яті може передати лиш основну думку.

У згаданій вище „Магабхараті“ зустрінеш ідеї-думки, що хвилюють і сьогодні. – Чи можуть аморальні люди чинити моральні вчинки?

Вже тоді журились як боротись з **гнівом** і радили бути терпеливим. Інші вважають, що достатньо зробити глибокий вдих, щоб кисень освіжив кров, а кров промила мозок. Радять залишити предмет гніву, доки не успокоїшся.

Похитливість – відганяти зміною думок чи прямо не допускати до голови такого, що бентежить кров.

Зі **страхом** боряться тверезістю. Страх можна викликати несподіванкою. Освідомленість про засаду – підготує людину. Незнання, необізнаність, непередбаченість завжди страхає. Замість **несправедливості** – висуває співчуття. **Милосердям** поборювати **зарозумілість**, а задоволенням – **жадобу життя**.

Лінь – переборюється **раннім вставанням**.

Багатомовність – **мовчанкою**.

Страх – відвагою.

Мову, що знаходиться в серці – загнзудати розумом. Роздумуванням, чистотою в їжі, щедрістю, терпеливістю, чистотою в почуваннях, самоопануванням і правдивістю вирощується сила і поборюється зло. Хто жаліє минулого, – не досягає ні користі, ні слави, ні добра. Якщо не в силі допомогти – не варто й думати про це. Щоб усунути муки – перестань про них думати, бо думка лише більше роз'ярує ці муки.

Античний світ.

Історія Греції виглядає героїчною поемою. Часто губиться межа де починається життя Одісея, а кінчається життя Ахілла. Читаючи життя грецьких героїв, не знаєш: дивуватись чи подивляти. До сьогодні дихаємо надбанням духа того народу. Воно справді виглядає, що їхнє життя – це наша юність.

Жадібність бути сильним і гарним, бути здоровим душею і тілом, захоплюватись філософією і спортом, шукання істини і гармонії поміж духовним і тілесним стали їхніми прикметами.

Спартанці вважали, що чесноти: хоробрість, відвага, завзяття, спирт, гарт духа і тіла, шляхетність і красу можна набути лише постійними вправами з малечку до зрілого віку.

Вони щастя вбачали у просторі і твердили, що розкіш і багатство розніжують дух і тіло. Девіз: „**В здоровому тілі – здорова душа**“ – прожив тисячоліття, а винятки лиш підтвердили це правило.

Щоб досягти досконалості у стрільбі з лука – вішали їжу на нитці і не давали їсти. Хлопчики, щоб заспокоїти голод, чи збити лакітку – мусили стрілою пробити нитку. Щоб добитися успіху в ораторському мистецтві, Демосфен голив пів голови і ховався від людей.

Плутарх розказує, що Діан (356 р. до н. е.) довгий час добирався в Академії мистецтв гамувати гнів, зависть і всяку незичливість. Це мистецтво виявляє себе не в доброті з приятелями і порядними людьми, але в умінні прощати кривди та виявляти поблажливості до тих, що провинились перед тобою. Потім він бажає, щоб кожен зрозумів, що Геракліда (його політичний противник) він перевершує не так силою і розумом, як лагідністю і справедливістю. Правдива перевага міститься тільки в тих якостях, бо славою воєнних подвигів завжди треба ділитись якщо не з людьми, то з долею. Якщо Гераклід віроломний і розбещений, то це зовсім не означає, що Діан мусить плямити свою моральну чистоту та піддаватись приступам гніву і запальчості.

Сократ належав до найвитриваліших і наймужніших воїнів і одночасно був найбільшим філософом свого часу.

Майже незалежно від себе до тих же думок про чесноти прийшли римляни. Щоб переконати етрусського царя у незламності та вразливості до болю і доказати, що добро (щастя) Батьківщини вище власного життя, римлянин **Муцій Сцеволла**, розмовляючи з етруським царем, спалив на вогні свою руку. Луна про цю подію докотилась до нашого народу, та увіковічена у графіці середньовіччя.

Щоб не датися ненависному загарбникові, римлянка **Лукреція** на очах насильника заколола себе кинжалом. **Гай Гракх** (брат Тиберія) часто впадав у гнів під час промов. Щоб цього уникнути, ставив позаду себе слугу з лютнею. І коли слуга зауважував нотки гніву у Гракха, перебирав пальцями струни, і Гай успокоювався.

– **Катоне**, – люди осуджують твою мовчанку. –

– „Лиш би вони не виражали догани моєму життю“, – відповідав Катон.

Він, ніби по нашіптуванні з висот, стремився до всяких чеснот, особливо гаряче любив справедливість, прямолінійність, що не знала уступок, ні поблажливості. Людина, діткнена навіть незначними слабостями, вважалась неповноцінною.

Катон переносив з подиву гідною витривалістю терпіння. Привчав себе стидатись тільки ганебного. Умів наказувати, але й умів підпорядковуватись.

Платон уважав, що мистецтво підпорядковуватись подібне до мистецтва царювати, і що обидва потребують добрих природних задатків і філософського виховання, які прищеплює лагідність і людяність. Тим особливо приборкується зухвалість і запальчивість.

Брут перед вирішальним боєм вияснив своє відношення до смерті приблизно так:

– Я осуджував Катона за те, що він сам закінчив своє життя. Мені здавалось і нечесним, і негідним мужа тікати від своєї долі, але терпіти безстрашно усе, щоб не трапилось, а скритися, щезнути.

– Тепер я іншої думки. Якщо бог не пішле нам сьогодні успіху, я більше не хочу випробовувати надію і готуватись до нового, а відійти з вдячністю долі, що віддавав життя вітчизні.

Не даром римляни твердили, що місто боронять не мури, а мужі. Слово *vir* – (муж) ніби споріднене з *virtus* (хоробрість, чеснота).

V.

С.: – Щораз частіше історики і письменники I ст. до і після Христа нарікають на зникнення римських звичаїв, розніженість, що переходила в розпусту. Чим раз то раніше носились в повітрі нові ідеї, які засуджували старі та закликали до переоцінки цінностей.

Визнавці нової віри своєю смертю на циркових аренах та живими смолоскипами доказали живучість нової віри. Здавалось, що якби жив Діан – став би неофітом.

Б.: – Немає сумніву, що нова мораль не виросла на дикий скелі. Коли аналізували своє життя, хотіли вірити, що такий досконалий твір як людина не повинен би загинути безслідно і марно. Хотілось називати безумством, що людина лише для того прийшла в світ, щоб нею любовались і зникнути, коли прийде пора. Самозаглибленням визнавці нової віри припускали, що людське життя є лише приготуванням до чогось тривалішого, може вічного. Так нова віра найшла основу. І вже не страшно стало, що дорогоцінна ваза життя розіб'ється, бо вона була тільки носієм, зовнішньою формою напиту, що вічно буде жити. Дивувались, коли інші не зауважували двоїстості природи людини.

Здавалось, що не усі за своє життя (на протязі свого життя) привикають до постійних змін своєї зовнішньої форми тіла. І ніколи ніхто не хоче поступитись своєю внутрішньою формою, своїм духовним „я“.

Здається усі релігії, незалежно від себе, прийшли до однакових думок про добро і зло.

Десять заповідей Мойсея перекликаються із вченням Будди, Конфуція або істинами шумерів. Усі догадались, що творити ближньому добро є труднішим, але шляхотнішим і милішим богу. Натомість пакість приносить хвиливу насолоду і намова вона від злого.

Люди схилились у кращих своїх поривах до добра і засудили зло, виповіли війну своїй гіршій половині. Люди ніби відчули, що у їхньому стремлінні до ідеалів стоїть на перешкоді якась темна сила, що живе у нашому тілі. Вони завважили, що власне тіло підлягає впливам одурманювання себе ефемерним раюванням. Здається, ніби виразно сидить злий дух, що триває донині. Серед багатючих кумранських знахідок, що почались у 48 році, до нашої теми цікаво згадати правила поведінки того народу, що жив перед 2 тис. років над Мертвим морем, а може це були есеї, а може хто інший.

Ессейі: 1) людину, що перебивала мову товариша, позбавляли прав громади на 10 днів, бо перебивають розмову нетерпеливі, нездержані, нетолерантні.

2) Тим, що спали на сходинах – 30 днів. Бути неухажним, чи дрімати на сходинах може людина, що байдуже ставиться до громадських питань, або не цікавиться тим, чим повинен. Бо ж зібрались, щоб обговорити актуальне. А може, він боягуз чи лукавить, що він не байдужий, а слабовільний, щоб опанувати себе?

3) За гнів і дразливість у відношенні до інших членів громади, що має такі прикмети, робить враження ніби сидить у неї біс. Вона усіма нехтує, усіх зневажає, про себе думає більше, ніж вартує, зарозуміла, вивищує себе і вважає пупом землі. Ця риса ставить людину поза громадою. Можливо, й тому кожен шукає лагідного, терпеливого й вибачливого, а обминає дразливих.

4) За непристійні вирази – виключали на 1 рік. Скільки треба крити у своїх грудях зла, злоби, ненависті та несправедливості у відношенні до товаришів, щоб рішитись на таке. Тай звичайно не безкорисно так поступають. Такий вчинок рівнозначний доносу, бо клеветник у своєму засліпленні висувається з людського і падає там, де ще були поняття честі.

5) За несправедливу скаргу на товариша виключали на 6 місяців. Людина, засліплена люттю – нездарна знайти істину. Вона бачить все у кривому дзеркалі і висвітлює факти з корисної для себе позиції.

6) Несвоєчасна відсутність без дозволу – 10 діб.

7) Плювок на підлогу – 30 діб. Ознака неохайності і зневаги до інших.

8) Несвоєчасна відсутність наперекір забороні – 30 діб. Брак дисципліни, впертість, щоб доказати своє.

9) Утаювання своїх знань – 6 місяців. Брак довір'я до товаришів (побратимів), небажання поділитись своїм знанням-скарбом.

10) За скарги на основи товариства – повне виключення з товариства. Не громада повинна пристосовуватись до однієї людини, а той, хто пристав до того ж товариства, вивчивши його засади.

Християнство визнало двоїстість людської природи. Людині дана доля, щоб самому вибрати шлях. Ким людина стане, залежить від неї самої. У тих часах сказати, що людина не родиться

рабом, що всі люди рівні перед Богом, що доля людини спочиває у її руках – означало, що покривджені найшли поміч.

Не даром ще у IV ст. деякі римські імператори з презирством відкидали християнство, як релігію жебраків, негідною римлян, релігію рабів. Християнська мораль мала вплив, зробила враження на широкі верстви. Навіть дехто зі стариків твердять, що християнство розхитало римську імперію. Літопис згадує, що після прийняття християнства Володимир повиганяв своїх жінок, жив тільки з Анною, з якою обвінчався згідно християнського звичаю, і на колінах прочовгав до церкви, щоб спокутувати свої гріхи. Ті, що ганяються за багатьма жінками, нагадують хлопчика, що зложений кошиком яблук і не знає котре вибрати, бо одне краще другого. Він рад би усіх поспробувати і викинути.

З попереднього можна зрозуміти, що люди захопились новими ідеями, які перебудували їхнє внутрішнє життя. Але ж історія середньовіччя твердить протилежне: „Не роби іншому того, що тобі не мило!“ – дуже далекими були від дійсності. Скільки крові пролилось в ім'я того, що пожертвував собою для спасення світу. Скільки вигубили людей ті, що носили хрест на спині?! Запах спаленого тіла довго носився над Європою, щоб переконати єретиків і відьм де „правда“. Зрештою, можна підсумувати питання словами Шевченка:

*„За кого ти розп'явся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... Чи може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталося.*

*Храми, каплиці і ікони,
Уставники, і мітри дим
І перед образом твоїм
Неутомленії поклони,
За кражу, за войну, за кров
Щоб братню кров пролити, пролити
І матір в дар тобі приносить
З пожару вкрадений покров.*

Варяги:

С.: – Також, здається були християнами?

Б.: – Закиди зроблені не ідеї, а носіям. Людська природа ще видно не дозріла! Занадто тонкий шар, щоб міг вдержати в рівновазі бушуючі сили.

Дії варяг більше нагадують період грецьких мандрівок, але видно, що такий невгамовний лет дуже близький людській природі. Деякі історики вважають, що на характер наших предків мали вони вплив:

*„Прийшли мужі від моря й принесли:
Холодний зір, невпинний подих долі,
Північне зимно в стріляних словах,
Що в кожній з них дзвенів наказ, мов криця“.*

Трудно повірити, що таких „хлопців“ треба запрошувати, як пише літописець. Такі приходять непрошеними, щоб „наводити порядок“. У 929 р. вони заснували перший парламент в світі (Ісландія).

У тих же роках Еріх Рудій освоював східні береги Північної Америки. Їхні дракони-кораблі ковзали по всіх морях і океанах. Вони оглядали береги Африки, організовували свою державу в Сицилії, хотіли теж саме в Малій Азії, вмішувались у справи Візантії, заняли й осіли на берегах Франції, трясли Парижем, здобули Англію, відвідували Гренландію, і прийшли до нас. У перші десятиліття помагали в адміністрації, керували загонами. Але на відміну від інших пришельців, що часто приносили на нашу землю пожарища, руїни, і лишали по собі огарища і сморід, варяги розлилися і стали органічною частиною нашого народу. Релігія Одіна забороняла їм здаватись ворогам. Найвищою частиною була **хоробрість і безстрашність**. Боягузтво виривали з грудей. І коли все-таки траплялось так, що сімох юнаків потрапили в полон, над ними глумились. Тоді перший заявив, щоб випробували його і занесли меч по очах. „Коли мої вії задрожать – назвеш боягузом, а тепер не смій.“ Другий сказав, щоб зняли йому голову. „Коли голова злетить, а права рука підніметься, знайте, що не про своє життя я думав, а як помститися ворогам“.

Перший загинув не моргнувши оком, другий підняв руку, коли голова валялась. Так усі загинули. Їхні держави: Норвегія, Швеція, Данія, Ісландія. Змінились часи, зникли вікінги, а нащадків і тепер тягне „невпинний подих волі“.

Фрітйоф Нансен першим на лижах перейшов Гренландію. Він же висунув теорію, що від берегів Аляски до Ісландії пролягають леди, і щоб доказати, дав заморозити свій спеціально збудований корабель „Фрам“ (Уперед). Коли побачив, що корабель не „пропливе“ через саму точку полюса (бігун), вирушив пішки з товаришем Йогансеном до бігуна. Тороси (криги льоду), що дибом піднялись, переконали, що не дійти йому до весни.

Вертають зимувати на землю Франца Йосипа. Відморожений палець Нансен сам ампутує і зашиває.

Його земляк Руальд Амундсен на тому ж „Фрамі“ у 1903 р. пройшов Північний пролив між берегами Канади та Північними островами. Тоді ж визначив магнітний північний полюс. У 1911 р. першим ступив на Північний полюс. Щоб врятувати експедицію Нобеля, вилетів у 1929 р. і більше не вернувся.

Щоб зрозуміти і відчувати значення таких подвигів, треба хоча б подібне самому пережити. Встояти і видержати серед безмежних ледяних просторів можуть люди не тільки винятково гартовані, але й вроджені з задатками переносити непосильні іншим навантаження і бути душею такими ж чистими, як неозоре море снігів, що стелились навколо. Ці люди можуть стати оздобою будь-якого народу, ними гордяться усі, бо вони ніби переконують кожного хто стремиться до вищого, що людина може досягнути, коли дух верховодить.

Серед постійних турбот Амундсен не вспів женитися. Коли про це йому нагадав норвезький король, Амундсен відповів, що вже пізно. „Ще й тепер не знайти вам рівні серед юнаків“. – „Я не певний, чи дівчата такої ж думки“.

А хто не знає Тура Хейердала, що з товаришами проплив на даребех по Тихому океані від берегів Південної Америки до островів Туамоту на Тихому океані. Є багато нащадків колишніх вікінгів, що перетинають усі градуси та меридіани земної кулі (Даніельсон, К. Тернобул та інші).

С.: – Чому ми так багато знаємо про чужинців і так мало про своїх предків?

Б.: – Може тому, що наша Батьківщина є ніби тік, де протягом тисячоліть відбуваються герці, побоїща світових масштабів, що змітають усе живе і спалюють мертве, руйнують храми і розкопують могили.

Лиш випадково збереглося „Слово о полку Ігоревім“. А хто може відповісти, чи є воно єдиним і найкращим пам'ятником. Дружинники Святослава були вправними воїнами, їх сурми сповивали. Під шоломом злеяні, з кінця списа годовані.

*„Всі дороги їм відомі.
Яруги їм знайомі,
Луки в них напружені,
Сагайдаки відкриті,
Шаблі нагострені,
Самі скачуть вовки оті в полі,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави“.*

Козаки:

У 15 столітті життя на українських землях для людей, що не вміли зносити образ та знущань, стало нестерпним, і вони тікали на край світу. Тікали туди, звідки набігало ще більше горя, звідки приходила неволя-ясир. Тікали у „дике поле“, бо там була доля, що всміхалась сміливим. Туди збігались люди, що вміли дивитися небезпеці у вічі, що не боялись пригод, що вміли міняти постійні образи та знущання на смерть. Спільне переживання однакової долі гартувало і робило братами. Неписані закони шанувались краще від написаних. Вони вміли розрізняти цінності. Характер і прикмети були мірилом вартості людини. Людські чесноти заняли належне місце.

Там вдержувались вибрані, випадкових відсівало життя, яке ставило пастки, куди попадали ліниві, непригідні, боягузи, слабкі, наче голуби у кігті хижака, або хворобливі риби у зуби крокодила. Фізично гартовані, бо жили під шатром голубого неба, купані в Дніпровій воді, переганялись з вітром і бавились шаблями.

До себе заманювали не обіцянками раювання на землі, а закличками. „Хто хоче за християнську віру на палі сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четвертували і катували, хто готов прийняти муки і не боїться смерті – приставай до нас!“

Тихоокеанський корабель йшов по курсу. З-за корабля доносився стогін моря. Я виглянув і завмер від подиву розбурханої стихії. Корабель повис на хребті хвилі наче швайка. Здавалось от-от переломиться по середині. Під кораблем була пропасть, а над пропастю нависла зеленкувата хрустальна гора в бароккових оздобах. У пам'яті сплили козацькі чайки. Якими ж вони видавались лущинками від тією велетенською горою, що ось-ось їх поховає. Серце мліє, а „козакам тільки того й треба, плывуть собі, співаючи“.

Що ж їх тримало у тих чайках-душогубках? Скільки треба мати душевної сили, скільки рівноваги духа, скільки віри, щоб серце не розірвалось, щоб душа не вискочила.

У кожного в житті були хвилини, коли здавалось, що всі тебе покинули, що ніхто про тебе не думає, що нема тобі звідки допоміжати. Шукай сили в собі! Звернись до свого нутра! Якщо там не найдеш рівноваги – загинеш. Одні моляться, інші (вірячи, що в кожній людині є начало Божого) замикаються у свій панцир і відшукують точку рівноваги наче „ванька-встанька“, щоб стати на ноги, як би тебе доля не жбурляла. Ще інші скручуються їжаком, щоб зустріти нападаючих колючками. Дехто шукає сили у тінях великих предків, щоб вистояти. Де ж

знаходили рівновагу наші предки, де знаходили силу, щоб вистояти серед сердитої, дикої та грізної морської стихії, яка у своєму засліпленні нікого не щадить. Таку точку опори, навколо якої крутиться усе життя, можна знайти у своєму серці. І вони спасали не тільки себе, але й десятки тисяч обездолених невільників. Вони вміли звисока дивитись і погорджувати спокусами цього світу. А коли плямили дьогтем кармазини, то не тому, що любувались гидким, а щоб виявити зневагу, презирство до мамони, до того, що засліплює людям очі. Пригорщами розкидали червінці по базарах, щоб посміятись над нищими духом. Вони співали пісні Байди за його мужність і зневагу до смерті та ворогів.

Запорожці смерті не шукали, і життя даром не хотіли віддавати. Вони зуміли піднятися вище болів, вище смерті. Вони знали, що існують більші вартості від життя, за які складали свої голови.

А як були багаті на вигадку наші „воріженькі“. Вони раді б пекло прихилити, щоб „спастися“ чи „ощасливити“ запорожця.

Іван Підкова вийшов на смерть наче до нареченої. Обійшов жовнірів, востаннє подивився на княжий Львів, радив як обминати тих помилок, які його привели сюди, попередив ката, щоб не торкався руками його тіла і просив віддати тіло побратимам, які поховали його тіло в Успенській церкві.

Щоб налюбуватись муками С. Наливайка, уся шляхта з'їхалась до Варшави. А мідний бик, в якому находився Наливайко мовчав. Мовчав і тоді, коли жарів вогнем і ніхто не чув звуку. Автор „Історії Русі“ описує смерть Остряниці та його товаришів у Варшаві. Різні були смерті. У найбільших муках помер Остряниця. На те свято зібралися, здавалось, усі чорти з пекла. Їм здавалось, що рвуть на куски усе ненависне, шматують непокірних, розривають тих, що в плузі не хочуть ходити, ламають тих, що спина не гнуть, палять усіх, хто по своєму хоче жити.

Одним виривали кігтями м'ясо, других четвертували, тим кості ламали, тамтих розривали. І невинним вже голови зносили. Як було чути плач і лемент, то не там, де гинули. Гонті оловом очі заливали, здирали шкіру і рани солили.

Їм стинали голови, топтали слонами і розбивали верблюдами. Обережно, щоб не билися, з грудей виймали серце, горячими опалювали в порох і з напитком пили, щоб перейняти козацький дух.

Вони не просто вмирали, вони знущались над катами. Коли гостра паля впивалась межі плечі, курили люльки і плювали потім межі очі. Вмирали та й ще приговорювали з філософським

спокоєм: „Так помер мій батько, так і я помру.“ Були здатні жартувати у страшних муках, запорожці могли піднятися духом так, що з висот спостерігали муки свого тіла. „Якби то ми так жити навчились, як вміємо вмирати“, – зітхає у своєму творі „Мурашка“ А. Метлинський.

А хто в силі забути смерть останнього кошового П. Кальнишевського, що тривала у муках 25 років, у камінних льохах Соловецьких островів?

Якщо філософи визначають силу волі кількістю болів і страждань, які людина здатна перенести, то запорожці мали силу титанів. Своєю твердістю і муками вміли доказати, що „те“ за що вони гинули, є незлічено раз цінніше за їхнє життя.

За неписаним законом засудженого козака до страти могла спасти жінка, що годилась вийти за нього заміж. Історія оповідає випадок: старшина звернувся до присутніх жінок чи не згідна котра взяти засудженого за чоловіка. Найшлась така, що закрила лице хустиною. Старшина оголосив, що козак вільний і може йти до своєї жінки. Нехотя козак оглянувся, щоб знайти свою спасительку. Людське море радісно захвилювалось. Та коли козак підійшов, глянув молодиці в лице – притьмом кинувся за „порятунком“ до ката. Шевальє описує смерть 300 козаків, що засіли на острові Журавлиха під Берестечком і рішили віддати своє життя дорогою ціною. За боєм слідив польський король, і кожен з польської армії хотів уславитись і зискати королівську ласку.

Не одна сотня польських і найманих жовнірів поклала свої голови, аж доки не лишився один порубаний – побитий, якому король дарував волю і шляхетський титул. Зі шаблею в зубах кинувся козак на ворогів і загинув від ратища. Боплан називає козаків хитрими і дружними, жартівливими і щирогостинними „вони не мають амбіції, щоб розбагатіти, але над усе кохають свою волю, без якої не хочуть жити. Є сильними, і легко зносять спеку, холод і спрагу. Не війні витривалі і невтомні, зухвалі і хоробрі, але легковажні, бо не цінять власного життя.“ Боплан згадує, що козаки курили і в часи дозвілля пили горілку, але в походах були тверезими, а непослушних карали за горло. Курці та аматори оковитої любовлять у тих питаннях кликати на поміч авторитет козаків. Якби людина посідала і решту прикмет та чеснот козака, такі „дрібниці“ не кидалась би у вічі, але коли зі всіх духовних цінностей, людина вибирає лиш ті звички – хвалитись нема чим.

Дехто з істориків вважає, що Запоріжжя, як історична формація, віджило і мусило зникнути. Але поворот із-за Дунаю

доказав протилежне. Наявність Запоріжжя, дух його перешкоджали загнuzдати народ. Тай дух Запоріжжя вже не тим став. Запорожці обростали табунами овець та корів і ставали гречкостями. Січ перестала бути твердинею-кораблем, відколи нечоси стали почесними запорожцями. Спокуси, прихоті та хатні затишки манили нащадків того, що „поміняв жінку за тютюн та люльку“.

Запорожці ніколи не стремілись оволодіти духовно й політично цілою Україною. Вони були елітою що стояла осторонь. Зі своїх твердинь виходили лиш для того, щоб карати кривдників. Вони не стремілись, щоб у своїх принципах перетопити весь народ, прищепити нетерпимість жити в ярмі та необхідність жити в своїй хаті й по своїй уподобі. Не зуміли згуртувати і надати таку форму, щоб сей нарід позабув чвари, загнuzдати честолюбиві амбіції поводитирів і міг вистояти серед бур, що прокручувались віками по його землі.

Але ім'я козаків стало синонімом нашого народу і життя його неоцінимим джерелом, звідки кожне покоління буде черпати для себе те, що йому необхідне. Що нашому поколінню найбільше припаде до душі зі спадщини героїчного минулого, таким воно буде виглядати, бо такі козаки були аристократами духа, якщо нагадаємо первісне значіння того слова „арістас“ (найкращий).

VI.

У той час, коли наша еліта піддалась спокусі мамони, не зрозумівши ваги історичної хвилини, коли житейські турботи затопили стремління до вартостей вищого ґатунку, наші західні сусіди розтринькували теж державність.

Польська шляхта за króla Sasa проголосила: „jedz, pig i poruszczaj rasa“. Часом митці рисують молоха гориллоподібною твариною зі страшним черепом, великими зубами, волохатими ручищами та мордою. Якщо можна б втілити обжорство чи оживити його, тобто персоніфікувати тельбух, то проситься на папір щось подібне до молоха. Хоча Санчо Пансо вважають уособленням землі, тіла, чорної матерії, але в нього проблискує здоровий розум, гумор, практицизм і ощадність. Фальстаф (Шекспіра) хоч є обжорою і весельчаком з животом-барилком, п'яничкою та має людську подобию. Навіть Бахус, якого показують з бочкою в руках, не викликає такої огиди, як римські імператори-магнати типу Лукула чи Сулли, що місяцями справляли оргії.

Здавалось, що неофіти, аскети та різні християнські ордени зуміли відділити тваринне від людського, або як розрізняє Святе письмо людське від божого. Насправді не є воно людським. Тварина живе згідно своїх інстинктів, і не в силі опуститись туди, куди падає людина. Людина завдяки розуму (краще сказати на шкоду) тому, що загубила інстинкт, опускається нижче тварини у стан „розпусти“.

Коли тварина хоче їсти, старається загасити голод. Людина ж зауважила, що сам процес їдження викликає насолоду і зробила з тієї насолоди культ. „Pamiętmki Kitowicza“ видані перед двісті роками оповідають нам про звичаї того часу і є свідоцтвом моралі часів króla Sasa. Аристократи були дуже „богобоязливими, чоловіколюбними“, бо змушували своїх слуг тижнями стояти не перехрестях, щоб заманити проїжджих сусідів (мається на увазі шляхти, бо хлоп був бидлом), чи самого забрати в гості. Ця риса „гостинності“ збереглась і донині у пияків. Достатньо двох, трьох, щоб розпочати безперервний бал, що тривав тижнями. Різали поросят, гусей, качок, курей, індиків і дрібнішу птицю. Були й такі, що ласували лише язиками соловейків (ану ж дар співу передається). Витягали барила вин та різних трунків і починалась вакханалія. Напідпитку проклинали короля і Бога, що так скоро людина наїдається. Але навіть Господь дав розум людині, як не для того, щоб ним послуговуватись?

Виходили та виригувались, що заладували, і все починалось спочатку. Так день, і ніч, і тижнями, – доки сили стане. По дворі шлялися свині, що ждали своєї черги, собаки, недорізані птиці та вибирали що „аристократи“ виригували. Хмільне п'янило птиць, собак і свиней, що помогали справляти „ufztu“. п'яні кури піяли, собаки вили або залицялись до свиней, пацюки танцювали кадрили. Одним словом: тварини очоловічились. Так цвіт нації підготовляв rezsiar.

Захід. А Гегель називав той час зрілим віком людства. У деяких народів (Франція, Англія, Голандія, Німеччина) еліта зверталась до розуму, що заступив інстинкти. Вони вважали, що розум є найвищою здібністю людини, за допомогою якого можна вирішити усі проблеми і стати володарем всеохоплюючого знання.

Але Жан-Жак Руссо переконував, щоб люди звернулись до природи і вернули хоч частинно те, що розгубили на шляху до цивілізації, щоб поправити своє здоров'я, стати лагіднішими, загострили свої змисли. Він твердив, **що серце має свої основи, які недоступні розуму.** Почуття страху чи таємничості, відчуття

справедливості або кривди для нього були достатніми, щоб закликати до віри.

Французькі енциклопедисти підготовляли ґрунт ідеям: рівності, братерства і волі. Інтелект, здавалось, може заложити основи, на яких розквітне по-новому людське життя.

Розум Ньютона, Декарта, Лейбніца, Канта доказали, що люди незалежно від себе однаково рішають задачі, багато почали вірити в розум, забуваючи, що розум є лише частиною людської природи, і призабули, що інстинкти і почуття є в багатьох випадках сильнішими за розум. Тай життя саме виглядає нелогічним.

Спіноза сказав, що лише наше незнання заставляє нас думати, ніби ми можемо змінити майбутнє. Вільна людина ні про що так мало не думає, як про смерть, і мудрість полягає в тому що роздумує не про смерть, а про життя.

Багато філософів за Арістотелем звертаються до етики. Той, що виховував Олександра Македонського вважав, що **сміливість** між боягузством і хвалькуватістю. З боягуза кепкують, а хвалькуватий сам на себе стягує сміх.

Щедрість знаходиться між скнарністю і марнотратством. Плюшкін (Гоголя) не поминув заржавілого цвяха, гудзика в болоті, дочку вчащав вином з мухами, сам ходив в лахмітті тоді, коли добро цвіло. Батько Горіо (Бальзак) щоденно видавав своїм дітям крупу з ваги, а в шпихлірах господарювали миші. А марнотратні проциндрюють усе, що віками зібрали їхні предки.

Гордість знаходиться між пихою та покорою.

Пиха чи зарозумілість викликає у людей огиду, лють чи прямо діє на нерви, як покора-співчуття, і сердить людей.

Хоча у нашого народу поговірок не бракує, які зродило невільницьке життя, а все-таки неприємно чути, що „покірне телятко дві матки ссе“ (тим більше, що людина не теля).

Дотепність лежить між блазенством і грубістю. Блазень веселить людей, але ніхто з ним не хоче товаришувати. Грубих й бурів, мудів, хамів усі обминають. Дотепні бажані, коли не переступають границь і не веселять людей чужим коштом. Наймиліші дотепи є тоді, коли людина вміє посміятись над своїми вадами та недоліками.

Скромність знаходиться між соромливістю і безстыдством. Навіть надто соромлива дівчина викликає зніяковіння, бо все має свої границі. Коли ж переступити межу, появляється враження, що бракує такту. Безстыдство викликає огиду. І скромна людина вміє знайти стежку, щоб люди не здвигали плечима від зніяковіння за перебільшену скромність, тай не червоніли коли кінчається скромність.

Правдивість є поміж хвальковитістю та мнимою скромністю. – От ми, так ми: вовки коней з'їли, а ми воза не дали. – Перебільшена скромність теж перешкоджає.

Великодушність є вінцем усіх чеснот. Великодушним бути не можна без досконалості. Про себе Арістотель сказав, що „немає що сказати тим, хто одержимий Богом чи дияволом, або тим, кого нещастя доводить до розпусти. З кожним з них неможливо говорити.“

Кант, що ціле життя прожив у рідному місті, лишив нам свої спостереження та дуже цікаві висновки із досліджень над людським характером та етикою. Покласифікував людські характери, старався охарактеризувати поодинокі народи. Кант уважає, що кожна людина має обов'язки супроти себе самого.

Людина є істотою обдарованою внутрішньою волею і може признати обов'язки супроти себе самого. Найперше це відноситься до морального здоров'я.

„Живи згідно природи. Зберігай досконалість своєї природи.“

„Роби себе досконалішим, як створила тебе природа“.

До тваринної природи людини Кант зараховує:

а) інстинкт самозбереження.

в) гін, що стремиться до збереження роду.

с) збереження власної здібності до приємностей, але тваринних насолод життя.

Пороки:

1) Протиприродні задоволення статевих почувань.

2) Надмірне споживання їжі, яка ослаблює здібність доцільно використовувати власні сили.

Що відноситься до обов'язків людини супроти себе самої, як **моральної істоти**, то ця повинність лежить між максимами волі людини і гідністю людства, репрезентованого тією людиною. Отже цей обов'язок полягає, щоб не позбавити себе внутрішньої волі і не стати іграшкою своїх злих нахилів, не стати предметом.

Кант питає, чи людина має право застосовувати свої статеві якості лиш для тваринної насолоди? Згідно правди потрібна обопільна згода, але відносно обов'язків супроти себе, виникає питання чи людина не забруднює (не тільки принижує) людство у власній особі. Таке стремління до насолоди називають похитливістю.

Неприродною треба вважати насолоду визвану не предметом, а уявою про цей предмет, бо мета зникає. П'янство і обжорство ставлять людину нижче тварини.

Ще раз можна повторити, що інстинкт має ту властивість, що виявляє себе там, де найбільше потрібний, де нервова організація бідніша, а розумовий розвиток слабший.

Часто буває так, що придбаним розумом не тільки невміло, але й на шкоду собі користується людина. Інстинкти, що лишились в людині покищо незаміними. Тай певно, що крім інстинктів людина посідає таке, без чого не могла б бути людиною і тим, ким вона є.

Інстинкти, що керують комахами і птицями, дивують своєю доцільністю усіх. Подиву гідна організація життя бджіл дивує філософів, вчених, письменників і всіх, хто спостерігає їхнє життя. Математики обчислили, що шестигранна комірka є найдосконалішою формою для місткості. Вони уміють найефективніше організовувати працю. Навіть гін, що стремиться зберегти рід, є подиву гідним. Трутні відгодовуються до червневого сонячного ранку, коли й вітерець не шелесне і синява неба манить до себе. У такий то ранок принцеса стрілою вилітає, а за нею тичня підготованих трутнів, щоб наздогнати. Принцеса ракетою піднімається у сонячну блакить. Неповоротні грубі трутні відстають. Рвуться лиш сильні, витривалі, прудкі і бистрі. Але й серед них відбувається природний добір. Чим вище, тим менше лишається, і, нарешті, найгідніший стає батьком нової сім'ї-держави. У висотах справляє весілля і мертвим падає, а нова королева, вагітна новим народом, вертає. Роль трутнів скінчилась, і їх безжально вимітають неумолимою мітлою, як мертвий баласт. Новій королеві фаворитів не потрібно. Можливо, без інстинктів і рід би пропав.

Переоцінка.

Коли людина відкрила у собі, чи витворила нові вельори (цінності) та внутрішню гідність, відчула, що без них життя уже не мислиме, бо ті вартості стають ціннішими за фізичне існування. І коли б наперекір переконанню і поглядам, людина забажала зберегти фізичне я, не зберегла б роду, то родились би дегенерати, моральні каліки.

Хто тих внутрішніх цінностей немає, надія вся на посторонні, або вищі сили. Причини своїх невдач теж шукають усюди, лиш не в собі. Хто вірив в Бога – зневірився і шукає помочі у люцифера. Тим більше, що святе письмо не заперечує, що люцифер колись був першим помічником на небі. Але тому, що плани його нездійсненні, а навіть шкідливі людині, його чоловіколюбство виходить людині завжди на шкоду. Усі надії звернені до Бога підводять. Одинокa надія на чорта. У Філадельфії вже й виникло товариство, що поклоняється сатані і жде від нього помочі. А може тим хочуть насолити Богові. Люцифер тільки дбає про наше тіло і його насолоди і потакає нашим похітям.

В результаті того, вони є скороминущими і виходять людині на зло. Бо наше тваринне життя з його втіхами тісно пов'язане з нашіптуванням темної сили. Слабість людської природи, що легко піддається спокусам, а найбільшим злом для людини, особливо тої, що має слабкі гальма. Трудно встояти, коли так багато спокус. І ніби з притона зірвуться усі нечисті сили.

Своєї тваринної природи нема чого стидатись, але й хвалитись нема чим, бо таку мають усі організми на землі. Не тим ми різнимось від тварин, що вміємо ходити, бігати, співати, бо й вони це вміють. Навіть питтям хмільного і куренням не різнимось, бо я бачив цапа, якому найкращий курець міг би позавидувати. А наркотикам тварини теж піддаються. Любити? – Хто не бачив як воркує голуб і крилами креше. Хвіст віялом, шия дугою, та все вихилясами, що й залицяльникові було б чого навчитись. Чи всі вміють заливатись трелями, щоб зворушити кам'яне серце шпачихи? Недавно в газеті я знайшов опис такої події: „На початку липня наша група ентомологів ішла в Зааліському Алатау по гірський дорозі вздовж річки Бузгуль, притоки Тургеня. Нараз мій колега скрикнув і, схопивши мене за руку, подався назад. Збоку дороги лежали дві гадюки. Це були звичайні і досить часті мешканці Тянь-Шаня отруйні щитомордики. Одна з гадюк темно-брунатна підняла голову, подивилась на нас і, блиснувши лускою, кинулась в кущі. Я старався перегородити їй дорогу і затримати, щоб роздивитись. Але вона, вдаривши зубами по палиці, скрилась в траві. На кінці палиці лишилась капля жовтуватої отрути. Друга ясно-сіра гадюка (щитомордики сильно варюються у забарвленні) лежала нерухомо, вона була мертвою. Хтось перебив їй череп каменем. Вбита гадюка була самкою, а жива, як пізніше виявилось, самцем. Зважаючи на все, гадюка загинула день чи два до нашого приходу. Вертаючись через 3 години назад, ми застали ту ж сцену. Брунатний самець, згорнувши тіло перстнями, лежав біля убитої, а голову свою притиснув до голови подруги. Він був дуже чуйним і як перед тим, перед нашим наближенням, ховзнув у кущі. Наш табір знаходився недалеко. Рано я поспішив перевірити гадюк і знову застав їх разом. Ще через день я знову пішов поглянути на них. Ясна самка була буквально розплюснута колесом, бо водій машини полінувався скрутити в сторону. Брунатний самець лежав рядом мертвий. Він не розлучився з своєю подругою і тоді, коли її спотворила машина. Його вбили пізніше ударами декількох гострих камінців. Але платонічної любові серед тварин таки немає. Може, я не розумію що воно таке.

На одному зі стадіонів-гігантів проходили колони дівчат і хлопців. Байдуже блукали очі по колонах. Та з'явилися мені рідні кольори. Далеко було, щоб упізнати обличчя. Хотілось співати, і спазмою стягнуло горло. Може перескакувати через ряди, щоб придивитись ближче. Але здалеку бачиш усіх як одне єство. Так радісно жити, що усім би неба прихилив. Світ виглядає раєм. Так, це не є статевая любов, але вона є сильнішою, тривкішою, вона є постійною, наснажуючою, а не виснажуючою. Ревнувати? Тварини теж уміють. Вони тужать і вмирають з розпуки, що їх розлучили. До домів терпимості догадалися тільки люди. Люди уміють справляти оргії та вакханалії, курити з коньяком при хмільних напінках. Одне в тому людського, що в закуренних приміщеннях, де стеляться випари туманами, фантазія піднімає їх у краї мрій, де сніжно-білі замки, птахи та звіри оповідають про сонце та зорі. Тварини теж шанують силу, а діти без неї втрачають повагу до дорослих. Одного разу по довгих спостереженнях я припер Тодорця до стіни, бо зауважив що до бабці, яка поза ним світа не бачила, ставиться не з належною повагою. Навіть не любить, коли та хоче його обласкати.

– Признайся, ти любиш бабцю чи ні? – довго він відтягався, очима блукав по боках, і коли я не відставав, видихнув: „За що її любити?“

– Як-то, – питаю.

– Ну, вона не може скакати на одній нозі, тай взагалі.

– Що взагалі?

– Ну, якби я її штовхнув рукою, вона б упала.

С.: – А відвага, завзяття?

Б.: – Пржевальський описує випадок в Кореї. Господарі спасались від хижаків тим, що ставили навколо хліва високий паркан. Але й те не завжди їх спасало, бо час від часу голод приганяв тигрів в загорожу. Біля хліва ходила корова з телятком. Тигр перескочив паркан, схопив теля і кинувся тікати. Розлючена корова забула про власну безпеку і рогами заатакувала тигра так, що йому було вже не до теляти. Восени 66 року в „Правді“ описувався такий випадок: – В калмицьких степах мисливці застрілили в небі орла, що ширяв. Знай – щось застрімив, бо зложив крила і каменем кинувся вниз. Але через пару хвилин орел знову піднявся, а попри мисливців промчав заяць. І знову орел кулею злетів на землю, але більше не піднявся. Коли мисливці під'їхали до того місця, орел лежав з вирваним нутром, а по зайцеві слід застиг. Догадатись як розігралась драма не трудно. У безвихідді заєць ліг на спину і при-

йняв смертельного ворога задніми ногами, які завжди його спасали. Над Адріатиною рік-річно відбувались бої між орлами та бузками. У Європі бузки розбили вщент володарів гір, змусили решту тікати і переслідували, щоб більше орлам не поводилось зачіпати бузків.

Американський дослідник над дельфінами Ліль оповідає майже неправдоподібні історії про своїх вихованців, яких тепер ставлять по розвитку інтелекту зараз же по людині. На жито записано поки що тільки добрі діла. Навіть на кривди дельфіни відповідають добром. Дельфіна-лоцмана, що 10 років водив між рифами кораблі, якийсь божевільний поранив. Дельфін вигоївся, забув кривду і знову став водити кораблі. Може, й в недалекий час, що дельфіни внесуть поправки в етику володаря землі. І так. “Пізнніше самого себе”: і на сьогодні є велінням. Пізнай своє серце: добре воно чи зле, чи чисте є те джерело, бо мудрість підповідає, щоб узгіднити волю з кінцевою метою; вимагає від людини, щоб вона усунула злу волю і плекала задатки доброї волі. Викликати задоволення своєю добродійністю є людським. Відчуття вдячності, співчуття також є людськими. А пороками є лайка, знущання, зарозумілість, пиха, лінь та інше. Кант повчає, що в дружбі любов повинна єднатись з пошаною. Навіть найкращі приятелі не повинні допускати безцеремонної фамільярності.

Помило того, що трудно людині жити поза суспільством, відчуває потребу товариства, любить ділитись своїми радостями і горем, але часто ховає свою думку. У поведінці з іншими, людина повинна бути ввічливою, товариською, гостиприйнятною. Духовними силами Кант називає такі, що можна застосувати за допомогою розуму: математика, логіка, метафізика природи (логіку і метафізику природи зачисляє до філософії). Душевні сили знаходяться в розпорядженні розсудку і тих правил, якими він користується для задоволення будь яких намірів, а досвід їм служить напрямною. До них зачисляє: пам'ять, уяву та інше, на яких ґрунтується освіта, смак (внутрішні і зовнішні прикраси) і культура тілесних сил (гімнастика). Кант вважає, що треба піклуватись і гімнастикувати ту тканину, без якої людина не в силі виконати своїх завдань, тобто тіло. Лок вважає володіння своїми страстями правдивим розвитком волі, а Берксон (фр.) думає, що інтелект та інстинкт не можуть повністю зійтись і повністю не бувають один без одного. В основному Берксон вважає інтелект нещастям в людини, тоді, коли „інстинкт у кращому його вияві бачимо у мурашок, бджіл, і у Берксона“. Бджоли між собою не конкурують, не стримляться до шани і не

використовують розуму, щоб критикувати матку. Договір між ними є природним, а не штучним.

Якби підсумувати сказане, то виходить, що прикмети характеру, куди входять чесноти, і сила волі, служать людині щаблями, по яких вона піднімається, – є ніби підоймою, яка відриває людину від тваринного і рухає до вищого життя, що є тривалішим, яснішим і стійкішим.

Ті, що туди піднялись, не хочуть вертатись униз. Життя людське так різниться від тваринного, як небо від землі.

І по нашій землі ходив Григорій Сковорода, повчав бідних, картав пихатих, збирав гроші на університет. Сам був ходячою академією і своїм життям давав приклад що є вартісним, а що не має ціни, що тривке, а що скороминуще. Лишив слід на нашій землі та стежки не протоптав. Позаростало поле хотією та кропивою. Ті, що могли – не хотіли, а ті що стремились – не мають сили. Аж владним голосом перестеріг пророк неситих: „схаменіться, недолюдки, діти юродивих!“; усі дивувались, що звичайно інертні маси захвилювались при першому ж його слові. Їхнє невдоволення подібне гулові океану, мовкнуло і хвилию стелилось до його ніг. „Нарід сам собою німий, але геній говорить його устами, Бог разом з ним“. Уох populi, vox „Dei“ рішає „Народ“.

VII.

Спорт.

Завдяки заходам поважних установ і державним фондам, люди вивчили як найдосконаліше рухатись, щоб найшвидше бігти, найвище скакати та найдалше кидати списа. Руханку вводять у школу як обов'язковий предмет, де учать кваліфіковані педагоги. Усі зрозуміли, що здоров'я людини є в прямому відношенні не тільки до живлення, але й до проведених годин на свіжому повітрі. Без їжі людина проживе багато днів, без води кілька днів, а без повітря пару хвилин. У країнах, де переважає міське населення, справа здоров'я громадян є у прямому відношенні до будови стадіонів, дешевої комунікації (щоб вивезти у вільні від праці години людей на лоно природи) та переконання людей в користь руху. Сьогодні спорт охопив широкі верстви населення. Під словом спорт розуміють не тільки гімнастику, легку та тяжку атлетику, водний, зимовий та літній спорт (лижі, ковзани, сані), але різні ігри. Деякі ігри, правда, походять на видовище, бо нагадують публіку римських часів.

На такі видовиська збираються тисячі не для зміцнення м'язів, чи фільтрації легенів, або естетичної насолоди, але щоб розго- нити пристрасті. Багато йде там, де більше емоцій. Коли б країни відмовились від думки, що показником добробуту, висо- кого життєвого рівня, або досконалого політичного ладу є не кількість здобутих золотих нагород, а процент населення, що систематично займається спортом, тоді затратені видатки на спорт дали б кращі результати. Для такої делікатної машини як людський організм брак руху є дуже небезпечним явищем. Найперший удар наноситься серцево-судинній системі. Немає м'язових напружень, нема потреби, щоб кров у великій кількості надходила до м'язів, та й до серцевого м'яза також надходить менше крові, надходить менше кисню, поживних речовин, менше кров виносить продуктів розпаду. Коли серце не посилає достатньо крові, працює на пониженому режимі, серцева ткани- на вироджується і наш мотор підпадає різним захворюванням.

Соколи.

У 60-х роках минулого століття Тирш заснував спортивне то- вариство „Сокіл“, завданням якого було оздоровити слов'янське плем'я і вже у 20-му столітті у кожному чеському селищі була „Соколовня“, що належала до найважливіших громадських спор- руд. У містах „Соколовня“ займає цілий квартал, де містяться не тільки будівлі з гімнастичними залами і лазнями, але й ма- ють літні майданчики, куди переноситься усе спортивне життя літнього сезону. Майданчики обладнані спортовим знаряддям та місцем для легко-атлетичних змагань, бо якраз соколи на відмі- ну від інших європейських товариств різняться тим, що крім гімнастики плекають легку атлетику і вводять її у змагання. У великих містах крім „Соколовень“ існують гімнастичні шко- ли з басейнами. „Соколовня“ – це велика споруда, де одночасно можуть відбуватись гімнастичні вправи в різних залах. Крім гімнастики плекають фехтування на шпагах, боротьбу, бокс. У нижньому поверсі є роздівальні, а під ними лазні. Ще перед І світовою війною „Сокіл“ охопив майже все чеське населення. Тоді ж і появилась поговорка: „Що чех, то сокіл“. Недаром пер- шим міністром оборони Чехословаччини був начальник „Соко- ла“. Товариство ставило своєю метою витягнути з домів на гри- ща, чи в гімнастичні зали усіх громадян. І вже коли в хаті по- явився сокіл, то вважав своїм обов'язком завести до „Сокола“ решту своєї сім'ї. У гімнастичних залах вправляючі ділились на гуртки по якості. Від найкращих до початкуючих за якістю бу- вало до двадцяти гуртків. Найтрудніше давалось молодим і ви-

соким, бо вони за короткий світ не встигали придбати так багато сили і зручності, щоб оволодіти своїм тілом. Цікаво, що гурток 70-ти літніх і вище стояв не серед останніх. Не могли вони змагатись з першими, але їхні вправи на снарядах відзначались високою якістю не надто складних комбінацій. Майже всі вони ціле своє життя були соколами і кожен рух був відшліфований постійними вправами, наполегливістю і сталим відвідуванням. Осуджували тих, що не акуратно ходили і часто пропускали заняття. Значення має те, що в гуртку за якістю усі майже одна- кові, бо інструктор навіть кандидата на краще пересував у ви- щий гурток. Так досягається дружність і почуття росту, усу- вається кепкування і зніяковіння перед кращими. У гуртках па- нує дух змагання з власними недоліками. У змаганнях існують різні категорії трудності вправ. Отже змагаються не тільки пер- ші гуртки, але й другі, і треті, і т. д. Змагання мають форму товариських зустрічей між окремими колективами, і вигравали гуртки як в іграх. Кожен старався не тільки виконати якнай- краще, але сприяв, уболівав, переживав і помагав кожному зі свого гуртка. Не забували й тих, що збирали найбільше балів і всі їм були вдячними.

Товариство не стремиться виховати чемпіонів. Усі старан- ня прикладаються, щоб якнайбільше число займалось рухан- кою. У найбільшій пошані є ті, що ніколи не пропускають за- нять і стараються виконати усі вправи. Коли порівнюють навіть здібних, (виражаючись по-теперішньому перспективних), але таких, що неакуратно відвідує, і безперспективних, що стало відвідують і стараються бути кращими, то надають перевагу тим другим (перевага духовних якостей). Перестерігається точність. Кожного тижня два вечори для чоловіків, два для жінок і два для дітей. Вправи починаються загальним прорухом, легкі рухи, щоб серце привикло до інтенсивнішої праці і розігрілись м'язи. Вправляти на трьох снарядах, які за кожним разом міняються. По вправах розривкові ігри і лазня. Усе разом тривало до пів- тори години. Під час вправ винятково доброзичлива і радісна ат- мосфера. До себе звертаються через „брат (сестра)“. Фізичне ви- ховання людського організму завжди зв'язане з засвоєнням пев- них духовних прикмет, що впливають на характер, який вироб- ляється протягом розвитку людини. Основи, які дитина отри- мує у спадщині потребують підтримки, якщо вони є добрі, і поправок, коли йдуть у розріз з добрими. Твердять, що набуті знання батьками передаються дитині у вигляді кращого за- пам'ятовування. А звички, що наближаються до інстинктів, тим більше передаються дітям.

Зрозуміло, що характер батьків повністю не переходить, бо на нього складались не тільки набуті прикмети батьками, але й передані предками з попередніх поколінь. Коли ж життя підтримує добре, що заложено у дитини, поправити непотрібне, зміцніє добра риса і виросте у чесноту. Вмілим підходом дисципліна чи карність переростає у самодисципліну. Юнак, що ставить перед собою певні завдання і змушує себе, переборюючи вроджену ліню тіла до звичок, які переходять у необхідність чи потребу організму (миття, чищення зубів, полоскання рота).

У руханці постійно підвищують вимоги, ускладнюють завдання введенням нових елементів у комплекс вправ, що треба виконати на снарядах. Для того потрібно бути сильним, зручним і наполегливим.

Прикмети.

Без рішучості та сміливості, що мусять перебороти внутрішній страх перед можливим ризиком, неможливо займатись гімнастикою. Майже на кожному приладі нові викликають страх: вдасться чи ні? Мимо надійної страховки, що постійно стоїть біля приладу, у сильніших вправах з двох сторін, потрібна відвага. Непевність у своїй силі викликає страх і тільки відвагою можна заставити себе до дії. Кожному допомагає побороти свої слабкі сторони цілий гурток. Постійність таких вправ стирає певний страх, прищеплює довіру своїм силам і виробляє звичку. Для досконалості у виконанні вправ необхідне самоопанування.

Ідея та думки Еллади не були чужі християнам з перших століть н. е. До літератури і мистецьких форм архітектури вернулись в добу Ренесансу, а під кінець минулого століття нагадали, що „В здоровому тілі – здоровий дух“.

Олімпіади.

Може, це була реакція на виснажуючу працю розуму й журби за хліб насущний XIX ст. А може, нагадали, що в класичному світі стремились до гармонійного співжиття тіла і духа. Так чи інакше, а в 1896 р. відбулась перша олімпіада нашої ери. Коли греки у 776 р. до н. е. влаштували I олімпіаду своїх держав, то домовились, що олімпіада буде символізувати **мир**. Змагання на грищі виривали зброю від бога війни. Остання Олімпіада античного світу відбулась у 394 р. н. е. Через півтори тисячі років знову вернулись до грецьких традицій і з вдячністю до колишньої Еллади ввели марафонський біг на знак подій, що грецький воїн Фердінанс пробіг 40 км, щоб оповісти місто про перемогу.

Прибіг на площу, вигукнув „ненікамен“ (ми перемогли) і впав мертвим. Вже на I Олімпіаді в Греції листоноша Луїс Строс здобув вінок і досмертні пошани та пам'ятник. На Олімпіаді в Лондоні (1904 р.) відзначили грека за завзяття. Грецький спорт хотів за всяку ціну перемогти, щоб піддержати славу предків. Останні десятки метрів забирали усі сили, і перемога виховує. Тричі падає, зімлілий, і тричі піднімається. У 1952 році абісинець Бікіла босоніж пробіг 42195 м за 2 год 15 хв 16 сек. Героями Олімпіади гордяться народи. У Ф. є парк, де кожне дерево посаджене в честь спортивної перемоги, співають пісень про переможців (фр.), а в Бразилії футболіст Пеле нагороджений міністерством освіти за те, що спричинився до поширення освіти в країні, бо безграмотні вчилися читати, щоб прочитати його спогади. Олімпіади спопуляризували легку атлетику, яка в спорті вважається королевою, бо вона потребує великого самовиховання, самодисципліни. Там усі надії покладені тільки на себе. Можливості людського організму у порівнянні з теперішніми результатами є фантастичні. Апарати костей, м'язів, сухожилів є такі сильні, що коли б їх використати, перевершив би досягнення теперішніх чемпіонів у 2–3 рази.

Товариство „Березової кори“.

Ернест Сетон-Томпсон родився в Англії в 1860 р. Батьки переїхали до Канади, коли Ернесту було пару років. В юних роках він цікавився орнітологією, пізніше зоологією і мистецтвом. Освіту завершив у Паризькій Академії мистецтв. Юні зацікавлення взяли верх, а мистецькі здібності стали прикладними. Його оповідання із життя птахів та звірів були такими захоплюючими, що Томпсон об'їздив всю Америку з виступами, щоб задовільнити поклонників. Під кінець минулого століття Е. Сетон-Томпсон організував товариство птахів та дівчат, яке поставило метою виховати кращу людину. Він уважав, що погоня за химерами в цивілізованому світі, зробила людину холодною, бездушною, обезцінила життя. Щоб вернути щастя, треба вернутись до природи. Якщо колись природа ставила пастки, то розум пристосувався і запряг деякі стихії, вир, і природа стала добродійною. Він переконувався, що близьке пізнання природи, життя серед неї і спостереження – робить людину ласкавою, кращою і збагачує внутрішню природу. В основу виховання Томпсон поклав: „вивчення природи за допомогою змислів (зір, слух, нюх), малювання та розуміння природи та привчання до добрих діл“. Людина, що відчуває насолоду від свого доброго вчинку, поганою не може бути. Такі думки в Європі не були

новими. Діти сонця і весни звернулись до матері-природи за допомогою, щоб вернула ті сили, які розгубили предки, щоб навчила жити і досягнути тих цілей, що ставили перед собою. Маленькі вчилися як позбуватись страху, набувати акуратності, точності, карності, слідкувати за своїм тілом, щоб бути здоровим – гартованим.

Старші впливали каянями на ясні зорі, піднімались на вершини, де їх чесали дощі, змагались з хуртовинами і співали: „життя не жарти, не казки, а праця бурі і негоди, – гартуймо ж наш козацький дух“. Усі вони заглядали до бідних хижин, щоб краще пізнати життя та нехоту сльозу втирати; вивчали шляхи, щоб знайти те, що веде на дорогу щастя. Та як дуже далеко, а то й ніколи не дійти до мети, коли брак волі.

Воля – чи не найважливіша із прикмет людини, коли людині треба долати внутрішні і зовнішні перешкоди, щоб дійти до мети. Спочатку появляється усвідомлення мети, потім людина приймає рішення, вибирає найдоцільніші способи для здійснення, і від сильної волі залежить чи дійдеш до мети. У всіх людей є різні задатки волі, але яка вона – залежить від людини, праці над собою, самовиховання, щоб завдатки розвинулись або заниділи. Безвольна людина, подібна до човна без весел, або тріски, яку житейські хвилі носять по воді. Людина з могутньою силою волі творить чуда, навіть вмішується в автономні органи тіла (зміну ритму серця, праця нервової системи і т. п.). Отже свідоме спрямування людини на виповнення дії – називається волею. Людина, яка досягне вершини у володінні своєю волею, ніколи не використовує її на зло. Щоб досягти таких вершин, людина проходить ніби через горно, котре очищає її. Там вона набуває таких прикмет як нездібність зробити зло, правдивість, чесність, чистота, безкорисність і т. п.

Отож, вміння володіти своїми страстями вже є ознакою, що людина має волю. Жан-Поль Сарт так характеризує волю людини:

„Кажуть, що існувати, то займати певний простір часо-простору, знаходитись у той день, місяць, рік у тій точці. Але чому мене порівнюють з річчю, якщо я існую в сенсі вище описаному, існую як предмет? Але ж я живу, чую, терплю, ціле життя переслідую свої химери, до чогось зміряю і стараюсь це здійснити. Вже видається мені, що осягнув, як знову зазнаю поразки. Почуваюсь в ній, знову мрію, зазнаю невдач, перемагаю. Одне лиш знаю давно: жодна перемога мене не задовільняє – А стіл? Чи він теж переживає це все? Не маю жодних підстав так думати. Так чому ж мене порівнюють з ним?

Зрештою, я до нього подібний, але лиш тоді, коли я буду минувиною, або тоді, коли мене нема. Тоді вже не можу нічого змінити. Коли вмираю, моє життя звільняється з під мого панування. Але лиш тоді, коли вмираю, до того ні! Поки існую, можу все зробити. І кожен мій крок змінить цілий довгочасний сенс. Мої можливості є, правда, обмеженими, погоджуюсь. Але завжди можу не погодитись. Можу заперечити навіть розтворюючій силі. Можу не піддатись найстрашнішим тортурам. Це від мене залежить. Я вільний!“

Недаром кажуть, що нема такої сили на землі, навіть якби з'єднати усі армії світу до купи, то не змусять мене сказати того, чого не схочу. Бо й найменшій на землі травиці дала природа таку велику потугу життя, що хоча б усі деспоти від самого Німрода почавши, працювали над тим, щоб її на світі не було – не здолали б сего вдіяти, а не то що людину.

Сила волі зв'язана і такою прикметою як витривалість, що не боїться жодних перешкод і часу, коли ж знову брак її – гасне солом'яний вогонь при першій невдачі. Людина, що має силу волі, вірить у свої сили, а віра піднімає гори. Трудно повірити, щоб людина могла бути ідейною без сили волі, бо на шляху до перетворення ідеї в життя не самі троянди зустріне. Людина, яка має такий важіль як сила волі, не задовольняється протореними шляхами. Вона відчуває почуття честі, бо знає собі ціну і вміє додержати слово. Вона шанує культ успіху, бо чує в собі силу, бездоганно володіє собою у всіх ситуаціях і не дасть себе вивести з рівноваги. Життя для такої людини не страшне і вона не нудьгує з безділля. Вона не шукає дешевих розрад, наче зів'ялий і втомлений старець, якого вже нічого не цікавить крім задоволення дрібних потреб схлялого тіла і журби як би пройшов час. Такій людині не потрібно штучно-збуджуючих середників, бо кров в його жилах вирує. Відпочинок мусить бути творчим. Людина сильної волі ставить на І місці добро громади, а не свої інтереси. Один із філософів каже: „Я навчаю „ні“ до всього, що робить слабим і втомливим. Я навчаю „так“ до всього, що загартовує і збільшує сили“. „Потаємні внутрішні причини, особливості народу, які дають дихання, життя і тілість (матеріальність.– Л. Б.) його тілу, творять характер народу“. Кажуть, що світ виник внаслідок волі, а не навпаки. А винятки потверджують правила. Дух дівчини, що ніколи не була здоровою, „на убогим сумнім перелозі сіяв барвисті квітки“. Сіяв він їх на морозі. Та найбільше диво, що квіти ті сходять, хотя тіло її прикрите землею.

Наука.

Сьогодні люди слухають дихання надр землі і прислухаються до шепоту галактик, що розбігається до безконечностей, важать світло та міряють скорості світів. За $1\frac{1}{2}$ години облітають нашу планету і фотографують сусідні. Знайшли формулу подвійності природи світла та не можуть пояснити її словами.

Впрягли скриту енергію атома, та не можуть зловити рак, що точить людський організм. Роблять операції промінням світла, та не вміють створити угледодів променистою світловою енергією як це робить зелений листок. Чим більше знають, тим більше питають. І найбільше питання стосується не галактик, що віддалені від нас на 12 мільярдів світлових літ, а природи самої людини.

П. Рубічек (англ. філ.) вважає, що можливості розуму ограничені, і тому він не може, і не повинен, розглядатись на щось абсолютне. Це беззастережна нерозумна, зовсім ірраціональна претензія розуму, яка в свою чергу покликає до життя шалену ірраціональну реакцію екзистенціалістів. Відкриття „несвідомого відіграло велику роль у розхитуванні авторитету розуму“. Це психологічне обмеження розуму є можливо найбільш рішучим, бо вік розуму був зовсім побудований на утотоженні людини з його розумом. Бо якщо несвідоме має реальну силу, а це сьогодні не підлягає жодному сумніву, то розум вже не може бути абсолютним. У „вік розуму“, „зовнішнього думання“, питання „чому“ було безпредметним. Ми не знаємо і не можемо знати навіщо існують зорі, навіщо існує речовина, матерія, земля і найважливіше, навіщо ми породились, і чому повинні вмерти. На його думку ми у нас самих (самі в собі) відкриваємо абсолютні цінності, що знаходяться за межею розуму. Розум не повинен панувати, а служити.

Наркотики.

Тваринна насолода переходу їжі через рот і стравохід, безпроблемне пиття вже не задовільняють тих, хто шукає емоцій та насолоди, що „ловлять день“. Вже іграшкою здаються кокаїн, морфій, героїн, маріхуана. Із пляшки випустили злого духа ЛСД (діетиламінова кислота), довкола якого вже твориться культ, релігійна секта „ЛСД“.

Наркотична сила ЛСД перевершує все, що досі було відомо. Лиш є винятки, коли ті, що раз попробували ЛСД, є здатними опертися його силі. Та найцікавіше, що медики передбачають для ЛСД казкове майбутнє. ЛСД лікує алкоголізм, невротичні захворювання, полегшує страждання хворих раком. Зробив

революцію в лікуванні психозів. Один хворий розказує таке: „Препарат до такої міри розковує підсвідоме, що воно стає ясним. Занурюєшся у потаємні глибини власного розуму і бачиш, які саме хибні уявлення та провини спричинились до змін в поведінці. Я дізнався про себе геть усе. Це було ніби нове попередження. В результаті цього нервового напруження зовсім зникло“. А сам винахідник Альберт Гофман розказує, що „зовсім втратив контроль над часом. Час і простір дивно переплутались. Мені здавалось, що я перебуваю за межами власного тіла, що я вже помер. Мое „я“ висіло десь у просторі, а на лінві я бачив своє мертве тіло“. Не дивно, що ЛСД наробило так багато шуму в світі. Стремління до пізнання і самопізнання, стремління вирватись з оточення навколишнього світу, світу накиненого, та навіть заглянути по той бік буття, штовхали людей на хибні дороги у світ привидів, галюцинацій, марень. У таких пошуках направляли на обманливе самозабуття, веселили серце, ніби примножували сили, і вводили людину у стан розкоші та наближували себе до оман-богів. А після платили повною апатією до життя і втратою сил. За 1965 рік у різних країнах поліція конфіскувала:

1. Опію – 37 тонн;
2. Морфій – 431 тонну;
3. Героїну – 320 тонн;
4. Індійської коноплі – 157 тонн.

Наркоманія є хворобливим потягом і привычкою, яка після передається дітям у спадщину. А діти одідичують як непереборну силу за наркотиками. Обманливе враження добробуту, радості, добра, приємного заспокоєння, або ж хвилювання обкрадає не тільки себе, а й майбутнє покоління. Кофеїн, що міститься у листі чаю і зернах кави, викликає зміну настрою (тугу, апатію, подразнення), втрату пам'яті, уваги, ослаблює волю, порушує функції серця, ослаблює статеву функцію і виснажує організм. Без дисципліни розуму і почувань ніхто не осилить тої тяги, якщо вона є до кави чи чаю. Згори таких питань не можна рішити, бо де нема виховання та самовиховання, нічого не зміниться. Бувають ще й гірші випадки. Нерідко чуємо про сучі гульбища (яких і макаки б гидились) в роді „Синьої кобили“ (голубая лошадь). Усе це повинно бути пересторогою про ті пастки, зрадливі яри і вовчі ями, які чигають на слабу людину, що пливе течією своїх пристрастей. А люди все-таки тягнуться до високого. Властивим людині є спотикатись. Хто частіше, хто рідше, але завжди людина підіймається, щоб верстати дорогу, бо той її осилить, хто йде.

Вершини.

Не всім суджено досягнути вершин. Кого зупиняє табун овець на полонинах, кого сметана, хто заслухається у трембіту, чи сопілка зачарує, кого карі очі. Хто засне стомлений у чагарниках ялівцю, а хто вперто простує по гострих каміннях, бо манить його сліпучий сніг. І лиш вибранцям долі вдається пробитись крізь вихри і заметілі, пурги, сніжні вали, стрімкі льодовики до вершин. Завжди людям імпонують ті, що перемогли на своєму шляху не тільки зовнішні перешкоди, а й свої слабості. Швейцарець Піккар (син того, хто першим піднявся у стратосферу) опустився у батискафі в Тихоокеанську прірву нижче 10000 м, австрал Хілларі і шерп Тен-цінг (з гімал. племені) піднялись у 1953 р. на Джомолунгму (Монт-Еверест 8848 м). Ця звістка облетіла світ. Раділи не тільки альпіністи, тішились спортсмени, усім було радісно, хто хоча трохи слідкує за розвитком людського духа, людини взагалі, бо в кожній перемозі вбачається і частка твоєї перемоги, якщо ти тільки стремишся. Не одну людину, не одну експедицію з'їв „білий дракон“, що сидить на даху нашої планети. У знак визнання такої події англійська королева надала їм титули. У тому ж році група французьких альпіністів з Герцогом на чолі вийшла на останні 2000-ник, що належав до найтрудніших. Коштом втрати руху Герцог здобув вершину і стає героєм Франції і Непалу, бо виявив небуденну волю до перемоги. У кожного в житті є свої вершини, та чи кожному вдається їх здобути? Френсіс Чечестер, що має 65 років, за 226 днів на парусній яхті сперезав земну кулю. Останні сотні метрів він проплив тріумфально у супроводі цілої флотилії кораблів (починаючи прогулковими і кінчаючи військовими кораблями). Десятки тисяч людей цілого світу, що вміють цінити волю і мужність, ждали цілий тиждень (бо зустрічний вітер затримав яхту), щоб віддати йому шану. Мільйони сердець бились в один ритм, бо туга за великим завжди мучила людей.

Хто ж він?

– У 1924 р. першим перелетів з Англії до Австралії за 180 г. через Тасманове море (2000 км), отримав премію. Під час однієї посадки розбилась машина, і він зазнав 13 переломів. Коли тепер журналісти запитали, що він думає на майбутнє, відповів: „Всюди є простір і завжди є можливості до мети.“ За цей подвиг став „рицарем“. Гартуймо ж наш юнацький дух! Юнацьке гасло воля й рух!

Вище наведені приклади ілюструють, що люди вміють належно оцінити ті прикмети, які виносять людину на вершини. З такою волею в грудях скривається відвага, гордість, туга за

могутнім великим „ворогом“ (яким є завжди для парусної яхти морська стихія).

*„З глини вся земля, то ж з глини – вся людина
невже... плитку перемісить всю?
Хай в корчах корчиться тверда лобата глина
З усіх жарких ярів, з усіх бридких угод.
Занурюй кулаки в її яругу душу
Їй поперек ламай, пресуй її хребет
Хай чує твій екстаз, твою захланність дужу,
Твій моцартівський дим хай смалить салюта.
Знай сити міру зла й добра веселий голод,
Спізнай усе, як є, і хай сопє юрма...“
То ж тільки глина є – ще все на світі голо,
То ж тільки глина є – людини ще нема.*

(Іван ДРАЧ)

Не дивлячись на гіркий досвід молодого автора, а людина вже є!

У попередніх гутірках говорилося багато про ті основи, про той ґрунт, над яким працювали природа і попередні покоління, що місили потом і кров'ю, та передали нам у формі різних систем, інстинктів, генів та інше.

Часто люблять порівнювати душу дитини з чистою книгою. Що, мов, напишеш – те й прочитаєш. Коли ж порівняємо з нивою навесні, яка жде сівачів, то може ближче буде до правди. Дитині, що явилась на світ, природа ніби ввімкнула усі системи, котрі заклали попередні покоління. Усі потенціальні можливості жадібно ждуть гостей зі зовнішнього світу. Може ті системи народженого організму подібні до квітів, що розкриваються у погідній весняний ранок? Коли мати трирічної дитини запитала видатного лікаря-педагога з яких пір може вчити дитину, він відповів, що вона вже спізналась на три роки. Бо з перших днів дитина вивчає незнаний довколишній світ. А деякі твердять, що вже в лоні матері формується духовний світ дитини, що дитина сприймає біоструми настрою матері, її переживання, радості і болі. І вже цей період відбивається на психіці майбутньої дитини. Дитина повинна рости в атмосфері взаємної любові своїх батьків, що дихають ніжністю. Коліскові пісні будять струни в грудях дитини, щоб у майбутньому відіграватись на чиемь зітхання. Батьки і середовище оберігають, щоб комочки не ранили душі, ще такої ніжної. Коли ж пробуджується спостережливість і здібність аналізувати – дитина в силі усвідомити чи відповідають слова вчинкам. Лиш користуються впливом серед дітей ті, що вміють навчити своїм життям, своїм прикладом. Злі люди не

можуть виховати добрих, аморальні – моральних, злочинці – чесних.

Якщо на тій ниві посіяти будяччя, чортополох чи полону, то власник тієї ниви ціле життя буде жалити навколишніх і ранили близьких. Часті повторення якоїсь думки надають перевагу одній рисі над другою, аж поки ця риса не стане домінуючою, а друга так притупляється, що нарешті зникає. Завдяки такій можливості фізіологічної основи організму, можна виховати такого, що поставить метою свого життя „ощасливити“ ближніх постійними підозрами, шипами (коли займає якесь становище), чи добачає у кожному свого ворога, якого треба знищити. Вовки виховують хижаків. Якщо наша пам'ять була б більш услужливою, пригадала б наші дитячі роки і спостережливість над навколишнім світом і життям дорослих.

Якби то перестрогою для нас було те, що й діти розуміють грецьку поговорку – „людей пізнаємо не по словах, а по ділах“ – значно швидше наступило б добро.

Брати Мауглі Кіплінга вели себе краще від людей у присутності маленького Мауглі. Пантера Багіра старалась навіть приховати ціле плем'я: щоб хлопчик не засвоїв дурних звичок. І коли вже розуміючий Мауглі запитав Багіру, чому вона не познайомила його з мавпами, то заперечила мавпам навіть право називатись тваринами, просила не звертати на них жодної уваги. Вони ж не мають жодних законів. А якщо й мають, нехтують ними, обезцінюють і не дотримуються їх.

Часом хочеться сказати, що доля людини тісно пов'язана з напрямком духовних рушійних сил, що закладені на світанку. Можливо математик висловився б, що результат залежить від теореми, яку людині зложать під серце на початку її руху по життєвій орбіті.

Колись за неписаним законом у західних областях в одній сім'ї, від одних батьків жили діти двох націй. Якщо мати вважала себе греко-католичкою – дочки автоматично хрестились в костелі, а це означало, що їх вважають поляками. Хлопців же хрестили в церкві. Було й так, що дітей хрестили в костелі, коли батьки були греко-католиками, чи навпаки. І від того залежала національна приналежність людини. Виходило, що дитині ніби кладали перфораторну карточку із певними аксіомами. Було так, що брати і сестри проходили свій вік рядом у дружбі і любові. Але траплялось, що певні історичні події, національні протиріччя піднімали над ними непрохідні перешкоди, або доля розкидала їх у різні сторони. Зрештою це спостерігається і у братів, що вірять у різних богів.

З того випливає, що повторювана аксіома вершить і диктує.

Кожна людина є обмеженою, бо їй бракує відповідних струн, які б відзивались на позиви різноманітного навколишнього світу.

Кожна людина підходить суб'єктивно до всіх подій, бо отримує не всі інформації і виникає скривлене відбиття певної події.

Коли ж часто згадуємо про якусь „модель“, надаємо їй перебільшеного значення і ця „модель“ піchnавіє до неприродних розмірів та не дає розвиватись іншим моделям.

Але життя людини поза суспільством немислиме, і кожна людина хоче знайти своє місце у тому суспільстві. Суспільство ж, чи людські формації у різні часи ставили перед собою нові цілі, вбачало нові ідеали та стремилось прищепити новому поколінню нові чесноти.

Якщо ми вибираємо зернини, щоб уявити собі життя далеких предків, розсипи про життя 3-тис. віку, то про життя античної Греції і Риму zostались цілі бібліотеки. Ідеали поодиноких грецьких держав утотожнювались. Спарта, яка хотіла підкорити навколишні держави, ізолювала себе від інших, забороняла поширювати відомості про звичаї, обичаї і мораль інших держав, вибирала майбутніх воїнів серед немовлят, гартувала їх голодом і непосильною працею. Афіни вважали ідеалом демократичний лад, і коли виховання спартанця було однобоке, афінці старались про всебічне виховання, то римляни старались виховати полководців, дипломатів і державних мужів. Для розробки зручності спартанці дозволяли собі красти, лиш би не попався. Фізична міць і виносливість була основою виховання. Спортом займались і жінки, які грали помітну роль та користувались певними правами. В Афінах обов'язком кожного батька було виховати свого сина і навчити музики і гімнастики. Під словом музика розуміли усі форми навчання під опікою муз (читання, писання, рахунки, музика). Але й дивували чужинців, що люди боряться ніби душать один одного, підставляють ногу одному, щоб завалити, або, намазавшись, валяються в поросі, чи стараються підняти один одного в повітря.

І Сократ (436–338 р. до н. е.) признає значення природних здібностей, але вважає, що можна досягнути великих успіхів ретельною заповзятю працею. А поєднання таланту з наукою дає людині незрівняні переваги. Платон вважає, що до певного рівня може підняти кожен громадянин. Для тіла – гімнастика, для душі – музика. І Платон, і Арістотель признають, що музика розвиває любов до прекрасного. Але насильством трудно добитись успіху. Арістотель надає великого значення власному

прикладу, домашнім обставинам і перестерігає, щоб не допускати до гидких видовищ, лайок і т. п.

Демокріт каже, що набуті навчанням привички стають ніби другою природою.

Сенека (4–65 р. н. е.) виховує римських дітей у дусі Сократа і Платона про вище добро, чесноти. Успіхів можна досягнути не словом, а власним прикладом. Набагато довший шлях через приписи, коротший і успішніший – прикладами.

Фобій Квінтіліан перестерігає, щоб оберігати дітей від шкідливих впливів, але не ізолювати від людей. Робити так, щоб наставників любили не менше від самого заняття. Джерелом і коренем шляхетності є правильне виховання, і зерня того не варто скупитися. Щоб літати на щоглистих драконах і ховзатись по рідних валах, варяги мусили бути безстрашними і завзятими. Але щоб відібрати апетит нашим хижим сусідам на півдні, у XV–XVII ст. збирались на Запоріжжі такі, що не боялись мук, не боялись лізти в горло смерті і піднялись духом до споглядання, коли тіло горіло. Ті, що оперлись наступу півмісяця, не встояли перед павутинням ідей у майбутньому. Техніка, якою ми зараз гордимось, раптово не виникла в умах кількох одиниць, а є вислідною багатьох поколінь. Нинішнє суспільство показує не на розрив з минулим, а розвиток тенденцій минулого. Але технікою без великих зусиль може користуватися кожен. Здобутками духа, його проміннями купатись можуть ті, що піднялись вище своїх слабостей, атакували свої пристрасті, підкорили своє тіло.

Хай і з запізненням, але таки розвивається мораль і шкутильгають етичні принципи за розвитком науки. Сміло можна заявити, що не споживачі є тими носіями, а творці цінностей, які мусять бути високоморальними. Батько кібернетики Нордберг Вінер перестерігає: „Майбутнє лишає мало надій тим, хто очікує, що наші нові механічні роти створять для нас світ, у якому будемо звільнені від необхідності думати. Помогти вони нам можуть, але при умові, що наші честь і розум будуть задовольняти вимоги найвищої моралі. Світ майбутнього вимагає ще суворішої боротьби проти обмеженості нашого розуму, він не дозволить нам спочивати на ложі, очікуючи появи наших роботів-рабів“.

Коли середовище є байдужим, схильні потакати своїм слабостям знаходять можливості показати себе. Коли ж божком стає мамона, з пляшки вилазить ЛСД, мисливці емоцій „ловлять день“, щоб ним насититись. А коли грорифікується бджолиний вулик, а з високої трибуни відкриваються шлюзи інстинктам, завидують бугаям, тоді синя кобила пасеться у квітниках.

Щасливе майбутнє людству може забезпечити тільки гармонійний розвиток як матеріальної, так і духовної культури. Причому духовне повинне бути домінуючим, бо людина майбутнього не буде ані роботом, ані рантьє, вона буде творцем. Свобода і творчість завжди були і завжди будуть основою справжнього людського щастя.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. АБН в світлі постанов Конференцій та інших матеріалів з діяльності 1964–1970 рр. (Збірка документів). Ч. III.– Видання ОУН, 1981.– С. 163, 178, 345, 348, 355, 356, 366, 406, 413, 425, 479, 482, 486.
2. АБН в світлі постанов Коференцій та інших матеріалів з діяльності 1971–1975 рр. (Збірка документів). Ч. IV.– Видання ОУН, 1982.– С. 6, 30, 37, 59, 77, 118, 154, 230, 267.
3. Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці.– Львів: Меморіал, 1992.– 544 с.– С. 126–142.
4. Аркас М. Ржевниці, одне з погаслих огнищ українського культурного життя // Визвольний шлях.– 1963.– № 9.– С. 1018.
5. Архів Служби Безпеки України Львівської області.– Ф. П– 7128.– Оп. 1.– Спр. 29022.– Т. 1.– 40 арк.
6. Архів Служби Безпеки України Львівської області.– Ф. П– 7128.– Оп.– Спр. 8132.– Т. 2.– 50 арк.
7. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух.– Дрогобич: Відродження, 1994.– 192 с.– С. 95.
8. Байда Т. Христос Воскрес – воскресне Україна! // Народна справа.– 1994.– 6 серпня.
9. Бедрій А. ОУН і УПА.– Нью-Йорк-Лондон-Мюнхен-Торонто: УЦІС, 1983.– С.44–53.
10. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.– Кн.1.– К., 1994.– С. 190–191.
11. Білинський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955.– Мюнхен-Чикаго: Орлик.– С. 68–73, 116–177, 182–183, 204–205, 208–209, 224–227, 274–275, 292–293, 306–307.
12. Бондарук Л. Михайло Сорока – ідейний патріарх політв'язнів в радянських концтаборах // Звягель древній і вічно молодий: тези всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції.– Новоград-Волинський, 1995.– С. 167–168.
13. Бондарук Л. Михайло Сорока – ідейний патріарх політв'язнів у радянських концтаборах // Вісник студентського наукового товариства історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки.– Вип. 1.– Луцьк, 1996.– С. 65–66.
14. Бондарук Л. Вшанування пам'яті Михайла Сороки на Волині // Малинщина в просторі і часі: матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції.– Малин, 1996.– С. 143–145.

15. Бондарук Л. Життя і смерть як відповідь на ненависть любов'ю // Віче.– 1996.– 18 квітня.
16. Бондарук Л. Нескорена рідня Степана Бандери // Віче.– 1997.– 12 червня.
17. Бондарук Л. Михайло Сорока – ідейний патріарх політв'язнів советських концтаборів // Шлях Перемоги.– 2001.– 3 січня.
18. Бондарчук А. Голгофа на двоих // Независимость.– 1996.– 3 июля.
19. Борис М. Невільниця Софія: повість з народних уст.– Ів.-Франківськ: Просвіта, 1992.– С. 3, 59–61, 67, 71.
20. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину.– Дрогобич: Відродження, 1995.– С. 140–142.
21. Бюлетень Української Інформаційної Служби.– 1996.– 29 серпня– 4 вересня.– С. 15.
22. В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак.– Львів: Меморіал, 1992.– С. 25, 751, 753, 1002.– 1303 с.: іл.
23. Вергановська-Винників Д. 3-й з'їзд колишніх учениць гімназії сестер Василіянок // Свобода.– 1993.– 32 (1183).– 8 серпня.
24. Вергун І. До історії Української гімназії в Ржевниціях // Визвольний шлях.– 1964.– № 4.– С. 403–406.
25. Вергун І. В здоровому тілі – здорова душа (Червоні маки на могилу бл. пам. Михайла Сороки) // Шлях Перемоги.– 1971.– 21 листопада.
26. Відозва Львівського Клубу політв'язнів та репресованих імені Михайла Сороки // Шлях Перемоги.– 1994.– 17 грудня.
27. Вістки з концтаборів і тюрем // Мета.– 1971.– Жовтень.
28. Вільшенко Я. Жертви московського терору в Україну (1970–1973) // Визвольний шлях.– 1974.– № 3–4.– С. 317–318.
29. Волинська-Білинець М. Катруся Зарицька – „Легенда“ // Поклик сумління.– 1995.– Вересень.– № 26.
30. Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... // Біль.– 1991.– Вип. 1.– С. 109–112.
31. Воля: журнал узників тоталітарних систем.– Москва: Повернення, 1994.– № 2–3.– С. 22, 158–161, 163, 166–167, 173, 178–179, 188–189, 196–197, 314–318.
32. ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации.– Ф.9414.– Оп. 1.– Д. 228.– Лл. 47–278.
33. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989.– Репринт. вид.– Львів: Каменярь, 1993.– 343 с.– С. 283, 297, 304–305.
34. Гасюк Я. На день народження Михайлові Сороці. На Личаківському. (Вірші) // Зона.– 1992.– № 2.– С. 175, 191.
35. Гасюк Я. Відправа. (вірш) // Зона.– 1993.– № 4.– С. 7–11.
36. Героїчна смерть Михайла Сороки // Шлях Перемоги.– 1971.– 18 липня.
37. Губка І. Панчук М. Боротьба українських політв'язнів в концтаборах ГУЛАГУ // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25–26 червня 1991 р.– Київ-Львів, 1993.– С. 213, 219–220.

38. Губка І. Боротьба ОУН-УПА в московських концтаборах // Державність.- 1992.- № 3.- С. 73-74.
39. Губчак О. Сага роду Зарицьких // Батьківщина.- 1987.- Травень.- Ч. 5.
40. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.- К.: Либідь, 1993.- 288 с.- С. 219.
41. Гусяк Д. Нескорені: Катерина Зарицька і Михайло Сорока // Молода Україна.- 1990.- Ч. 9.- С. 6-8.
42. Гусяк Д. Незабутня Катерина Зарицька // Шлях Перемоги.- 1994.- 5 листопада.
43. Гусяк О. Нескорені Катерина Зарицька і Михайло Сорока // Збірник статей про сучасні події в Україні.- Торонто-Онтаріо, 1990.- С. 98-103.
44. Грабовський В. У вінок Михайлові Сороці // Поклик сумління.- 1993.- Червень.- № 23.
45. Гринько О. Білі ночі, чорні дні.- Фонд „Джерело“, 1997.- С. 130, 134, 136-138.
46. Гринько О. Михайло Сорока (Спомин) // Поклик сумління.- 1995.- Січень.- № 4.
47. Грицяк Є. Короткий запис спогадів.- Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1972.- С. 166, 168-177.
48. Грицук О., Гнатюк В. Під номером, за колючим дротом... // Віче.- 1995.- 26 травня.
49. Данилюк В. Бог і доля вибрали Віталія Скірука з багатьох тисяч... // Віче.- 1997.- 8, 15, 22 травня.
50. Дашкевич Я. Кенгірське повстання 16-травня - 26 червня 1954 р. // Україна в минулому. Випуск 3.- Київ-Львів, 1993.- С. 114-133.
51. Дев'ятий Великий Збір ОУН. Київ, липень 1996. Матеріали й постанови.- Видання УЦІС.- Лондон, 1997.- С. 57.
52. Дзюбан М. Вечір Катрусі Зарицької // Шлях Перемоги.- 1994.- 19 листопада.
53. Дітчук В. Сверстюк Є. То були хранителі вогню України... // Поклик сумління.- Червень 1993.- № 23.
54. Дітчук В. Борці світять і засвічують нас // Поклик сумління.- 1993.- Травень.- № 16.
55. Доманська Г. Катруся Зарицька - портрет героїні для Вічності // За вільну Україну.- 1996.- 14 вересня.
56. До сумління людства в обороні переслідуваних і безправно засуджених (Звернення Ярослава Стецька від імені АБН і ЄРС, проголошене 26 серпня 1973 р. в Лондоні (Велика Британія) біля пам'ятника Нельсона // Визвольний шлях.- 1973.- № 10.- С. 1057-1060.
57. Дужий П. Слово побратимів // Державність.- 1991.- № 3.- С. 5-6.
58. Дужий П. Степан Бандера - символ нації. Частина перша.- Галицька видавнича спілка, 1996.- С. 143, 146, 154.
59. Дужий П. Степан Бандера - символ нації: судовий процес п'ятидесяти дев'яти // Шлях Перемоги.- 1996.- 27 січня.

60. Журавка О. Сороку ніщо не зламало // Віче.- 1996.- 11 квітня.
61. Заради процвітання нації... // Шлях Перемоги.- 1997.- 15 травня.
62. За скріплення визвольної акції (Слово Я. Стецька, голови Проводу ОУН, на Другому З'їзді ОУВФ 30.10.1973 р.) // Визвольний шлях.- № 11-12.- С. 1214-1217.
63. „За Україну, за її волю...“ Матеріали II Всесвітнього Конгресу українських політичних в'язнів. 4-6 червня 1993, м. Київ.- К.: Радуга, 1994.- С. 22, 65, 67, 72, 102, 122, 138, 192.
64. Заява Галини Дидик до президії Верховної Ради УРСР // Літопис УПА. Т. 12.- Торонто-Львів, 1992.- С. 134-139.
65. Заяць В. Спогади про М. Сороку... // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 1.- Львів: Просвіта, 1993.- іл.- 800 с.- С. 382-384.
66. Заяць В. Спогади про Михайла Сороку - в'язня сталінських таборів // Республіканець.- 1991.- № 2.- Листопад-грудень.- С. 77-79.
67. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956-1991) // Львів. Історичні нариси.- Львів, 1996.- С. 544-545.
68. Зона.- 1996.- № 11.- С. 220.
69. З подорожнього нотатника // Церква і життя.- 1993.- 8 серпня.- № 32.
70. Інтерв'ю з Опанасом Заливахою // Визвольний шлях.- 1970.- № 12.- С. 1483.
71. Калинець І. Носії любові - Іван Світличний // Літературна Україна.- 1994.- 17 лютого.
72. Каменюк О. За Україну, за її волю! - Тернопіль, 1997.- С. 13.
73. Кандиба І. Хвала незламним борцям бандерівського духу за волю України (Присвячується славному подружжю Катерині Зарицькій та Михайлу Сороці) // Нескорена нація.- 1996.- Серпень.- Ч. 8.
74. Кандиба О. Рух спротиву окупантам в Україну // Визвольний шлях.- 1968.- № 1.- С. 72-73.
75. Капустинська М. Катерина Зарицька у спогадах сучасників // Визвольний шлях.- 1996.- № 9.- С. 1095-1102.
76. Караванський С. З Богом у серці // Визвольний шлях.- 1996.- № 2.- С. 194-195.
77. Карбич З. Визвольна боротьба поневолених в СРСР народів і її перспективи (З матеріалів Конференцій АБН і ЄРС, що відбулися в серпні 1973 р. в Лондоні (Велика Британія) // Визвольний шлях.- 1973.- № 10.- С. 1049.
78. Катерина Зарицька // Голос Галичини.- 1992.- №1.- С. 150.
79. Катерина Зарицька-Сорока // Літопис УПА. Т. 23.- Торонто-Львів, 1992.- С. 319-320.
80. Кічак І. А якщо зрозуміти? // Збірник статей про сучасні події в Україні.- Торонто-Онтаріо, 1990.- С. 10.
81. Кічак І. Це було 1960 року // Зона.- 1994.- № 8.- С. 70- 72.
82. Козловський Б. „Нам сонце всміхалось крізь ржаві грати...“ Львів'яни вшанували світлу пам'ять Михайла Сороки і Катерини Зарицької // За вільну Україну.- 1991.- 1 жовтня.

83. **Комар Л.** Процес 59-ти.- Нью-Йорк, Нью-Джерсі, 1991.- С. 43-44.
84. **Косовський В.** Святий вогонь // Зона.- 1992.- № 3.- С. 7-11.
85. **Костишин І.** Смолокип його життя // Поклик сумління.- 1993.- Жовтень.- № 37.
86. **Коц М.** Сорокадובה свобода під дулами кулеметів // Народна трибуна.- 1994.- 6 серпня.
87. **Кравери М.** Кризис Гулага. Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД/ Пер. с итал. С. Логиша // Cahiers du Monde russe, XXXVI (3), juillet-septembre 1995, pp. 319-344.
88. **Крайківський О.** „Визволителі“.- Д.: Відродження, 1997.- 816 с.- С. 76.
89. **Крем'янівська М.** В Сибірі: хроніка. В 10-річницю смерті сл. п. М. Сороки // Визвольний шлях.- 1981.- № 6,7,8.- С. 728, 842-850, 950-958.
90. **Кругляк О.** Нести людям правду – така мета Львівського Клубу політв'язнів і репресованих ім. Михайла Сороки // Поклик сумління.- 1993.- Травень.- № 18.
91. **Леонюк В.** На прох стає Об'єднання // Зона.- 1994.- № 6.- С. 163-180.
92. Лист М. Сороки до рідних.- 6 квітня 1969 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
93. Лист М. Сороки до рідних.- 31 січня 1970 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
94. Лист М. Сороки до сина.- 1 січня 1956 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
95. Лист М. Сороки до сина.- 6 вересня 1955 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
96. Лист М. Сороки до сина.- 31 грудня 1955 р.- 1 січня 1956 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
97. Лист М. Сороки до сина.- 7 травня 1957 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
98. Лист М. Сороки до сина.- 20 червня 1957 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
99. Лист М. Сороки до рідних.- 14 лютого 1967 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
100. Лист М. Сороки до сина.- 17 грудня 1958 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
101. Лист М. Сороки до сина.- Б. д.- З сімейного архіву Б. Сороки.
102. Лист М. Сороки до сина.- 6 липня 1958 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
103. Лист М. Сороки до сина.- 7 травня 1957 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
104. Лист М. Сороки до рідних.- 12 квітня 1957 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
105. Лист М. Сороки до сина.- 7 січня 1955 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
106. Лист М. Сороки до сина.- 25 березня 1955 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.

107. Лист М. Сороки до К. Зарицької.- 24 листопада 1965 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
108. Лист М. Сороки до рідних.- 2-4 січня 1971 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
109. Лист М. Сороки до сина.- 1958 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
110. Лист М. Сороки до сина.- 18 серпня 1957 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
111. Лист М. Сороки до сина.- 19 березня 1958 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
112. Лист М. Сороки до сина.- 5 листопада 1968 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
113. Лист М. Сороки до рідних.- 5 березня 1970 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
114. Лист М. Сороки до рідних.- 3 березня 1970 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
115. Лист М. Сороки до рідних.- 7 квітня 1970 р.- З сімейного архіву Б. Сороки.
116. Лист Центральному Комітетові КПРС Надії Світличної від 10 грудня 1976 р. // Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод.- Торонто-Балтимор: Смолокип ім. В. Симоненка, 1978.- С. 196.
117. Літопис УПА. Пісні УПА. Т. 25.- Торонто-Львів, 1996-1997.- 554 с.- С. 189, 490.
118. Літопис УПА. Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг (Спогади).- Торонто-Львів, 1995.- С. 41, 53, 177-178, 279.
119. **Логоза М.** Пластуни-герої // Сучасні визначні українці.- 1979.- С. 3.
120. **Логоза М.** В Сиракузах відзначено День Солідарності // Крилаті.- 1976.- Лютий.- Ч. 2.- С. 18.
121. **Лук'яненко Л.** Сповідь у камері смертників.- Київ, 1991.- 125 с.- С. 17, 18, 20-24.
122. **Любович У.** Про юні роки Катерини Зарицької // Сучасність.- 1987.- № 5.- С. 73-79.
123. **Magpie М.** Мистецька Прага.- З сімейного архіву Богдана Сороки.
124. **Малашук Р.** З книги мого життя. Спомини. Т. 2.- Торонто, 1988.- С. 151, 233.
125. **Матешук О.** Нескорені духом поети: виступ на Всесвітньому Конгресі українських політв'язнів. Київ, 5-6 червня 1992 року // Зона.- 1993.- № 5.- С. 37, 39.
126. **Матешук О.** Сурмачі свободи // Визвольний шлях.- 1993.- № 9.- С. 1132-1134.
127. **Марченко В.** Листи до матері з неволі.- Київ, 1994.- С. 304.
128. **Марченко В.** Вірити – і тільки // Наша віра.- 1996.- Липень.
129. **Мета.** 1991.- Січень.
130. **Мечник С.** Роздумую, пригадую. 1954-1973. Спогади. Ч. 3.- Мюнхен: Укр. вид-во, 1945.- С. 261, 262.

131. Меркун М. Євген Коновалець у Жовкві // Поклик сумління.– 1994.– Листопад.– № 42.
132. Михайло Сорока – велет із сузір'я нації // Державність.– 1991.– № 3.– С. 3–6.
133. Михайло Сорока // За вільну Україну.– 1991.– 28 вересня.
134. Михайло Осадчий // Очима серця: ув'язнена лірика.– Харків: Основа, 1992.– С. 217.
135. Микулин А. Концентраційні табори в Советському Союзі.– Видання ОУН, 1958.– С. 32–42, 159–194, 199–221.
136. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Хто такі „бандерівці“, „мельниківці“, „двійкарі“. Т.1.– Союз укр. політв'язнів, Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1987.– С. 11–12.
137. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Хто такі „бандерівці“, „мельниківці“, „двійкарі“. Т. 2.– Союз укр. політв'язнів, Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1987.– С. 195.
138. Мороз В. Тверді мелодії (Чистій пам'яті М. Сороки присвячую) // Визвольний шлях.– 1979.– № 7–8.– С. 782–785.
139. Мороз В. 16 червня 1991 – 20-річчя з дня смерті Михайла Сороки. Тверді мелодії // Анабазис.– Весна 1991.– Ч. 1.– С. 3–5.
140. Нагірняк З. І повірила в диво, що Україна встане // Шлях Перемоги.– 1997.– 24 квітня.
141. Нашковський М. Неспокійні дні.– Москва: вид-во іноз. л-ри, 1962.– С. 231.
142. Незламний борець // Голос Галичини.– 1992.– № 1.– С. 104.
143. Овсієнко В. Про Юрія Литвина // Голос Галичини.– 1992.– № 1.– С. 164–168.
144. Овсієнко В. Світло людей.– Київ: УРП, 1996.– С. 8–9, 78.
145. Одарченко П. Видатні українські діячі: статті, нариси.– К.: Смолоскип, 1999.– 322 с.– С. 208, 211.
146. ОЖ ОЧСУ: Десять років існування і праці (1967–1977).– Нью-Йорк, 1977.– С. 21, 25, 75, 93, 213, 145–146, 149.
147. Осадчий М. Більмо.– Львів: Каменярь, 1993.– С. 84, 87–89, 117.
148. Павлів Б. Боротьба ОУН-УПА на просторах Архипелагу концентраційних таборів СРСР кінця 40 – І пол. 50-х років.– К., 1998.– С. 3, 25.
149. Паламар П. Дві долі // Визвольний шлях.– 1997.– № 7.– С. 841–843.
150. Пам'ять і пересторога // Шлях Перемоги.– 1996.– 16 серпня.
151. Панчук М. Боротьба ОУН-УПА в концтаборах // Альманах „Гомону України“.– 1994.– С. 64.
152. Панчук М. Боротьба ОУН-УПА в концтаборах // Матеріали Першого Збору КУН.– Київ: КУН, 1995.– С. 53.
153. Пашко А. Катерина Зарицька в житті й боротьбі // На вістрі свічки.– Балтимор-Львів-Торонто, 1991.– С. 64–74.
154. Пришляк Г. Тільки там, де є могили, можливе воскресіння // Шлях Перемоги.– 1997.– 28 серпня.
155. Пришляк Г. Пришляк-Кадоб'янська С. Довга дорога до волі. Спогади, вірші, фотознімки.– Коломия: Вік, 1999.– 106 с.– С. 67–68.

156. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України: у 3-х томах. Т. 1.– К.: Генеза, 1993.– С. 144, 209.
157. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України: у 3-х томах. Т. 2.– К.: Генеза, 1993.– С. 183, 216–217.
158. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України: у 3-х томах. Т. 3.– К.: Генеза, 1993.– С. 228.
159. Підгородецький В. Ми йшли дорогою Христа: спогади повстанця і політв'язня // Державність.– 1993.– № 2.– С. 47, 48.
160. Політв'язні мордовських таборів // Мета.– 1972.– Вересень.
161. Пропам'ятна книга гімназії сестер Василіанок у Львові.– Львів: Основа, 1995.– С. 9, 26, 27, 78–82, 237.
162. Процев'ят М. Лицарки нескореного духу // Шлях Перемоги.– 1999.– 28 квітня.
163. 500 Безіменних // Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА.– Нью-Йорк: СУМА. Головна управа, 1967.– Вип. ч. 24.– С. 82–86.
164. Радигін А. У царстві тиранів і злочинців // Визвольний шлях.– 1975.– № 5.– С. 604–607.
165. Радигін А. Епізоди з мордовських концтаборів // Визвольний шлях.– 1973.– № 11–12.– С. 1231, 1233–1234, 1236–1237, 1239, 1240–1241.
166. Радигін А. Життя в мордовських концтаборах зблизька.– Мюнхен, 1974.– С.18–21, 28–31, 93–94.
167. Романишин О. В пам'яті і на прославу жінки-героїні, жінки-легенди сл. п. Катрусі Зарицької-Сороки // Визвольний шлях.– 1987.– № 5.– С. 518–523.
168. Савчук Б. Збройні сили України: етапи вічного походу.– Рівне, 1992.– С.98.
169. Силоети непокірних... // Визвольний шлях.– 1973.– № 4–5.– С. 384–390.
170. Сл. п. Михайло Сорока // Шлях Перемоги.– 1971.– 25 липня.
171. Смерть Михайла Сороки // Сучасність.– 1971.– Листопад.– Ч. 11.– С. 95.
172. Сорока М. Мирон Зарицький.– З сімейного архіву Богдана Сороки.
173. Сорока М. Рефлекси, інстинкти, етика.– З сімейного архіву Богдана Сороки.
174. Сорока Михайло // Енциклопедія Українознавства / Під ред. В. Кубійовича. Т. 8.– 1976.
175. Списки репресованих // Визвольний шлях.– 1971.– № 10.– С. 1163–1164.
176. Списки репресованих // Визвольний шлях.– 1981.– № 6.– С. 715.
177. Спогади Безруки Ольги.– 14 березня 1995 р.– З особистого архіву автора.
178. Спогади Брича Володимира.– 7 травня 1995 р.– З особистого архіву автора.
179. Спогади Верхоляка Дмитра.– 30 червня 1996 р.– З особистого архіву автора.

180. Спогади Гандзюка Володимира.– 22 січня 1996 р.– З особистого архіву автора.
181. Спогади Гринька Олександра.– 8 березня 1995 р.– З особистого архіву автора.
182. Спогади Голояд Галини.– 24 січня 1996 р.– З особистого архіву автора.
183. Спогади Гливи Володимира.– 13 березня 1996 р.– З особистого архіву автора.
184. Спогади Гусак Дарії.– 3 грудня 1995 р., 4–6 лютого 1998 р.– З особистого архіву автора.
185. Спогади Гури Раїси.– 4 лютого 1996 р.– З особистого архіву автора.
186. Спогади Гасюка Ярослава.– 27 серпня, 1 вересня 1997 р.– З особистого архіву автора.
187. Спогади Демківа Івана.– 1991 р.– З сімейного архіву Б. Сороки.
188. Спогади Заливахи Опанаса.– 26 травня, 25 грудня 1995 р.– З особистого архіву автора.
189. Спогади Зеленчука Михайла.– 5 травня, 9 червня 1996 р.– З особистого архіву автора.
190. Спогади Кандиби Івана.– 7 квітня 1995 р.– З особистого архіву автора.
191. Спогади Караванського Святослава.– 12 грудня 1995 р.– З особистого архіву автора.
192. Спогади Косовського Володимира.– 20 лютого 1995 р.– З особистого архіву автора.
193. Спогади Кука Володимира.– 15 липня 1997 р.– З особистого архіву автора.
194. Спогади Костишина Ігора.– 19 квітня 1997 р.– З особистого архіву автора.
195. Спогади Леонюка Володимира.– 18 лютого 1998 р.– З особистого архіву автора.
196. Спогади Масютка Михайла.– 19 березня 1995 р.– З особистого архіву автора.
197. Спогади Підгородецького Василя.– 18 березня 1995 р.– З особистого архіву автора.
198. Спогади Перчишина Ярослава.– 13 березня 1995 р.– З особистого архіву автора.
199. Спогади Пришляка Григорія.– 22 травня 1995 р.– З особистого архіву автора.
200. Спогади Христинича Богдана.– 4 лютого 1998 р.– З особистого архіву автора.
201. Спогади Шухевича Юрія.– 5 лютого 1998 р.– З особистого архіву автора.
202. Становище до подій в Україні і в світі // Визвольний шлях.– 1973.– № 11–12.– С. 1203–1204, 1205, 1210–1213.
203. Україна: путівник.– Київ-Балтимор: Смолоскип, 1993.– 450 с.– С. 321.
204. Український вісник. Вип. VI. Березень 1972. Документи VIII. Передрук самвидавного журналу з України.– Париж-Балтимор: Смолоскип, 1972.– С. 166, 168–177.
205. У поклони Великові Синові України сл. пам. Михайлові Сороці // Шлях Перемоги.– 1991.– 13 жовтня.
206. Урочиста академія в пам'ять Ярослава Стецька // Шлях Перемоги.– 1996.– 27 січня.
207. Хейфец М. Українські силуети // Поле відчаю і надії: альманах.– №1.– Київ, 1994.– С. 141, 176–177, 197.
208. Хейфец М. В українській поезії тепер більшого нема... // Василь Стус в житті, творчості та оцінках сучасників.– Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1987.– С. 204, 231, 235, 251–252.
209. Хейфец М. Избранное. В 3 т. Т. 3.: Украинские силуэты.– Харьков: Фолио, 2000.– 296 с.– С. 34.
210. Хроніка // Бюлетень українських націоналістів.– 1994.– № 1.– С. 38.
211. Цвєтков В. Мала історія України-Руси.– Львів: Каменяр, 1994.– С. 88.
212. Четвертий Великий Збір ОУН. Т. 1.– Видання ОУН, 1969.– С. 233.
213. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти „злочинців“).– Львів: Меморіал, 1991.– С. 160–161, 294–295, 298, 333.
214. Чорна О. 28 невігланчих літ // Ровесник.– 1990.– 29 липня–4 серпня.– № 31.
215. Шифрін А. Катерина Зарицька... // Визвольний шлях.– 1987.– № 11.– С. 1208–1210.
216. Шифрін А. Згадуючи Михайла Сороку // Сучасність.– 1971.– Листопад.– № 11.– С. 96–97.
217. Шостий Великий Збір ОУН. Матеріали й постанови.– Видання ОУН, 1984.– С. 587.
218. Щеглюк В. „... Як роса на сонці“. Львів: Фенікс, 1992.– С. 152–153.
219. Щербак М. Україна як жертва російського імперіалізму: доповідь на конференції „Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні 20–80-х рр. XX ст.“ // Зона.– 1995.– № 9.– С. 26.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Антонів Олена 102
Антонович Дмитро 199
Антонович Марина 205
Амундсен Румуальд 227, 253
Антонич Богдан-Ігор 244
Ахілл 245
Анна 251
Арістотель 259, 260, 277
- Бутович М. 14, 149, 201, 203
Брянський М. 14
Блажічек 14, 119, 192, 199, 200
Білинський Андрій 27, 28, 29, 30, 31, 33, 187
Борщ 29, 163
Боднарик 40
Бандера Степан 45, 56, 58, 61
Бондарук Леся 58, 193
Брич Володимир 80
Безінін 164
Бичков 187
Берія 188
Барбелюк-Дейнега Тетяна 197
Безрука Ольга 197
Бринський Михайло 202, 203
Білецька Любов 203
Білецька Катря 203
Безкоровайний Василь 207
Банах Степан 208, 219
Боберський І. 210–211
Бор 239
Брут 248
Будда 249
Боплан 256
Бахус 257
Бальзак 259
Берксон 264
Біліла 269
- Вахнянин Остап 13
Вергун Іван 13, 14, 18, 96
Водинюк 34
- Войцехович-Рафальська Емілія 37, 40
Вавілов 39, 187
Варконі 40
Вульчин Марія 53, 57, 70
Войнаровський Юрій 58
Вашингтон Джордж 59, 90
Вінчі де Леонардо 141
Вільде Георг 193
Володимир 251
Вінер Нордберг 278
- Годи 11, 109
Гусак Дарія 21, 22, 30, 55, 57, 180
Глива Володимир 19, 100
Гасин Олекса 30
Горбовий Володимир 45, 98
Гюго Віктор 45, 152, 227
Ганді Магатма 45, 147, 246
Горинь Михайло 49, 51, 95, 99, 100
Горинь Микола 54
Горинь Богдан 54
Горинь Ольга 102
Гель Іван 54
Горська Алла 55, 56
Григоренко Петро 55
Герцль 59, 90
Гасюк Ярослав 67
Гергега 77
Гринько Олександр 85
Глушко Федір 86, 87, 88
Грушевський Михайло 88
Губчак 128
Гаврилюки Федір і Семен 145
Гус Ян 198
Горимир 199
Гоголь Микола 201, 259
Гординський Святослав 201
Григорі Мирослав 204
Гулінатий 206, 210
Галушинський Іван 206
Галушинська 216
Гете 208, 245

Гекелі Д. 217
Герцог 274
Гофман Альберт 273
Горіо 259
Гракх Гай 248
Гераклід 247
Гаусса 218
Гамсун Кнут 227
Гегель 243, 245, 258

Дидик Галина 27, 55, 184, 187
Дяків Осип 30
Долгих 39, 41, 187
Дужий Петро 44, 54, 79, 99
Діккенс 45, 152
Дубас Микола 56
Дзюбан Мирослав 57
Давиденко Олександр 57
Давиденко Георгій 57, 84
Донцов Дмитро 61
Данієль 77
Данилевич Северин 81
Дьоміна Анна 83
Драч Іван 150, 275
Делакруа 163
Дольний О. 204
Дроздовський 206
Дорожковська Ольга 220
Діан 247, 249
Данієльсон 259
Декарт 259
Демокріт 278

Ейнштейн Альберт 78, 217, 239

Егоров 39, 187
Євдокимов 100
Ежов 188

Жишка Ян 198

Зарицька Катерина 1, 5, 13, 19–23, 46, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 71, 76, 77, 87, 99, 100, 102, 150–155
Зарицька Володимира 20, 28, 104, 107, 116, 119, 127, 172, 206–221
Зарицький Мирон 12, 20, 28, 47, 51, 87, 104, 119, 123, 128–129, 132–133, 146, 192, 206–221
Заливаха Опанас 47, 73
Зеленчук Михайло 54
Заяць Василь 79

Золя Е. 163, 232

Караванський Святослав 72
Кандиба 13
Кандиба Олег 14, 97
Кандиба Іван 100
Косовський Володимир 34, 66, 81
Кузнецов Капітон 38
Кравері Марта 37
Корчинська Софія 40
Круглов 40
Кук Володимир 48
Ковальчук Петро 55
Корогодський Роман 57
Калинець Ігор 57, 80
Калинець Урина 57
Кошут 59, 90
Красівський Зеновій 64
Калнишевський Петро 64, 256
Кремінярівська Марія 74
Корнійчук 78
Коцюба Тетяна 84
Коцюба Марія 84
Козуб Іван 86, 88
Курчик 99
Качор Наталія 99
Кнотек 120
Кульчицька Олена 134, 139, 164, 201
Ковжун 149, 201
Курбас Лесь 175
Конлестоун Тривон 193
Квінтіліан Фобій 278
Кіплінг 276
Кант 259, 260, 264
Конфуцій 249
Катон 248
Кримський Агатангел 232, 233
Кравчук Михайло 207, 221
Коверк 210
Калідас 245
Каплинський Юрій 204
Козак Є. 201
Квітка Климент 203

Лисий Іван 13
Лісовський Роберт 14, 199–203
Лях 31
Леонюк Володимир 34, 100
Любачівський Мирослав Іван 54
Левкович Василь 54
Лемеха Віра 56
Лепкий Богдан 57

Литвин Юрій 89
 Лукашевич 100
 Ліщинський 164
 Лібуше 198
 Ленін 202
 Лисянська Алла 205
 Левицький В. 212
 Лядумек 243
 Лейбніц 259
 Ліль 264
 Лок 264

 Меншагін Борис 22
 Мельниченко 44, 133
 Мартинюк-Лотоцький Степан 53
 Мороз Валентин 55, 90
 Мальчук Василь 55
 Міхновський Микола 61
 Марченко Валерій 89
 Мамчур Степан 89
 Масютко Михайло 89
 Мікеланджело 141
 Мойсей 160, 209, 249
 Мадрі М. 192
 Маз Галина 203
 Мазур С. 219
 Мацейко Григорій 221
 Метерлінг Моріс 229
 Метлинський А. 256
 Македонський Олександр 259

 Нельсон 55
 Нарбут 146, 149, 199, 200, 201
 Новаківський 164
 Наливайко Северин 195, 255
 Нансен Фрітьоф 252
 Нобель 253
 Ньютон 259

 Осадчий Михайло 14, 44
 Олесь Олександр 14, 78, 244, 245
 Овсієнко Василь 51, 89
 Олійник Антон 55
 Одін 93, 252
 Оппенгаймер 239
 Ортега-і-Гасет 240
 Одисей 247
 Остриця 255

 Перацький Броніслав 19, 91, 220
 Павлів Богдан 31
 Петрашук 33, 187

 Поталайко І. 40
 Пірус Василь 49, 99, 100
 Полевий Омелян 49, 99, 181
 Підгородецький Василь 53, 57, 96
 Плющ Василь 55
 Пришляк Григорій 55, 98
 Писарчук Роман 71
 Піссаро 163
 Патик 164
 Павлюк 195
 Планка М. 217
 Пааво- Нурмі 243
 Петрарка 245
 Пансо Санчо 245, 257
 Плутарх 247
 Платон 248, 277, 278
 Пржевальський 263
 Пеле 269
 Піккар 274

 Радигін Анатоль 21, 59, 89
 Релен 40
 Руденко 40
 Россі Жак 61
 Рубенс 163
 Рюмін 188
 Рубчак 214
 Рассел 217
 Ромул 230
 Рем 230
 Руссо Жан-Жак 240, 258
 Руданський Степан 245
 Рудій Еріх 252
 Роубічек П. 272

 Сорока Богдан 2, 22, 27, 53, 78, 100, 104-182, 193
 Сорока Люба 2, 22, 53, 57, 166, 168-169, 170-176, 179, 180, 189
 Сорока Олександр 11
 Сорока-Мойца Марія 11
 Сорока Устя 22
 Сорока Соломія 99, 100, 179, 181-182, 189
 Сталін 21, 34, 83
 Строкач Т. 24
 Сільчук О. 31, 83
 Свенціцький М. 31
 Семчишин Я. 31
 Слонь Юрій 31
 Сєров 40
 Стецько Ярослав 41, 55, 58, 61

Сорока Степан 49, 99
Стус Василь 51
Світличний Іван 57, 80
Світлична Надія 102
Сліпий Йосип 73
Святослав 94, 253
Соколов 96
Стефаник Василь 150
Сервантес 152
Сререскани 154
Сковорода Григорій 160
Севрук Галина 162
Сезан 163
Сельський 164
Сент-Екзюпері 172
Сорока Олена 177
Семяновські А. 193
Січинський Володимир 205
Сенека 278
Сартр Жан-Поль 270
Строс Луї 269
Сулла 257
Сцеволла Муцій 248
Сетон-Томпсон Ернест 232, 269
Сеник 206
Свенціцький 212
Сократ 218, 248, 277, 278
Стожек В. 219
Скотт Роберт 227

Тарнавецький 19
Терех Василь 29, 30, 31
Толстой Лев 45, 152, 240, 243
Тарнавський 84
Труш Іван 117, 164, 203
Трясило Тарас 195
Танчик Леся 221
Тернобул К. 253
Тирш 266
Тен-цінг 274

Українка Леся 48, 49, 53, 80, 99, 150, 176, 178, 179, 180, 203
Ульянов 202
Уайгед 217

Франко Іван 71, 154, 232
Фрейдман Валентин 86, 88

Фауст 108
Фредр 154
Федорцева С. 175
Фальстаф 257
Фердінанс 268

Хром'як Анеля 12, 206
Хомишин Григорій 19
Христинич Богдан 48, 193
Хейфец Михайло 51
Христос Ісус 107, 240
Хмельницький Богдан 195
Холодний Микола 253
Хайрдал Тур 253
Хілларі 274

Чайка Іван 55
Чорний Борис 57, 88
Чередниченко Євген 81, 83
Чорновіл В'ячеслав 102
Чечестер Френсіс 274
Чурай Маруся 245

Шухевич Роман 27, 56, 73
Шухевич Юрій 330 45, 48, 50, 55, 80
Шевчук Іван 29
Шіллер 45, 152
Шевченко Тарас 45, 48, 61, 80, 101, 115, 125, 147, 152, 154, 158, 203, 208, 210, 218, 251
Шпіцер Василь 54
Шифрін Авраам 80
Шпак Іван 85
Шенгера Леся 86, 88
Шекспір Вільям 102, 245
Шомовський Костянтин 114
Шолом-Алейхем 209
Шпільрайн Й. 210
Штейнгауз Г. 219

Юзьвак Петро 11
Юрків Володимир 31

Ящишин Андрій 57
Ясенко 76
Ягода 188

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Бондарук Леся

МИХАЙЛО СОРОКА

*До 90-річчя від дня народження і 30-ліття від дня смерті
(27.03.1911–16.06.1971)*

СЕРІЯ «ПОСТАТІ»

Редактор Ярослав Радевич-Винницький

Оформлення Ігора Бабика

Президент фірми *Петро Бобик*
Головний редактор *Василь Іванишин*
Літературний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Технічний редактор *Євген Гнатик*

Відповідальний за випуск *Ігор Бабик*

Здано до роботи 15.02.2001. Підписано до друку
з готових діапозитивів 6.03.2001. Формат 60х84¹/₁₆.
Папір офс. № 1 (текст). Папір крейд. „Zanders“ (вклейки).
Офсетний друк. Гарнітура SchoolBookC. Умовн. друк. арк. 19,48.
Наклад 2000 прим. Зам. № 198.

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Тел.: (03244) 3-73-59. Факс: (03244) 3-72-93.
Для листів: а/с 10480, м. Львів-49, 79049.
Тел./факс: (0322) 40-59-39.
E-mail: babyk@lviv.farlep.net

Поліграфічний технікум УАД
79005, м. Львів, вул. В. Винниченка, 12.
Тел.: (0322) 76-65-89

ISBN 966-538-103-2

9 789665 381037 >

Леся БОНДАРУК – народилася 20.07.76 р. в м. Луцьк Волинської області. Закінчила у 1999 році історичний факультет Волинського державного університету імені Лесі Українки. Нині аспірантка кафедри історії України Київського державного лінгвістичного університету. Працює журналістом у газеті „Шлях Перемоги” (м. Київ)